

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών

Πρόγραμμα Αθλητικών Σπουδών: Κοινωνιολογία,
Ιστορία, Ανθρωπολογία (ΑΣΚ)

Διπλωματική Εργασία

Το Παναθηναϊκό Στάδιο:

συμβολικός τόπος και δημόσιες εκδηλώσεις (1896-1936)

Ειρήνη Δ. Χριστοδούλου

Επιβλέπων καθηγητής: Αθανάσιος Τσούμας

Πάτρα, Ιούνιος 2022

© Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Ευχαριστίες

Στη μακρά και ωφέλιμα επίπονη αυτή διαδρομή που έφτασε στο τέλος της φέρω μέσα στο μυαλό και την καρδιά μου ένα σύνολο ανθρώπων που θα ήθελα να ευχαριστήσω. Πρωτίστως θα ξεκινήσω από τον κύριο επιβλέποντα μου στο ΕΑΠ τον κ. Αθανάσιο Τσούμα. Θα σταθώ συγκεκριμένα στη ματιά του προς τα πράγματα που τόσο έντονα με ξάφνιαζε με μια ετοιμότητα, ωριμότητα και πρωτοτυπία ακόμη και σε θέματα που εγώ θεωρούσα ότι δε γεννούσαν καμία προβληματική. Ευχαριστίες απευθύνω επίσης και στον συνεπιβλέποντα, τον κ. Εμμ. Χουμεριανό που στάθηκε πάντα πρόθυμος με σπουδή να ακούσει αδιέξοδα και να εμπνεύσει για λύσεις. Δίπλα μου είχα και μια όμορφη ομάδα συνοδοιπόρων σε αυτές τις ακαδημαϊκές περιηγήσεις, τους φίλους πια και συμφοιτητές στο πρόγραμμα του ΕΑΠ που αφειδώς μοιραζόμασταν γνώσεις, γνώμες, εμπειρίες, προτάσεις, κέφι στις δύσκολες και εύκολες ώρες. Αδύνατον να παραβλέψω το σύζυγό μου, Γιώργο, που έβαζε αντίβαρο με κάθε τρόπο σε ό,τι μπορούσε να με παρασύρει σε επικίνδυνες ατραπούς διαχείρισης αυτής μου της προσπάθειας. Μα πάνω από όλα, περισσότερο από «ευχαριστώ», προσεγγίζω με ένα αίσθημα συγγνώμης τους λατρευτούς μου Δημήτριο-Αστέριο και Αλέξανδρο για τις πολύτιμες ώρες της παιδικής τους ηλικίας που τους έκλεψα...

Το Παναθηναϊκό Στάδιο:
συμβολικός τόπος και δημόσιες εκδηλώσεις (1896-1936)

Ειρήνη Δ. Χριστοδούλου

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Αθανάσιος Τσούμας

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

«Εμμανουήλ Χουμεριανός

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Πάτρα, Ιούνιος 2022

Περίληψη

Οι δημόσιες εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα στο Στάδιο από το 1896, τη χρονιά των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, έως το 1936, οπότε ο Μεταξάς χαιρετίζει την έναρξη της Βαλκανιάδας, είναι εκδηλώσεις αθλητικές, πολιτικές, πολιτιστικές, καλλιτεχνικές και επιστημονικές. Καθεμία από αυτές με την ιδιαίτερη ταυτότητά της καθιστά το Στάδιο όχι μόνο έναν χωρικό υποδοχέα της εκδήλωσης, αλλά και συμβολικό επίκεντρο, καθώς προσδίδει στο Στάδιο νέα νοήματα και μια ολοένα και πιο σύνθετη ταυτότητα. Η χρονική διαδοχή των εκδηλώσεων ακολουθεί τις επιταγές των καιρών για αυτό και ό,τι παρουσιάζεται στο Στάδιο έχει μια βαθιά αλληλοδιάδραση με τα ιστορικά υποκείμενα της περιόδου και τις φέρουσες αντιλήψεις ή τις βλέψεις τους. Πέρα και από αυτά το Στάδιο είναι συνάμα φορέας όλης της αρχαίας επιτελεστικότητάς του, αλλά και των ποικίλων νοηματοδοτήσεων που απορρέουν από τη χωροθέτηση του στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας και σύγχρονης Αθήνας. Συνολικά στο χώρο του διασώζεται και καταγράφεται σαν σε παλίμψηστο η διατήρηση της μνήμης που εδώ, όμως, δε θεάται με μία ιστορική γραμμικότητα μόνο, αλλά επιλέγεται να αναζητηθεί και να διερευνηθεί η ανάγκη για συμβολοποίηση καθώς και οι ποιότητές της.

Λέξεις – Κλειδιά

Παναθηναϊκό Στάδιο, συμβολοποίηση σταδίου, όψεις Σταδίου, αναβίωση Ολυμπιακών Αγώνων, δημόσιες εκδηλώσεις σε Στάδιο.

The Panathenaic Stadion; A symbolic area and public events 1896-1936

Eirini D. Christodoulou

Abstract

The public events that take place in the Stadium from 1896, the year of the first modern Olympic Games, until 1936, when Metaxas welcomes the beginning of the Balkan, are sporting, political, cultural, artistic and scientific events. but also a symbolic focus, as it gives the Stadium new meanings and an increasingly complex identity. The temporal succession of events follows the dictates of the times, which is why what is presented in the Stadium has a deep interaction with the historical subjects of the period and their bearing perceptions or aspirations. Apart from these, the Stadium is at the same time a carrier of all its ancient performativeness, but also of the various meanings that derive from its location in the urban fabric of ancient and modern Athens. Overall, in its space, the preservation of memory is preserved and recorded as if in a palimpsest, which here, however, is not viewed with a historical linearity only, but is chosen to seek and investigate the need for symbolization as well as its qualities.

Keywords

Panathenaic Stadion, the revival of the Olympic Games, public events and performances in Stadion, the Panathenaic Stadion as symbol.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη

Abstract

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
I. Σκοπός της εργασίας.....	11
II. Η μεθοδολογία.....	11
III. Η δομή της εργασίας.....	12

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟ ΣΤΑΔΙΟ: ΤΟΠΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ

1.1. Ιστορική ανασκόπηση του Παναθηναϊκού Σταδίου από την κατασκευή του έως το 1936.....	14
1.2. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες το 1896.....	26
1.3. Η «αθλητική» και η «πολιτική» γεωγραφία του Σταδίου.....	28
1.4. Το Παναθηναϊκό Στάδιο επίκεντρο χωρικό και συμβολικό των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896. Επιτελέσεις του στην ιδεολογία της εποχής.....	31
1.5. Οι χρονικοί συμβολισμοί της ημέρας έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων στο Στάδιο...35	
1.6. Αποπεράτωση του Σταδίου. Η στάση του Γ. Αβέρωφ.....	42
1.7. Προς τη Μεσολυμπιάδα του 1906.....	45
1.8. Το Στάδιο χώρος υποδοχής βασιλέων.....	48
1.9. Το Στάδιο μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913).....	52
1.10. Εορτασμοί για τη Συνθήκη των Σεβρών (1920).....	55
1.11. Το Παναθηναϊκό Στάδιο κοιτίδα των Βαλκανιάδων.....	58
1.12. Όψεις του Σταδίου το 1936.....	60

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟ ΣΤΑΔΙΟ: ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΣ ΤΟΠΟΣ

2.1. Εισαγωγή.....	65
--------------------	----

2.2. Το Στάδιο: χαρακτηριστικά και προβολές: Σταδίου όψεων ιστορικό και κοινωνιολογικό πλαίσιο: Εθνικισμός και Ολυμπισμός.....	66
2.3. Το Στάδιο ως χώρος μνήμης.....	72
2.4. Το Στάδιο μέσα στην πόλη.....	76
2.6. Το Στάδιο: βιοπολιτική, σώμα και δημόσιος χώρος.....	82
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	90
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	92
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄	
Αποσπάσματα άρθρων από τους Sunday Times.....	99
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄	
Η αποκατάσταση του Σταδίου 1895-1900 με όρους σύγχρονης διαχείρισης των μνημείων.....	104
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄ Εικόνες.....	109

Συντομογραφίες

Δ.Ο.Ε. Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή

Ε.Ο.Ε. Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ) «Αθλητικές Σπουδές: Κοινωνιολογία, ιστορία, ανθρωπολογία» επιλέχθηκε για διπλωματική εργασία το Παναθηναϊκό Στάδιο στην Αθήνα υπό τον τίτλο: «Το Παναθηναϊκό Στάδιο: συμβολικός τόπος και δημόσιες εκδηλώσεις 1896-1936». Τα κριτήρια αυτής της επιλογής ήταν αφενός, η εργασία να αποτελέσει ένα αντικείμενο πάνω στο οποίο να βρουν εφαρμογή και τα τρία πεδία του επιστημονικού πεδίου των αθλητικών σπουδών του ΕΑΠ, δηλαδή η ιστορία, η κοινωνιολογία και η ανθρωπολογία και αφετέρου μέσα από τη διεπιστημονική αυτή προσέγγιση να αποτελέσει η εργασία πραγματική συμβολή στη βιβλιογραφία σχετικά με το Παναθηναϊκό Στάδιο.

Η ανασκόπηση της μέχρι τώρα βιβλιογραφίας αναφορικά με το Στάδιο από το 19^ο αιώνα κ.ε. δείχνει ότι οι σχετικές μονογραφίες¹ αποτελούν ουσιαστικά γραμμική ιστορική αφήγηση των πρώτων ερευνών για τον τοπογραφικό εντοπισμό του και στη συνέχεια καταγραφή της αποκατάστασής έως την πλήρη αναμαρμάρωσή του και περιγραφή των αθλητικών δρώμενων που εκτυλίσσονται σε αυτό από το 1896, οπότε έλαβε χώρα η πρώτη Ολυμπιάδα. Το έργο της Αριστέας Παπανικολάου Κρίστενσεν, (2003) που αποτέλεσε έναν από τους κύριους βιβλιογραφικούς άξονες από τους οποίους άντλησε στοιχεία η παρούσα εργασία δηλώνει και από τον τίτλο² του ότι πρόκειται για ιστορική καταγραφή των όψεων του Σταδίου χωρίς καμία απόπειρα για ερμηνευτική προσέγγιση τόσο της αναστήλωσής του, όσο και της διενέργειας όλων των συμβάντων αθλητικών και κοινωνικοπολιτικών που έλαβαν χώρα σε αυτό έως το 2003, τη χρονιά πριν τους δεύτερους Ολυμπιακούς Αγώνες, που ανέλαβε η Αθήνα (2004). Παρόμοια το έργο της Χριστίνας Κουλούρη (2004), συνιστά ως επί το πλείστον μία ιστορική και λιγότερο κοινωνιολογική προσέγγιση. Στο έργο αυτό επίκεντρο είναι η Αθήνα το 19^ο αιώνα και απλά η μελέτη της διενέργειας των πρώτων ολυμπιακών αγώνων και της τέλεσής τους στο Στάδιο αποτελούν το μέσο το οποίο φωτίζει πτυχές της ιστορικότητας της πόλης του 19^{ου} αιώνα.

---

¹ Αναφέρομαι στο έργο της Αριστέας Παπανικολάου Κρίστενσεν, Το Παναθηναϊκόν Στάδιον. *Η ιστορία του μέσα στους αιώνες*, Αθήνα 2003, καθώς και στο έργο της Χριστίνας Κουλούρη, 2004, *Η Αθήνα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι πρώτοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*.

²Ο.π.

I. Σκοπός, δομή εργασίας, μέθοδος έρευνας

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί για το χρονικό διάστημα από το 1896 έως το 1936 να παρουσιάσει μέσα από μια σύντομη ιστορική γραμμική αφήγηση των δημόσιων εκδηλώσεων που φιλοξενήθηκαν στο Στάδιο να επισημάνει τις περιπτώσεις όπου το Στάδιο χωρίς να απεκδυθεί τον αθλητικό του χαρακτήρα, επενδύθηκε συνάμα με ταυτότητα κοινωνική και πολιτική. Προσπαθεί να ερμηνεύσει την ποιότητα, τη φυσιογνωμία καθώς και το σκοπό αυτών των νέων σημάτων που δόθηκαν στο χώρο, αλλά και πώς αυτές με τη σειρά τους νοηματοδότησαν εκ νέου την υπόστασή του. Διερευνάται αν οι νέες ταυτότητες χρήσης που προέκυψαν λειτούργησαν συμπληρωματικά ή ανταγωνιστικά ως προς την αρχική του ταυτότητα και τι ποιότητες προσέλαβαν.

Το διάστημα 1896 -1936 που επιλέγεται αφορά την αρχή της σύγχρονης λειτουργίας του Σταδίου έως πριν την ένταξη της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η επιλογή αυτή βασίστηκε στο γεγονός ότι το χρονικό αυτό διάστημα έχει να μας δώσει μια ποικιλία από ιστορικές και κοινωνικές ζυμώσεις και την αντανάκλασή τους στις χρήσεις του Σταδίου. Περαιτέρω κριτήριο ήταν ότι παρότι πρόκειται για ένα εύλογο χρονικό διάστημα σαράντα ετών και τα κοινωνικοπολιτικά συμβάντα είναι ποικίλα επί της ουσίας, έχουν, ωστόσο, μεταξύ τους μία εσωτερική ιστορική συνοχή που αφορά την πραγμάτωση της Μεγάλης ιδέας με τη συγκρότηση του κύριου εθνικού κορμού της Ελλάδας και την αναζήτηση της σύγχρονης εθνικής ταυτότητας του ελληνισμού.

Για τη διάρθρωση της μελέτης ακολουθήθηκε η εξής διαδικασία: Σε ένα πρώτο μέρος καταγράφηκε όλη η ιστορική πορεία του Σταδίου συνοπτικά από την κατασκευή του στην αρχαιότητα και τις πρώτες του χρήσεις ως τα χρόνια του βυζαντινού μεσαίωνα οπότε αυτό οδηγήθηκε στη λήθη καθώς δεν υπάρχει πια καμιά ιστορική μαρτυρία. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον των περιηγητών του 17ου, 18ου αιώνα επισημαίνει την απολύτως ερειπιώδη κατάσταση στην οποία αυτό έχει περιέλθει, αλλά και πόσο σημαίνουν είναι για την περίοδο του ευρωπαϊκού ρομαντισμού οι επισημάνσεις των όψεων του παρελθόντος, που θα οδηγήσουν στα μετέπειτα χρόνια στην αναβίωση του παρελθόντος μέσα από ποικίλες αναφορές στην κλασσική αρχαιότητα διαμέσου της αρχιτεκτονικής κυρίως, αλλά και της ίδιας της

ανασύστασης των Ολυμπιακών Αγώνων. Με τη μεταφορά της πρωτεύουσας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους από το Ναύπλιο στην Αθήνα το 1834 παρατηρείται μια διάθεση ανοικοδόμησης στην πρωτεύουσα, καθώς είναι ανάγκη να βρεθεί τόπος για ανέγερση ανακτόρων για το νέο βασιλιά Όθωνα. Αυτό κινητοποιεί το ενδιαφέρον Ελλήνων και Βαυαρών αρχιτεκτόνων που θέλοντας να σεβαστούν την ιστορία της αρχαίας πόλης χαράσσουν αστικά αρχιτεκτονικά σχέδια με γνώμονα και τη διάσωση του αρχαίου παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης υπάγεται η ανασκαφή του Σταδίου και αργότερα η ιδέα της ανασύστασης των Ολυμπιακών Αγώνων οι οποίοι με επίκεντρο τους το Στάδιο υπαγορεύουν την όσο το δυνατόν πλήρη αποκατάστασή του. Μετά τους Ολυμπιακούς του 1896 στο Στάδιο, καταγράφεται μια πιο ευρεία χρήση του, όχι απαραίτητα αμιγώς αθλητική. Η πραγματικότητα αυτή προσδίδει στο χώρο νέες όψεις, σε πολλές περιπτώσεις καθιστά το Στάδιο σύμβολο αποδίδοντας του ιδιαίτερο φορτίο. Αυτή η συγκρότηση της νέας πολλαπλής ταυτότητας του Σταδίου, αθλητικής και μαζί πολιτικής και κοινωνικής, με ποιους όρους αυτή συνέβη, τι σκοπούς εξυπηρετούσε και τι διεργασίες με τη σειρά της κινητοποίησε είναι το επίκεντρο της παρούσας έρευνας.

Για την επίτευξη του στόχου αυτού καταγράφονται ιστορικά σε μια γραμμική πορεία όλες οι χρήσεις του Σταδίου με εργαλεία έρευνας τόσο πρωτογενείς, όσο και δευτερογενείς πηγές. Οι πρωτογενείς πηγές συνίστανται στην μελέτη του ελληνικού και του ξένου Τύπου της εποχής. Ο ελληνικός Τύπος περιλαμβάνει τις εφημερίδες: Ακρόπολις, Το Άστυ, Σκριπ, Εφημερίς των Κυριών, Πατρίς, Αθήναι, Εμπρός, Βραδυνή. Το κριτήριο αυτής της επιλογής αφορά την εκδοτική συνέχεια των παραπάνω φύλλων που στο σύνολο των αθηναϊκών εφημερίδων εμφανίζουν αξιοσημείωτη συνέπεια τουλάχιστον για το χρονικό διάστημα που αφορά την παρούσα έρευνα. Ένας άλλος παράγοντας που καθόρσε αυτήν την επιλογή ήταν η καλή διατήρηση του αρχειακού υλικού που επέτρεψε την ευανάγνωστη ψηφιοποίησή τους. Ο αγγλικός Τύπος περιορίζεται στις εκδόσεις των SundayTimes. Αναζητήθηκαν πληροφορίες και στον γερμανικό Τύπο, αλλά δεν κατέστη ικανή η ανεύρεση σχετικού υλικού. Τα αρχεία των ελληνικών εφημερίδων αντλήθηκαν από τις ψηφιακές αρχειοθήκες της Βουλής των Ελλήνων με παλαιότερο δημοσίευμα ένα άρθρο από την εφημερίδα «Ακρόπολις» του 1895³ και πιο όψιμο του 1936 οπότε και ολοκληρώνεται το χρονικό πλαίσιο που έθεσε η εργασία. Το αρχειακό αυτό υλικό του ελληνικού Τύπου αφορά όχι πραγματική ψηφιοποίησή του, αλλά

³ Εφημερίς Ακρόπολις, αρ. φύλλου 4644, 14 Ιανουαρίου 1895

πρόκειται για αρχειοθετημένες φωτοθήκες⁴ (φωτογραφίες) των φύλλων του Τύπου πολλά από τα οποία σώζονται σε σπαραγματική ή και ελλειμματική μορφή και καθιστούν δύσκολη ή αδύνατη την ανάγνωση. Εδώ να σημειωθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις εφημερίδων ευρείας κυκλοφορίας της εποχής εκλείπουν από την αρχειοθέτηση τα φύλλα που αναφέρονται στη χρονική περίοδο που ερευνούμε. Επιπλέον τα κείμενα δεν προσφέρονται σε σώμα κειμένου επεξεργάσιμου pdf, ούτε είναι δυνατή η χρήση ψηφιακού ευρετηρίου για τον εντοπισμό κάποιου λήμματος. Αυτό κατέστησε τη συγκεκριμένη έρευνα κοπιώδη και χρονοβόρα. Αντιθέτως η άντληση των αρχείων των Sunday Times, πρόσβαση η οποία παρέχεται με συνδρομή, έγινε με όλους τους σύγχρονους όρους για δυνατότητα αναζήτησης και απόσπασης κειμένου για επεξεργασία. Σημαντικά επικουρικό στην τεκμηρίωση στοιχείων της εργασίας μας είναι στο σημείο αυτό το φωτογραφικό υλικό που βρίσκεται σήμερα στα αρχεία σημαντικών κοινωφελών ιδρυμάτων, το οποίο παρατίθεται συνοδευτικά σε παράρτημα στο τέλος της εργασίας, έτσι ώστε να μην ανακόπτεται η ροή της ανάγνωσης. Οι δευτερογενείς πηγές αφορούν μεταγενέστερες αξιόπιστες εκδόσεις συγγραφέων που ασχολήθηκαν με το Παναθηναϊκό Στάδιο, σταθερή αναφορά των οποίων παραμένει το προαναφερθέν έργο της Αριστέας Παπανικολάου Κρίστενσεν (Κρίστενσεν 2003).

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας επιχειρήθηκε -μέσα από τις χρήσεις που καταγράφηκαν στο Στάδιο- η ανίχνευση των ποικίλων όψεων και σημασιοδοτήσεων που αυτό λαμβάνει. Υπάρχει μια επαγωγική πορεία που ακολουθείται, καθώς από μια συγκεκριμένη περίπτωση που καταγράφεται συνάγονται ευρύτερα συμπεράσματα που υπερκαλύπτουν το ένα και μοναδικό περιστατικό. Και πιθανόν κάθε εποχή μπορεί ανάλογα με τις ιδεολογικές της προτεραιότητες και τους αξιακούς της κώδικες να σημασιοδοτεί διαφορετικά, όμως, έτσι αναδύεται η διαχρονική δυναμική κάποιων πρακτικών, της πολιτικής εξουσίας κυρίως, ανεξαρτήτως εποχής και ιδεολογικού φορτίου. Συνολικά έγινε μια κατά δύναμιν προσπάθεια το κάθε σημαίνον γεγονός που ξεδιπλώθηκε ως θέαμα στο Στάδιο, η καθεμιά διαφορετική όψη που απέκτησε να προσεγγιστεί ολιστικά και από την οπτική της ιστορικής θεώρησης, της κοινωνιολογικής και της ανθρωπολογικής.

---

⁴ Ως «Κατάλογος Ψηφιοποιημένων Μικροταινιών (pdf)» αναγράφεται στην ιστοσελίδα της Βουλής, <https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC>

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟ ΣΤΑΔΙΟ: ΤΟΠΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ

1.1. Ιστορική ανασκόπηση του Παναθηναϊκού Σταδίου από την κατασκευή του έως το 1936

Η αρχαία ελληνική γραμματεία της κλασσικής περιόδου δεν κάνει καμία αναφορά στο Παναθηναϊκό Στάδιο καθώς η κατασκευή του ανάγεται αργότερα, στο 330/329 π.Χ. Ο χώρος, όμως, στον οποίο κτίστηκε, ο λόφος του Αρδηττού, δίπλα στην όχθη του Ιλισσού ποταμού είναι τακτικό σημείο αναφοράς στην αρχαία γραμματεία λόγω της γραφικότητάς του και των πολλών, των παριλίσσιων, -όπως λέγονται- ιερών. Στο «Φαίδρο»⁵ του Πλάτωνα ο Σωκράτης με το μαθητή του Φαίδρο αναζητούν ένα ήσυχο και ειδυλλιακό σημείο στη μέση του καλοκαιριού, για να συζητήσουν, και κατευθύνονται στις όχθες του Ιλισσού εξυμνώντας τη φύση του, αλλά και την ιερότητα του τόπου ο οποίος συνδεόταν με πολλά μυθολογικά περιστατικά και για αυτό ήταν γεμάτος από αντίστοιχα ιερά⁶.

Στον τόπο αυτό ο πολιτικός και ρήτορας Λυκούργος (390-325/24) κατασκεύασε επί της θητείας του -επιμελητής του πολεμικού ταμείου του δήμου- σε φυσικό κοίλωμα της πεδιάδας του Αρδηττού, ανατολικά της Ακρόπολης, το Παναθηναϊκό Στάδιο. Διαχειριζόμενος με σύνεση τα οικονομικά της Αθήνας έδωσε προτεραιότητα στην εκτέλεση μεγάλων δημόσιων έργων που θα εξωράιζαν την πόλη των Αθηνών. Ο λόγος για την κατασκευή ενός σταδίου ήταν ότι οι γυμνικοί αγώνες είχαν πρωτεύουσα θέση στο πρόγραμμα της γιορτής των Παναθηναίων που μέχρι τότε ο χώρος τέλεσής τους ήταν σε έναν τόπο επίπεδο και ελώδη, αρκετά ακατάλληλο. Το στάδιο στο λόφο του Αρδηττού ήταν παραλληλόγραμμο, με

⁵ Πλάτων, Φαίδρος, 227a και 229a-b, εκδόσεις Loeb.

⁶ Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες αναφέρουν τα ιερά των Νυμφών, της Αρτέμιδος Αγροτέρας, της Δήμητρος και της Κόρης, των Ιλισιάδων Μουσών, του Πυθίου Απόλλωνος, του Ολυμπίου Διός. Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, στο Ιω. Τραυλός (1993), *Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, σελ. 44.

προσανατολισμό των μακρών πλευρών του Βορρά – Νότο και συνολικού μήκους 185μ. περίπου. Είναι το πρώτο αρχαίο στάδιο στο οποίο επιτυγχάνεται με τη σφενδόνη του στη μία στενή πλευρά, τη βόρεια, να συζευχθούν οι δύο μακρές πλευρές. Ο όρος «Στάδιον» που συνιστά μέρος της ονομασίας του είναι στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό μονάδα μέτρησης μήκους και πράγματι αντιστοιχεί σε 185 μέτρα⁷ στο σύγχρονο μετρικό σύστημα. Ο προσδιορισμός «Παναθηναϊκό» αναφέρεται όχι τόσο στο γεγονός ότι εκεί τελούνταν αγώνες στα Παναθήναια, όσο αναφέρεται στο ιστορικό γεγονός κατά το οποίο οι αρχαίοι Αθηναίοι, προερχόμενοι από δέκα φυλές, οι Παν – Αθηναίοι επομένως διεξήγαν τους αθλητικούς αγώνες της γιορτής των Παναθηναίων προς τιμήν της θεάς Αθηνάς και σε ανάμνησή του συνοικισμού τους, δηλαδή της ένωσης των κωμών⁸ της Αττικής σε ένα διοικητικό κέντρο. Η γιορτή αυτή γιορταζόταν ετησίως με το όνομα μικρά Παναθήναια και κάθε τέσσερα χρόνια λάμβαναν χώρα τα Μεγάλα Παναθήναια. Σώζεται σχετική αναφορά του Αριστοτέλη στο «Αθηναίων Πολιτεία»⁹ : Από το 330/329 τελούνται στο Στάδιο, στο χώρο του Ιλισσού, έξω από τα τείχη της πόλης για πρώτη φορά στα Μεγάλα Παναθήναια οι γυμνικοί αγώνες. Και αυτό είναι το τρίτο έτος της 112ης Ολυμπιάδας (Τραυλός, 1993: 86).

«Τὰ μὲν οὖν περὶ τοὺς θ' ἄρχοντας τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον. κληροῦσι δὲ καὶ <ἀθλοθέτας> δέκα ἄνδρας, ἑνατῆς φυλῆς ἑκάστης. οὗτοι δὲ δοκιμασθέντες ἄρχουσι τέτταρα ἔτη, καὶ διοικοῦσι τὴν τε πομπὴν τῶν Παναθηναίων καὶ τὸν ἀγῶνα τῆς μουσικῆς, καὶ τὸν πέπλον ποιοῦνται, καὶ τοὺς ἀμφορεῖς ποιοῦνται μετὰ τῆς βουλῆς, καὶ τὸ ἔλαιον τοῖς ἀθληταῖς ἀποδιδόασιν»¹⁰.

Χρόνια αργότερα, το 140-143 μ.Χ. ο πάμπλουτος σοφιστής Ηρώδης ο Αττικός (103-179 μ.Χ.) σε ένα ευρύ πρόγραμμα ανέγερσης δημόσιων οικοδομημάτων στην Αθήνα αναλαμβάνει τις δαπάνες για την ανακαίνιση του Σταδίου. Στις εργασίες αυτές καλύπτει όλο

⁷ Το Παναθηναϊκό Στάδιον είναι μήκους 600 ελληνικών πόδων και ο κάθε πους αντιστοιχεί σε 0,308μ.

⁸ Κώμη = χωριό

⁹ Μτφρ: Δέκα άνδρες ορίζονται με κλήρο ως αθλοθέτες, ένας από κάθε φυλή. Αφού περάσουν από την εξέταση αναλαμβάνουν για τέσσερα χρόνια. και διοικούν την πομπή της εορτής των Παναθηναίων και τον αγώνα της μουσικής και τα γυμνικά αγωνίσματα και την υποδρόμια, και φροντίζουν για την κατασκευή του πέπλου της Αθηνάς και μετά της βουλής φροντίζουν για την κατασκευή των ειδικών αμφορέων και το έλαιο παραδίδουν στους αθλητές. Μετάφραση της συγγραφέως.

¹⁰ Παπαχατζής Νικ., (2004), Πανυσανίου *Αττικά*, 19,6, σελ. 287-289, εκδ. Εκδοτική Αθηνών.

το κοίλον με εδώλια από πεντελικό μάρμαρο. Τεκμαίρεται αυτό και από το έργο του περιηγητή Πausανία¹¹ «...στάδιον έστι λευκού λίθου...» το 2ο μ.Χ. αιώνα.

Στους βυζαντινούς χρόνους με το διάταγμα του Ιουστινιανού το 529 μ. Χ. για την απαγόρευση της λειτουργίας των φιλοσοφικών σχολών απαγορεύτηκαν και οι αιματηρές μονομαχίες που πιθανότατα λάμβαναν χώρα και στο Παναθηναϊκό Στάδιο επί ρωμαϊκής διοίκησης, αλλά εικάζουμε ότι στο χώρο θα συνεχίστηκαν τα αγωνίσματα, τα παίγνια και οι επιδείξεις σωματικών δεξιοτήτων. Καμία μαρτυρία δε σώζεται καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο και τη Φραγκοκρατία για το Στάδιο.

Καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου έως τις αρχές του 19ου αιώνα το στάδιο, η θέση του συγκεκριμένα, αναφέρεται από τους Ευρωπαίους περιηγητές σε ένα κίνημα φιλοσοφικής αφύπνισης της Ευρώπης και αναζήτησης των κλασσικών της ριζών από όπου θα προκύψει ο κλασικισμός. Από πολλούς καταγράφονται στα σχέδια τους τα εναπομείναντα στοιχεία του. Έχουν κυρίως ως οδηγό το έργο «Ελλάδος περιήγησις» του Πausανία¹² και πολλοί από αυτούς είναι γνώστες της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Οι όχθες του Ιλισσού στο σημείο αυτό με τα εγκαταλελειμμένα και παρηκμασμένα παριλίσσια ιερά τους ασκούν δυνατή έλξη. Για την περιγραφή του χρησιμοποιούν τους όρους «αρένα», «θέατρο», «αμφιθέατρο» καθώς η μορφή του στους χρόνους αυτούς είναι αλλοιωμένη σε τέτοιο βαθμό που αρκετοί περιηγητές δεν το αναφέρουν καθόλου στις περιγραφές ή στα σχέδιά τους και καταγράφουν μόνο τα γειτνιάζοντα μνημεία.

Ο Γάλλος σχεδιαστής L. Fauvel εκπονεί το 1789 έναν χάρτη της Αθήνας και αργότερα της Αττικής. Σε αυτόν περιλαμβάνεται η Αθήνα της εποχής με τα σωζόμενα μνημεία. Αναφορικά με το Παναθηναϊκό στάδιο έχει απεικονίσει την κάτοψή του με ένα μικρό μέρος της σφενδόνης κατεστραμμένο¹³. Επιμελήθηκε επίσης δύο μικρών διαστάσεων σχέδια του Σταδίου που σήμερα βρίσκονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Από τις πιο αξιόλογες προσπάθειες αποτύπωσής του Σταδίου είναι του αρχιτέκτονα Sebastian Ittar, μέλος τη ομάδας που συνόδευε το λόρδο του Elgin, ο οποίος σχεδιάζει πολύ επιμελημένα την κάτοψή του με το

---

¹²«Ο Πausανίας ήταν Έλληνας περιηγητής και γεωγράφος του 2ου αι.,ο οποίος έζησε στους χρόνους του Αδριανού και του Μάρκου Αυρήλιου. Είναι διάσημος για το Ελλάδος περιήγησις, ένα εκτενές έργο που περιγράφει την αρχαία Ελλάδα με μαρτυρίες από πρώτο χέρι και αποτελεί σοβαρό σημείο σύνδεσης μεταξύ της κλασικής φιλολογίας και της σύγχρονης αρχαιολογίας». Ανακτήθηκε από: <http://users.uoa.gr/~nektar/history/tributes/pausanias/index.htm>

¹³ Χειρόγραφα Fauvel, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, MSS 133 L. Beschi, “NuovidisegnidiL.S. FauvelnellaccollezionediThomasHope”, *GeografiastoricadellaGreciaantica. Tradizionieproblemi*, Roma/Bari 1991, s. 25-26

περίγραμμά του, τη σφενδόνη, και ερείπια στην κορυφή του λόφου του Αρδηττού περίπου στη θέση που πρέπει να βρισκόταν ο τάφος του Ηρώδη του Αττικού (Κρίστενσεν, 2003: 45).

Ο Άγγλος περιηγητής Edward Dodwell στις επισκέψεις του στην Ελλάδα το 1801, 1805 και 1806 αναφέρει πως ενώ το στάδιο έχει διατηρήσει τη μορφή του τα εδώλια είναι κατεστραμμένα. Στον αγωνιστικό χώρο καλλιεργούσαν βαμβάκι και οι διαστάσεις που μας δίνει είναι 192 μέτρα μήκος και 41 μ. πλάτος. Οι πλαγιές παραμένουν χέρσες και ανεκμετάλλευτες λόγω της έντονης κλίσης τους (Κρίστενσεν, 2003: 48).

Οι Αγώνες στην αρχαιότητα ήταν μια βαθιά πράξη ανθρωπισμού και πολιτισμού με σημαντικές ηθικές, πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές προεκτάσεις. Καθετί το ηθικό και ευρύτερα πολιτικό οι Έλληνες το υλικοποιούσαν και του έδιναν υπόσταση απτή και υποδομές υλικοτεχνικές. Αυτή η παράδοση, έστω ως μνήμη μέσα από τις υλικές και άυλες παραδόσεις και λιγότερο ως πρακτική κληροδοτήθηκε στους Έλληνες της νεότερης εποχής. Ήδη από το τέλος του 18ου αιώνα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, το 1797 ο σύλλογος των Ιακωβίνων στην Κεφαλλονιά πρότεινε την αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων, ενώ το 1809 στην Κέρκυρα οι πνευματικοί αγώνες που είχαν προκηρυχθεί οργανώθηκαν κατά τα πρότυπα των αρχαίων Ολυμπιάδων (Κρίστενσεν: 53, 2003).

Με την Απελευθέρωση, το 1830, η σύνδεση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν λειτούργησε ως συστατικό στοιχείο του νέου ελληνικού κράτους. Ιδιαίτερα μετά τον Καποδίστρια (1828-1831)¹⁴, η βαυαρική διακυβέρνηση προσπαθεί να κάνει πράξη το όραμα του Λουδοβίκου, βασιλιά της Βαυαρίας και πατέρα του Όθωνα, για αναβίωση της κλασσικής εποχής και των πολιτικών και αισθητικών ιδεωδών της. Πάντως, η ανάγκη συγκρότησης στοιχειώδους κρατικής υποδομής και η ένταξη του νεοέλληνα σε ένα διαφορετικό σύστημα δικαίου, εκπαίδευσης, παραγωγής και εν τέλει ζωής, παράγωγο του διαφωτισμού, προβάλλουν ως άμεσες προτεραιότητες και συγκρούονται με τις προϋπάρχουσες συνήθειες.¹⁵

Παρά την πλήρη παρακμή, απαξίωση και σχεδόν λήθη στην οποία είχε περιέλθει το Στάδιο οι πρώτοι αρχιτέκτονες - πολεοδόμοι της Αθήνας το έλαβαν σημαντικά υπόψιν τους κατά τη χάραξη των πρώτων πολεοδομικών σχεδίων της Αθήνας. Στο σχέδιο των Σταμάτη Κλεάνθη και Eduard Schaubert του 1833 που τους ανέθεσε η Αντιβασιλεία του Όθωνα (Ρουσσάκ, 1997: 33) μία από τις κύριες οδικές αρτηρίες που διασχίζουν το κέντρο της πόλης

¹⁴Wikipedia «Κυβέρνηση Ιωάννη Καποδίστρια» Ανακτήθηκε από: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7_%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7_%CE%9A%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%AF%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%B1

¹⁵ Ελευθέριος Σκιαδας, «Ολυμπιακές διαδρομές». Ανακτήθηκε από: <https://mikros-romios.gr/panagiotis-soytsos/>

και συνδέουν το ανάκτορο -το οποίο τοποθετούσαν στη σημερινή πλατεία Ομόνοιας- με το Στάδιο, ονομάζεται οδός Σταδίου. Είναι αυτή που διατηρείται έως σήμερα με τη διαφορά ότι τελικά τα ανάκτορα δεν τοποθετήθηκαν στην περιοχή της σημερινής Ομόνοιας και η κατεύθυνση της οδού προς το Στάδιο διακόπηκε από τη χάραξη της πλατείας Συντάγματος, του Εθνικού Κήπου και εν μέρει του Ζαπτείου σύμφωνα με το νέο σχέδιο του Leon von Klenze. Σε αυτό το νέο σχέδιο του 1834¹⁶ ο Klenze φέρεται να υποβάθμισε το χώρο του Σταδίου καθώς θεωρεί ότι είναι «τελείως αδιάφορο ως θέαμα, κοίλωμα που έχει δυστυχώς καταστραφεί και δεν έχει απομείνει ίχνος του» (Παπαγεωργίου - Βενετάς, 2000: 188). Παρά ταύτα το Στάδιο φαίνεται ότι συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό μνημείο της πόλης. Χαρακτηριστικό θα πρέπει να θεωρηθεί το γεγονός της συμπερίληψης του χώρου του, του «κοίλου», στις λιθογραφικές απεικονίσεις σημείων του λεκανοπεδίου της Αττικής που περιέλαβε στο λεύκωμά του, το «Πανόραμα της Αθήνας», ο διοικητικός σύμβουλος της Αντιβασιλείας του Όθωνα, F. Stademann το 1835¹⁷.

Το ενδιαφέρον για το χώρο του σταδίου, άμεσα συνδεδεμένο με το ρομαντικό πνεύμα της εποχής, παραμένει και μετά την εξώση του Όθωνα (1862). Η εμφανής νοσταλγία των Βαυαρών για το παρελθόν, καθώς και η έμπνευση που αντλούν από τα αρχαιολογικά ευρήματα και το κλασικό παρελθόν οδήγησαν τον Γερμανό αρχιτέκτονα E. Ziller να αναλάβει το 1869 -1870 ανασκαφές στο χώρο του Σταδίου κατά τις οποίες αποκάλυψε μόνο τη μορφή του. Το μαρμάρινο υλικό ήταν εξ ολοκλήρου λιθολογημένο καθώς τα μάρμαρα είχαν γίνει είτε ασβέστης στα χρόνια της τουρκοκρατίας, είτε αξιοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση στις αυξημένες ανάγκες ανοικοδόμησης της Αθήνας στα μέσα του 19ου αιώνα (Βαλαβάνης 2004: 383). Αυτό που ήθελε να δείξει με την ανασκαφή του ο Ziller ως αρχιτέκτων ήταν η ακριβής θέση του Σταδίου στο κοίλον της περιοχής του λόφου της Καλλιρρόης και του Ιλισού και να καταμετρήσει με ακρίβεια το μήκος και πλάτος της σφενδόνης.

Η ανακάλυψη των λειψάνων των μαρμαρίνων κερκίδων των πρώτων σειρών, των διακοσμητικών τους στοιχείων (γλαύκες), μιας ερμαϊκής στήλης και άλλων δομικών

¹⁶«Leon von Klenze: Γερμανός Κλασικιστής, αρχιτέκτων και ζωγράφος», 2020 Ανακτήθηκε από: <https://www.eefshp.org/leo-von-klenze-1784-1864-germanos-klasikistis-architekton-kai-zografos-diplomatiko-talento-empneystike-tin-quot-athina-toy-isar-quot/>

¹⁷«The Palace of King Otto in Athens and dedication by F. Stademann to Otto. Lithograph from the album of Ferdinand Stademann "Panorama von Athen", Munchen, 1841». Ανακτήθηκε από: <https://nhmuseum.gr/en/departments/into-the-museum-s-collection/item/9624-the-palace-of-king-otto-in-athens-and-dedication-by-fstademann-to-otto-lithograph-from-the-album-of-ferdinand-stademann-panoramavonathenmunchen1841>.

στοιχείων, φαίνεται πως εξόργισαν τους καθ' όλα άξιους Έλληνες αρχαιολόγους που έκαναν διαρκώς λανθασμένες εκτιμήσεις. Ο Τσίλλερ, μελετώντας το ανάγλυφο της περιοχής, αντιλήφθηκε αμέσως πώς έπρεπε να γίνουν οι δοκιμαστικές τομές, ενώ προηγουμένως είχε φροντίσει να αγοράσει το «οικόπεδο» του Σταδίου που ήταν ιδιοκτησία του μεγαλοκτηματία Ι. Κόνιαρη για 2.000 δρχ. Αργότερα, όταν η περιέργειά του είχε ικανοποιηθεί, αποφάσισε να το πουλήσει στον βασιλιά Γεώργιο, ούτως ώστε να ολοκληρωθεί η ανασκαφή από το Κράτος πλέον¹⁸. Ο ίδιος ο Τσίλλερ σε επιστολή προς το δάσκαλό του Θεόφιλο Χάνσεν, στις 22 Οκτωβρίου 1869, περιγράφει το έντονο ενδιαφέρον του βασιλιά Γεωργίου του Α' για την πορεία των ανασκαφών. Παρακολουθούμε: «Πηγαίνω εκεί στις τέσσερις. Εκείνη την ώρα συνηθίζει να περνάει και ο βασιλιάς. Ως τώρα έρχεται δύο φορές την εβδομάδα και κάθε φορά μιλάμε. Η βασίλισσα ήταν μαζί του ως τώρα μόνο μία φορά» (Ziller, 1978: 15-16). Μάλιστα στην ίδια επιστολή ο αρχιτέκτων παραδέχεται ότι οι εφημερίδες της εποχής κάνουν εγκωμιαστική μνεία στο πρόσωπό του και ότι ο ίδιος και τα ευρήματά του έχουν γίνει πολύ δημοφιλή ανάμεσα στους κατοίκους των Αθηνών. Το Δεκέμβριο του ίδιου έτους ο Ziller αναφέρει ότι με τη συνέχιση των ανασκαφών ο βασιλιάς και η βασίλισσα θέλουν πολύ να βρεθούν αγάλματα και πως ο βασιλιάς ξοδεύει 600 δραχμές την εβδομάδα για την ανασκαφή. Οι ανασκαφές του τερματίστηκαν στις αρχές του 1870 αφού πρώτα κατάφεραν να στρέψουν το επιστημονικό ενδιαφέρον των Ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων στο Στάδιο και τα γύρω ιερά. Η πρώτη αυτή ανασκαφική τεκμηρίωση του χώρου του Σταδίου, αλλά και η σύνδεσή του με ευρύτερα ιδεολογικά διακυβεύματα της εποχής, εθνικά και πολιτικά, φαίνεται ότι ενίσχυσαν το ενδιαφέρον της ελληνικής διανόησης και ενέτειναν το ιδεολογικό του αποτύπωμα στον δημόσιο εθνικό χώρο. Το γεγονός αυτό ενισχυμένο από την αρχαιολατρία, που σφραγίζει την εποχή, φαίνεται ότι συμβάλει στην ανακατασκευή του είκοσι έξι (26) περίπου χρόνια αργότερα, στο πλαίσιο διεξαγωγής ενός άλλου «εθνικού γεγονότος», των πρώτων Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων.

Η ευρύτερη περιοχή του Παναθηναϊκού Σταδίου στις όχθες του Ιλισσού, βόρεια του Σταδίου, φαίνεται να αποκτά ιδιαίτερη σημασία με την ανέγερση του Ζάππειου Μεγάρου από τον ομώνυμο ευεργέτη Ζάππα που προοριζόταν για κτήριο εξυπηρέτησης των αναγκών του θεσμού των Ολυμπίων. Ήδη από τα χρόνια της Ανεξαρτησίας (1830) ποιητές και συγγραφείς

---

¹⁸Κορίννα Φαρμακόρη, 2020, «Αναμνήσεις του Έρνστ Τσίλλερ». Ανακτήθηκε από: <https://www.lifo.gr/now/greece/ernestos-tsiller-ena-biblio-me-tis-anamniseis-toy-germanoy-arhitektona-poy-afise>

προσπαθούν να εμπνεύσουν στον ελληνικό λαό το αίσθημα αυτοπεποίθησης, ώστε αυτός να συνδέσει τη μοίρα του με το λαμπρό παρελθόν και να συνεχίσει στο δρόμο της προόδου. Ο τρόπος για να το επιτύχουν αυτό ήταν μέσα από τη γνωριμία του ιστορικού παρελθόντος και την αναβίωση των αρχαίων ιδανικών ακόμη και στη καθημερινότητα του Νεοέλληνα. Πρόκειται για την ίδια αντίληψη που ενσάρκωσε ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού πρέσβευαν δηλαδή ότι για να υπάρξει συνέχεια του ελληνισμού και ανασύσταση του Γένους πρέπει να αποτιναχτεί η αμάθεια και να επέλθει η γνωριμία με το παρελθόν. Τέτοιες σκέψεις για την αναβίωση του παρελθόντος βρίσκονται και στην ποίηση «Νεκρικός Διάλογος»¹⁹ του Παναγιώτη Σούτζου το 1833. Οι Αλέξανδρος και Παναγιώτης Σούτσος είναι χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι αυτής της αρχαιοφιλικής διάθεσης. Ο Παναγιώτης Σούτσος δημοσιεύει (1833) το ποίημα «Νεκρικός Διάλογος», στο οποίο το πνεύμα του Πλάτωνα απευθύνεται στους νεοέλληνες:

«Αν εδύνατο στη γη σας η σκιά μας να πετάξει,
προς τους υπουργούς του θρόνου ήθελε με τόλμη κράξει:
Αφετε τα μικρά πάθη, τας ματαίας έριδάς σας,
άθλιοι συλλογισθήτε τι ήτον πάλαι η Ελλάς σας;
Δε με λέγετε πού είναι οι αρχαίοι σας αιώνες;
Οι ωραίοι σας πού είναι Ολυμπιακοί αγώνες;
Πού τα Παναθήναιά σας;
Αι μεγάλοι τελεταί σας, τα μεγάλα θέατρά σας;...
Θα αναλάβει, σοφοί άνδρες, τον βαθμό της τον αρχαίων
προπορευόμενη πάλιν εις παν μέγαν και ωραίον.
Οι ερχόμενοι αιώνες θα ιδούν τους παρελθόντας
και οι πρόγονοι εκ νέου θ' αναγεννηθούν στους ζώντας».

Στο ποίημα παρουσιάζεται ως πολιτική ευθύνη ο παραμερισμός των πολιτικών παθών του παρόντος και η μέριμνα για την ανασύσταση αρχαίων θεσμών, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες και τα Παναθήναια προκειμένου μέσα από αυτήν την αναγέννηση να σημειωθεί ένα πνεύμα προόδου. Ο Παναγιώτης Σούτσος δεν θα αρκестεί στις συνυποδηλώσεις της ποιητικής έκφρασης. Ο ίδιος θα δραστηριοποιηθεί δυναμικά για την πραγμάτωση αυτών των ιδεών. Είχε

¹⁹Εφημερίδα Ήλιος 1833. Ανακτήθηκε από <http://www.fhw.gr/olympics/ancient/gr/source.html> Ανακτήθηκε από <https://mikros-romios.gr/panagiotis-soytsos/>

την ευκαιρία, ως σύμβουλος στη Γραμματεία του υπουργείου Εσωτερικών, το 1834 να προωθήσει τις ιδέες του με τη μορφή υπομνήματος²⁰ στον υπουργό Εσωτερικών Ιωάννη Κωλέττη. Ο Κωλέττης, με τη σειρά του, τις παρουσίασε ως δικές του στον βασιλιά Όθωνα. Η πρόταση του Κωλέττη αφορούσε την καθιέρωση της 25ης Μαρτίου ως ημέρα εθνικής γιορτής για τους Έλληνες και στην πρόταση εμπεριέχονταν σκέψεις για τη διεξαγωγή μεγάλων εορτών κατά το πρότυπο των Πανελληνίων Αγώνων της αρχαιότητας (Ολυμπιακοί Αγώνες, Ίσθμια, Πύθια, Νέμεα). Οι νέες πόλεις που προτεινόταν ως τόποι διεξαγωγής ήταν η Αθήνα, η Τρίπολη, η Ύδρα και το Μεσολόγγι. Οι τελευταίες σειρές του υπομνήματος αναφέρονταν στην πολυτέλεια των αρχαιοελληνικών Αγώνων και στους ουσιαστικούς λόγους για την επαναφορά τους. Η πρόταση αυτή ευδοχώθηκε καθώς λίγο αργότερα πήρε μορφή Βασιλικού Διατάγματος (Β.Δ. 980 / 15(27)-3-1838)²¹. Έως το χρονικό αυτό σημείο δεν υπήρχαν καθιερωμένες αργίες στο ελληνικό κράτος. Είχε καθιερωθεί παραδοσιακά την 25η Μαρτίου εκάστου έτους να τελούνται δεήσεις για τις ψυχές των αγωνιστών.

Το υπόμνημα εμπεριείχε, επίσης, λεπτομερείς θέσεις για τη μορφή αυτών των εορτών. Για παράδειγμα, το χρονικό διάστημα των Αγώνων θα ήρνοντο τα τελωνειακά βάρη για τους Έλληνες που εμπορεύονταν στο εξωτερικό και οι οποίοι θα ήθελαν να εκθέσουν τα προϊόντα τους στον χώρο των Αγώνων. Αυτή η κίνηση σκόπευε στην ενδυνάμωση των σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και των Ελλήνων των παροικιών. Επίσης, η κυβέρνηση θα κατασκεύαζε σε καθεμία από τις προαναφερθείσες πόλεις ένα στάδιο και ένα ιπποδρόμιο, στα οποία προβλέπονταν και θρόνοι για τη βασιλική οικογένεια, καθώς και μια εξέδρα για τους κριτές – Ελλανοδίκες. Ακόμα, προβλέπονταν και εκθεσιακοί χώροι για διαγωνισμούς ζωγραφικής και γλυπτικής. Οι παραπάνω αναφορές δηλώνουν ότι τόσο η διανόηση της εποχής, όσο και η πολιτική εξουσία επιδίωκαν με κάθε τρόπο να συζευξουν το αρχαιοελληνικό στοιχείο και κύρια το αθλητικό και ολυμπιακό ιδεώδες με την τρέχουσα πραγματικότητα και επινοούσαν τρόπους πιθανής σύγκλισης και συνύπαρξης. Έτσι, όταν λίγο αργότερα θα δοθεί η δυνατότητα για αναστήλωση του Παναθηναϊκού Σταδίου και αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων η κοινή γνώμη θα είναι όχι μόνο έτοιμη, αλλά και ενθουσιώδης σχετικά.

²⁰ Σούτσου, Επιστολή, εφ. «Αθηνά», φ. 1062 (30 Οκτ. 1843), εν ή αναφέρει ότι διατελών σύμβουλος (τμηματάρχης) εν τη Γραμματεία των Εσωτερικών τω 1834, εισηγήθη αυτός πρώτος δι' υπομνήματος του «την σύστασιν Εθνικής Εορτής . . . κατά την 25 Μαρτίου ..», επικαλούμενος επί του προκειμένου την μαρτυρίαν του Ι. Κωλέττη. Ανακτήθηκε από: <https://argolikivivliothiki.gr/2016/03/18/national-feast-of-march-25/>

²¹ «Η καθιέρωση της Εθνικής Εορτής της 25ης Μαρτίου». Ανακτήθηκε από: από <https://argolikivivliothiki.gr/2016/03/18/national-feast-of-march-25/>

Πιστό στο πνεύμα αυτό της ιδεολογικής αναφοράς και άντλησης έμπνευσης και κύρους από το αρχαιοελληνικό παρελθόν ήταν το 1836 το ανέβασμα των παραστάσεων στο νεόδμητο θέατρο των Αθηνών, όπου και ανέβηκε το μελόδραμα του Metastasio «Ολύμπια», μεταφρασμένο από τον Ρήγα²². Η επιτυχία ήταν μεγάλη και οι παραστάσεις επαναλήφθηκαν και τις επόμενες χρονιές.

Οι ιδέες του Σούτσου θα εμπνεύσουν τον λαό και τους μεταγενέστερους υποστηρικτές της αναβίωσης. Ο Δημήτριος Βικέλας αναφέρει χαρακτηριστικά πως τα τετράδια με τους στίχους του Σούτσου κυκλοφορούσαν από χέρι σε χέρι και είχαν σημαντική επίδραση στην κοινή γνώμη. Επισημαίνει, δε, πως ακόμη και η μητέρα του είχε ένα τέτοιο τετράδιο και του εξιστορούσε τις σχετικές της μνήμες. Ο πιο άμεσος, όμως, αποδέκτης και συνεχιστής της προσπάθειας του Σούτσου θα είναι ο ομογενής Ευάγγελος Ζάππας.

Ο Έλληνας ομογενής Ζάππας από τη Ρουμανία όπου ζούσε και επιχειρούσε, παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τα δημοσιεύματα των αδελφών Σούτσου και την εν γένει πνευματική κίνηση για την αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων και, όπως έλεγε και ο ίδιος, «την περί Ολυμπίων ιδέα συνέλαβον από του 1843, εποχήν του Συντάγματος». Το 1856 ξεκίνησε στην Ελλάδα η νεότερη και πιο επίσημη απόπειρα αναβίωσης από τον Ευαγγέλη Ζάππα.

Το άρθρο του Π. Σούτσου ενθουσίασε²³ τον ομογενή, ο οποίος με επιστολή του στον Όθωνα εξεδήλωσε την πρόθεσή του να συμβάλει οικονομικά ώστε να διοργανωθούν στη σύγχρονη Ελλάδα αθλητικοί αγώνες εφάμιλλοι του κύρους των αρχαίων ολυμπιακών. Το προς διάθεση ποσό ήταν ένα εκατομμύριο φράγκα (40.000 χρυσές λίρες). Η αντίδραση του Όθωνα περιγράφεται ως αμήχανη καθότι χαρακτήρισε «παράδοξα» και «γελοία» τα λεγόμενα του Ζάππα και συμβουλευόμενος τον υπουργό παιδείας Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή κρίθηκε ότι η πρόταση αυτή για να είναι υλοποιήσιμη και όχι τόσο ρομαντική, όσο θεωρούσαν την προσφορά του Ζάππα, θα έπρεπε να αφορά την ανέγερση ενός κτηρίου κατάλληλου να φιλοξενήσει γεωργικές και βιομηχανικές εκθέσεις. Από τα μέσα άλλωστε του 19ου αιώνα είχε

²² Σκοπός του Ρήγα, όταν κατά το 1797 μετέφραζε στη Βιέννη το Metastasio ήταν με μηνύματα από την αρχαιότητα και πρότυπα αγωνιστικά να εξυψώσει το πνεύμα των υπόδουλων Ελλήνων για να διεκδικήσουν την ελευθερία τους. Δημ. Καραμπερόπουλος, 2003, «"Τα Ολύμπια" του Ρήγα και οι πρόσφατες έρευνες», περιοδ. Μαγνησία, Εξαμηνιαία έκδοση της Εταιρείας Κοινωνικής Παρέμβασης και Πολιτισμού (ΕΚΠΟΛ) Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Μαγνησίας τεύχ. 1, Νοέμβριος 2003, σελ. 111-113. Ανακτήθηκε από: <http://www.karaberopoulos.gr/el/arhra-gia-velenstinli/arhra-olympia-rhga-prosfates-ereunes-ithikos-tripous/>

²³ Δουμάς Ανδρέας, 2004, «The contribution of the Olympic spirit and the Olympic Games to paideia». Ανακτημένο από: <https://www.vlahoi.net/istories-gegonota/zapeies-olimpiades>

ξεκίνησε ένας θεσμός²⁴ στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, εκείνος της έκθεσης εμπορευμάτων που κινούσαν το παγκόσμιο ενδιαφέρον. Σε αυτό το πλαίσιο της συμφωνίας μεταξύ Ζάππα και πολιτικής εξουσίας καθορίστηκε το κανονιστικό πλαίσιο των Ολυμπίων Αγώνων. Αυτοί θα τελούνταν κάθε τέσσερα (4) χρόνια και θα περιλάμβαναν τόσο αθλητικούς αγώνες, όσο και εκθέσεις γεωργικοβιομηχανικών προϊόντων. Με σχετικό διάταγμα στις 19 Αυγούστου 1858 τα παραπάνω πήραν νομική υπόσταση και κατόπιν αυτού συστήθηκε η Επιτροπή Ολυμπίων, υπεύθυνη για την διοργάνωση. Με το ίδιο Βασιλικό Διάταγμα της 19ης Αυγούστου 1858 αποφασίστηκε οι αθλητικοί αγώνες της Α΄ Ζάππειας Ολυμπιάδας και συγκεκριμένα γυμνικοί αγώνες, να διαδραματιστούν στο Παναθηναϊκό Στάδιο υπό την προϋπόθεση ότι θα υπάρξει κατάλληλη διαμόρφωση του χώρου²⁵. Αυτό είναι πολύ σημαντικό διότι πρόκειται για την πρώτη επίσημη μνεία για τέλεση αγώνων στο Παναθηναϊκό Στάδιο στους νεότερους χρόνους ακόμη και αν το Στάδιο υφίσταται ακόμη μόνο ως ένα άμορφο σκάμμα στον Αρδηττό. Η Α΄ Ζάππεια Ολυμπιάδα ορίστηκε να λάβει χώρα στο χώρο του Παναθηναϊκού Σταδίου²⁶. Όμως ο χώρος ήταν εγκαταλελειμμένος, μη ανεσκαμμένος και δεν έφερε κανένα χαρακτηριστικό αθλητικού πεδίου, χώρου. Έτσι εγκαταλείφθηκε η αρχική ιδέα και αξιοποιήθηκε ο χώρος της σημερινής πλατείας Κοτζιά, τότε Λουδοβίκου.

Η Β΄ Ζάππεια Ολυμπιάδα πραγματοποιείται το 1870, ακριβώς τη χρονιά που ο Ziller αποκαλύπτει τα όρια και τη μορφή του Σταδίου. Ενώ όφειλε να διεξαχθεί το 1863, τέσσερα χρόνια μετά την Α΄ Ζάππεια, σημαντικά πολιτικά γεγονότα όπως η έξωση του Όθωνα από την Ελλάδα το 1862 και η έλευση του νέου βασιλιά Γεωργίου του Α΄ το 1863 μετέθεσαν αργότερα τη διοργάνωσή της. Και φυσικά τα αγωνίσματα έλαβαν χώρα στο Παναθηναϊκό Στάδιο με προσέλευση περίπου είκοσι χιλιάδων (20.000) θεατών²⁷. Άρα αυτό συνιστά την πρώτη καταγραφή τέλεσης αγωνισμάτων στο Παναθηναϊκό Στάδιο στα νεότερα χρόνια.

²⁴ Το ελληνικό κράτος για πρώτη φορά συμμετείχε σε διεθνή έκθεση προϊόντων στο Λονδίνο το 1851. Ρούπα Ευφροσύνη « Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης, τα πρώτα βήματα». Ανακτημένο από: https://www.kathimerini.gr/resources/toolip/doc/2019/02/26/1926_10_3.pdf

²⁵ Β.Δ.28/8/1858, Περί συστάσεως Ολυμπίων. ΦΕΚ 38, 1858, Άρθρο 15. Η Τρίτη Κυριακή προσδιορίζεται εις βράβευσιν των προϊόντων της γεωργίας. Ο αγών έσται στεφανίτης, μετά δε την μεσημβρίαν πανυγυρισθήσονται δημοτελείς γυμνικοί αγώνες εν τω Σταδίω, καταλλήλως διασκευασθησομένω. Ούτοι έσονται χρηματίται. Των δε βραβείων, το μεν πρώτον δι' έκαστον, εις δραχμάς εκατόν, το δε δευτερον, εις δραχμάς πενήκοντα. Αμφότερα μετά κλάδου ελαίας. Ανακτημένο από: [file:///C:/Users/gdnik/Downloads/%CE%A6%CE%95%CE%9A%2038%20document%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/gdnik/Downloads/%CE%A6%CE%95%CE%9A%2038%20document%20(3).pdf)

²⁶ Ελευθέριος Σκιαδάς, «Ολυμπιακές Διαδρομές. Α΄ Ζάππεια Ολυμπιάδα». Ανακτήθηκε από: <https://mikros-romios.gr/zappeia/>

²⁷ Ελευθέριος Σκιαδάς, ο.π.

Το Παναθηναϊκό Στάδιο αξιοποιείται πάλι το 1875 οπότε διενεργείται η Γ΄ Ζάπεια Ολυμπιάδα που έχει ως ισχυρό πρότυπο τη Β΄ αφού η τελευταία στέφθηκε με επιτυχία. «...πανήγυρις αρχαϊκή και ελληνοπρεπής συνέγειρεν την 18η Μαΐου περί ώραν 5 μ.μ., τους κατοίκους των Αθηνών εν τω παρά τον Ιλισσόν Παναθηναϊκώ Σταδίω...» (εφημ. Ημερήσια Νέα, έτος Δ΄, Αλεξάνδρεια, Ιούνιος 1875, αριθ. 905 σελ.1). Στο ίδιο δημοσίευμα γίνεται λόγος ότι στο Στάδιον με τα πρόχειρα κατασκευασμένα ξύλινα εδώλια έδωσαν το παρόν «κυρίαί παμπληθείς», υπουργοί, ο πρεσβευτής της Τουρκίας «και άλλοι επίσημοι ξένοι» και όλοι αυτοί «εκόσμουν την αληθώς εθνικήν ταύτην εορτήν». Επομένως γίνεται αντιληπτό ότι οι πρώτες Ζάπεις ειδικά από τη στιγμή που άρχισαν να τελούνται στο Στάδιο λαμβάνουν έναν χαρακτήρα πάνδημο και επίσημο. Συνδέονται και λόγω του χώρου διεξαγωγής τους -σε ένα πανάρχαιο Στάδιο, όχι ακόμη καλυμμένο με μάρμαρο- και λόγω της ίδιας της φύσης των αγωνισμάτων με το αρχαίο παρελθόν για σύνδεση μαζί του, έτσι ώστε όλο αυτό το αποτέλεσμα να χαρακτηρίζεται «ελληνοπρεπές». Δείχνει δηλαδή να είναι σύμφωνο με τις μέχρι τότε επιδιώξεις του ελληνισμού, των λογίων, των επιχειρηματιών και των πολιτικών που με τις δράσεις τους -όπως τα δημοφιλή τετράδια με στίχους του Σούτσου- μετακένωσαν και στον απλό λαό την επιθυμία για την ανασύσταση των αρχαιοελληνικών αξιών.

Τα Α΄ Ολύμπια (1859) ξεκίνησαν ως θεσμός που παράλληλα με την εμπορική έκθεση προϊόντων θα προήγαγαν παραμέτρους αθλητικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων, κατά τη σύλληψή τους από τον Ευάγγελο Ζάππα. Για το σκοπό αυτό η επιθυμία του Ζάππα ήταν το προς ανέγερση κτήριο να βρίσκεται στην κορυφή του Παναθηναϊκού Σταδίου, από όπου «η Αυλή και οι Ελλανοδίκαι θα ηδύναντο από ευρέος εξώστου να επιβλέπωσι τους αγώνας και τας μυριάδας των περικαθημένων θεατών»²⁸. Επειδή αυτό συναντούσε αντικειμενικές χωροταξικές δυσκολίες το 1869 η Βουλή των Ελλήνων παραχωρεί ογδόντα χιλιάδες (80.000) στρέμματα γης σε μια έκταση ανάμεσα στα Ανάκτορα και το Παναθηναϊκό Στάδιο προκειμένου να πραγματοποιηθεί το όραμα του Ζάππα που ήθελε το κτήριο πολύ κοντά στο Στάδιο, έτσι ώστε το Στάδιο και το νέο κτήριο να αναπτύξουν μια συμπληρωματική μεταξύ τους σχέση, βοηθητική των Αγώνων. Η ανέγερση του κτηρίου ξεκίνησε το 1875 σε σχέδιο του αρχιτέκτονα Μπουλανζέ. Λόγω του θανάτου του το έργο συνέχισε ο μηχανικός Μεταξάς που αργότερα θα αναλάβει και την αναστήλωση του Σταδίου και τελικά το 1880 ο Ζάππας

²⁸ «Η ανέγερση του Μέγαρου», Ανακτήθηκε από: <https://www.zappeion.gr/el/%CE%B7-%CE%B1%CE%BD%CE%AD%CE%B3%CE%B5%CF%81%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%AD%CE%B3%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85.html>

αναθέτει το έργο εκ νέου στο Θεόφιλο Χάνσεν, λόγω δυσκολιών που προέκυψαν (Ρουσάκ, 1997: 143-148).

Η Δ' και τελευταία Ζάππεια Ολυμπιάδα μαζί με τα εγκαίνια του Ζάππειου Μεγάρου ορίζονται να διοργανωθούν στις 20 Οκτωβρίου 1888. Πήραν αναβολή και την επόμενη χρονιά ο γυμναστής Ιωάννης Φωκιανός αναλαμβάνει τη διοργάνωση των Αγώνων. Μετέφερε όμως τον αγωνιστικό χώρο από το Στάδιο στο νεότευκτο κεντρικό Γυμναστήριο απέναντι από το Στάδιο και περιόρισε τον αριθμό των αθλημάτων για να μπορούν αυτά να φιλοξενηθούν στις πιο περιορισμένες διαστάσεις του Γυμναστηρίου²⁹.

Μεταξύ της τρίτης και της τέταρτης Ζάππειας Ολυμπιάδας μεσολαβεί η κήρυξη του Ρωσοτουρκικού Πολέμου τον Απρίλη του 1877. Ο λαός απαιτώντας την ένωση όλων των κομμάτων και τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης για να εξυπηρετήσει την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο κατά της Τουρκίας προσέρχεται σε συλλαλητήριο στις 22 Μαΐου στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Στον ίδιο χώρο λίγες μέρες πριν και με αίτημα τον εξοπλισμό της χώρας ο πολιτικός Σύλλογος «Ρήγας» είχε πραγματοποιήσει εκδήλωση.

Στο χώρο μπροστά από το Παναθηναϊκό Στάδιο που αργότερα διαμορφώθηκε ως η ομώνυμη πλατεία έλαβε χώρα στις 2 Μαΐου 1893 συγκέντρωση για την εργατική Πρωτομαγιά με επικεφαλής τον Σταύρο Καλλέργη εκδότη της εφημερίδας «Σοσιαλιστής» και κοινωνιολόγο, σημαντικό πρωτεργάτη στην προώθηση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα. Τα μέσα της εποχής δε φαίνεται να έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στο συμβάν (Κρίστενσεν, 2003: 57), καθώς δεν εντοπίζεται ιδιαίτερη δημοσιογραφική κάλυψη του συμβάντος. Τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα έξω από το Παναθηναϊκό Στάδιο, εκτός πλαισίου αγώνων, θα εκτιμούσε κανείς ότι έχουν έναν ευρύτερα πολιτικό χαρακτήρα. Είναι συλλαλητήρια που εκφράζουν αιτήματα προς υλοποίηση από την πολιτική εξουσία, εκφράζοντας συνάμα μια αποδοκιμασία για τον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας και τις προτεραιότητες που αυτή θέτει. Αυτό ενδεχομένως να σημαίνει ότι οι μέχρι τότε δράσεις - εορτές, εκθέσεις, αγώνες- είχαν στρέψει το δημόσιο ενδιαφέρον στο χώρο του Σταδίου, ο οποίος ίσως έχει αποκτήσει και έναν χαρακτήρα νεωτεριστικό καθώς συγκέντρωνε εκεί την τέλεση καινοτόμων ιδεών της εποχής -νέο κτήριο και φιλοξενία νέων θεσμών. Άρα ίσως οι εκφραστές των προοδευτικών κινημάτων ένιωθαν ότι ο τόπος αυτός ταίριαζε καλύτερα στην

---

²⁹Β.Δ. που εκδόθηκε στις 4 Οκτωβρίου 1886, Ελευθέριος Σκιαδάς, «Ολυμπιακές διαδρομές, Δ' Ζάππεια Ολυμπιάδα». Ανακτήθηκε από: <https://mikros-romios.gr/d-zappeia/>

προοδευτική τους νοοτροπία και για αυτό επέλεξαν να εκφράσουν από το σημείο τούτο τις πολιτικές τους αντιδράσεις και το φιλοπρόοδο πνεύμα τους.

1.2. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες 1896

Η ανασύσταση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 και η διενέργεια τους στο Παναθηναϊκό Στάδιο είναι ίσως η σημαντικότερη στιγμή που ο χώρος αυτός γνώρισε στους νεότερους χρόνους. Από το χρονικό σημείο των τοπογραφικών ερευνών που τεκμηρίωσαν τις διαστάσεις του Σταδίου έως το 1896, οπότε πράγματι διενεργούνται σε αυτό οι πρώτοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες υπάρχει μία κλιμακούμενη δράση γύρω από το Στάδιο με μοναδικό σκοπό να το προετοιμάσει να φιλοξενήσει τους Αγώνες. Όταν εν τέλει οι Αγώνες λαμβάνουν χώρα υπό τους νέους όρους που προέκυψαν: η ημερομηνία έναρξης τους γεμάτη ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο για τους Έλληνες, το πλήθος των ξένων αθλητών που προσέτρεξαν στην Αθήνα του 1896, αλλά και ο Έλληνας νικητής του Μαραθωνοδρόμου, ξεκινά η πολλαπλή σημασιοδότηση του Σταδίου. Δεν είναι πλέον ένας απλός χώρος αγωνιστικών προδιαγραφών με μία αρχαία ταυτότητα. Η εποχή και η ελληνική κοινωνία θα το δει ως την κοιτίδα αναγέννησης του νέου ελληνισμού και ακριβώς το πώς χτίζεται αυτή η νέα ταυτότητα, τι πρόσθετους συμβολισμούς και επανασημασιοδοτήσεις προσδίδονται στο Στάδιο, χάρη στα διαδραματιζόμενα στους Ολυμπιακούς του 1896, παρακολουθεί η ενότητα αυτή.

Η προετοιμασία των Ολυμπιακών Αγώνων και ιδιαίτερα οι προσπάθειες γύρω από την αναστήλωση του Σταδίου είχαν βέβαια στρέψει το παγκόσμιο ενδιαφέρον στην Αθήνα. Σε δημοσίευμα της 6ης Απριλίου 1896 οι London Times έγραφαν³⁰ σχετικά ότι ιδανικός τόπος διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων θα ήταν η Ελλάδα βέβαια και κύρια ο τόπος της αρχαίας Ολυμπίας η οποία όμως ήταν ερειπωμένη και υπό γερμανική αρχαιολογική σκαπάνη. Ιδανική θα φάνταζε και η Κόρινθος λόγω της παράδοσης των Νέμεων, αλλά και αυτή δεν προσφερόταν. Αντίθετα το σκηνικό των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων θα έπρεπε να είναι η Αθήνα λόγω της βαρυσήμαντης κλασικής κληρονομιάς της μέρος της οποίας επιβίωνε ικανοποιητικά ως τις μέρες του 1896. Υποστηρίζει ο αρθρογράφος³¹ ότι η κλασική γοητεία

³⁰ The Sunday Times Archives, 6 Απριλίου 1896. Ανακτήθηκε από: <https://www.thetimes.co.uk/to/archive/article/1896-04-06/1.html#start%3D1896-01-01%26end%3D1897-01-01%26terms%3DPanathenaic%20Stadion%26back%3D/tto/archive/find/Panathenaic+Stadion/w:1896-01-01%7E1897-01-01/1%26prev%3D/tto/archive/frame/goto/Panathenaic+Stadion/w:1896-01-01%7E1897-01-01/2>

³¹ Βλ. Παράρτημα Α' αυτούσια παράθεση του αποσπάσματος στην αγγλική γλώσσα.

της Αθήνας ξεπερνά την καταλληλότητα του Παρισιού ή του Λονδίνου. Και βέβαια το άρθρο κάνει ειδική μνεία στο ότι διασωζόταν το Στάδιο, ο αρχαίος αγωνιστικός χώρος, στη σκιά της Ακρόπολης και του Ολυμπίου Διός στις όχθες του Ιλισσού. Επισημαίνει ότι το Στάδιο ως παρουσία γεφυρώνει το αρχαίο κλασσικό με το σύγχρονο και αυτό το καθιστά ικανό φορέα της Ολυμπιακής μνήμης και της αναβίωσης.

Στις ανταποκρίσεις των ξένων δημοσιογράφων προς τις χώρες τους διακρίνει κανείς τη θέρμη και τον ενθουσιασμό για την Ελλάδα και τους Έλληνες αναφορικά με αυτό που καταφέρανε πάντα με επίκεντρο την αποκατάσταση του Παναθηναϊκού Σταδίου. Γράφουν³² οι Times σχετικά με αυτό³³ ότι η αποκατάσταση του Σταδίου συνιστά αξιοσημείωτο αρχιτεκτονικό επίτευγμα της σύγχρονης εποχής και οπωσδήποτε ένδειξη σπουδαίου πατριωτισμού από την πλευρά των Ελλήνων και ιδιαίτερα του Έλληνα ομογενούς από την Αλεξάνδρεια Γ. Αβέρωφ.

Ακολουθεί στο εκτεταμένο άρθρο μία περιγραφή της αποκατάστασης του αρχιτέκτονα Ανδρέα Μεταξά και ο απεσταλμένος της βρετανικής εφημερίδας συνεχίζει θέτοντας το ερώτημα της δυνατότητας των Ελλήνων για πλήρη αποπεράτωση της αναμαρμάρωσης του Σταδίου μετά το πέρας των Αγώνων.

Στο εν λόγω άρθρο ο βρετανός δημοσιογράφος επιδεικνύει ευθυκρισία, όταν υποστηρίζει πως το Στάδιο, όταν κοπάσει ο ενθουσιασμός και η οχλοβοή γύρω από τους Ολυμπιακούς Αγώνες, θα παραμείνει αδιασάλευτη μαρτυρία τόσο της ιστορικότητας του τόπου, των στιγμών που φιλοξένησε, και επίδειξη της ελληνικής ιδιωτικής πρωτοβουλίας και πατριωτισμού, όπως και διορατικότητα και ενσυναίσθηση όταν αναρωτιέται για τη διαχείριση και το μέλλον αυτής της μεγαλεπήβολης κατασκευής. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι δίνει μια πολύ γοητευτική ερμηνεία στην προσέγγιση του όρου «Ολυμπιακοί Αγώνες» προκειμένου για τη σύγχρονη εποχή. Εκείνος ονομάζει τους αγώνες «αθηναϊκούς» (Athenian Games) και παραδέχεται ότι, πέρα από τους άλλους λόγους -ιστορικούς προφανώς- τους αξίζει να φέρουν την ονομασία «Ολυμπιακοί» γιατί ήταν σπουδαίες οι προσπάθειες και οι θυσίες των

---

³² Ο.π.

³³ <https://www.thetimes.co.uk/tto/archive/article/1896-05-02/18/1.html#start%3D1896-04-06%26end%3D1896-05-08%26terms%3D%20Panathenaic%20Stadion%26back%3D/tto/archive/find/+Panathenaic+Stadion/w:1896-04-06%7E1896-05-08/1%26next%3D/tto/archive/frame/goto/+Panathenaic+Stadion/w:1896-04-06%7E1896-05-08/>

Νεοελλήνων για να διασφαλίσουν την επιτυχία αυτής της «εναρκτήριας γιορτής», απόλυτο σκηνικό της οποίας και μεγάλο μέρος του διακυβεύματος αποτελούσε το Παναθηναϊκό Στάδιο.

Ο Γεώργιος Αβέρωφ πεθαίνει τον Ιούλιο του 1899 χωρίς όμως ο θάνατος του να έχει καμία επίπτωση στην πρόοδο των εργασιών [της] πλήρους αποκατάστασης του Σταδίου, αφού είχε κληροδοτηθεί από τη διαθήκη του³⁴ στην Επιτροπή των Ολυμπιακών Αγώνων το ποσό του ενός εκατομμυρίου χρυσών δραχμών.

1.3. Η «αθλητική» και η « πολιτική» γεωγραφία του Σταδίου

ΣΤΟ ΣΤΑΔΙΟΝ

Ανοίγει και το Στάδιο με τέτοιο πανηγύρι
Κι αρχίζουν στην κονίστρα του αγώνες και κακό
Και βλέπεις κάθε φουκαρά και κάθε κακομοίρη
Να τρέχη τέτοιο θέαμα μη χάσει εθνικό.

Επαρχιώται μπόλικοι και φεσοφόροι ξένοι
Κάθε κερκίδα ξύλινη γεμίζουν στριμωγμένοι
Μα κι απ' τους λόφους τους εγγύς κοιτάζουνε συγχρόνως
Εκείνοι που έμειναν απέξω του νυμφώνος!

Έτσι οι αγώνες γίνονται και πάνε στο καλό τους
Μα όλοι μες στο Στάδιο τραβούν το διάβολό τους.
Γιατί πλευρίτη πέρνουνε φρικτό οι δυστυχείς
και στας κερκίδας γίνονται αγώνες... αντοχής!³⁵

³⁴ Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτου Γεωργίου Αβέρωφ, τύποις « Ταχυδρόμου» Γ.Τήνιου, Αλεξάνδρεια 1899, σελίδες 1-15.

³⁵ Ποίημα δημοσιευμένο ανώνυμα στο φύλλο της 26^{ης} Μαρτίου 1896 στην Εφημερίδα «Ακρόπολις». Εφημερίδα Ακρόπολις, 26/3/1896, σ. 2. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αθήνα ξεκινούν στις 25 Μαρτίου 1896. Προσήλθαν ογδονταένας (81) ξένοι αθλητές από Ευρώπη, Αμερική και Αυστραλία καθώς και συγκεκριμένα από περιοχές της ελληνικής ομογένειας όπως Σμύρνη, Κύπρο, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου³⁶. Η Αθήνα γέμισε από ξένους δημοσιογράφους, λόγιους, διπλωμάτες και απλούς επισκέπτες που προσέτρεξαν για το θέαμα: «Έχασαν πλέον οι Αθηναίοι την όψιν των. Μελίσσι ο κόσμος και όμως τρομάζεις να ανακαλύψεις έναν γνωστόν σου.[...] Πανδαιμόνιον αληθές»³⁷. Και ο Τύπος³⁸ της εποχής σχετικά: «Μέχρι της χθεσινής εσπέρας οι ελθόντες χάριν των Αγώνων υπελογίζοντο εις οκτάκισχίλιους εκ του εξωτερικού, ιδίως εκ της Τουρκίας».

Αναφορικά με την παρουσία Ελλήνων αθλητών από την ομογένεια του εξωτερικού έχει να παρατηρηθεί ότι μαζί με τους Έλληνες της Ελληνικής Επικράτειας του 1896 συστήνουν στο Στάδιο μια «αθλητική γεωγραφία» που δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκην με την «πολιτική γεωγραφία» της εποχής (Κουλούρη, 2004: 41). Στην περίπτωση αυτή η προσέλευση Ελλήνων από αρκετούς τόπους «αλύτρωτου» ελληνισμού καθιστά το Στάδιο τη γεωγραφική και θεσμική εκείνη κοιτίδα στην οποία συναντάται ο ελεύθερος και ο αλύτρωτος ελληνισμός σα να πρόκειται για μια πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας³⁹. Βέβαια στο Συνέδριο της Σορβόνης⁴⁰ είχε αποφασιστεί ότι οι αθλητές θα καταγράφονται για τη συμμετοχή τους στους Ολυμπιακούς Αγώνες με βάση τα έθνη στα οποία ανήκουν, πως επίσης οι νίκες των αθλητών θα καταχωρούνται με βάση την εθνικότητά τους και πως στην τελετή λήξης θα φέρουν τη σημαία του έθνους τους, όπως και κατά την ενδεχόμενη νίκη τους θα ανακρούεται ο εθνικός τους ύμνος. Επιτρεπόταν έπειτα από πρόταση του Coubertin, να εκπροσωπηθούν έθνη στους Αγώνες που δεν είχαν ακόμη κρατική υπόσταση⁴¹ και πάλι κατά τον ίδιο δινόταν προτεραιότητα στο έθνος έναντι του κράτους. Η περίπτωση του Δημήτριου Κάσδαγλη, Έλληνα, με αγγλική υπηκοότητα, κατοίκου Αιγύπτου διπλά Ολυμπιονίκης, καταγεγραμμένου

³⁶ Από Αίγυπτο ήταν ο δις Ολυμπιονίκης του 1896 Δημήτριος Κάσδαγλης. Ανακτήθηκε από https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%9A%CE%AC%CF%83%CE%B4%CE%B1%CE%B3%CE%BB%CE%B7%CF%82.

³⁷ Εφημερίδα Ακρόπολις, 26/3/1896, αρ. φύλλου σ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

³⁸ Εφημερίδα «Το Άστυ» 24/3/1896, αρ. φύλλου 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

³⁹ Ο όρος πρωτοδιατυπώθηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση του 1844. Ανακτήθηκε από <https://www.offlinepost.gr/2021/06/29/h-gennhsh-ths-megalhs-ideas/>

⁴⁰ Βλ. P. de Coubertin, “Geographic sportive”. Revue Olympique (Απρ. 1911), σελ. 51-52, στο Muller (επιμ.) P.deCoubertin1863-1937.

⁴¹ Ο.π., σ. 589-590.

στα αρχεία των Ολυμπιακών Αγώνων⁴² ότι διαγωνίζεται ως Έλληνας, καθώς δόθηκε σε εκείνον η επιλογή, δείχνει αυτό ακριβώς. Το εθνικό κριτήριο είναι πολύ σημαντικό για την ολυμπιακή διοργάνωση και την καταχώριση του αθλητή ως συμμετέχοντα και προτεραιοποιείται. Φαίνεται αμέσως από τα παραπάνω ότι μέσω των θεσπισμένων κανονισμών για τη συμμετοχή των αθλητών η ΔΟΕ και κατ' επέκτασιν οι Ολυμπιακοί Αγώνες έπαιζαν ένα σημαντικό πολιτικό ρόλο στην αναγνώριση μιας εθνικής ή κρατικής υπόστασης και αυτό έχει την οπτικοποίηση του στο χώρο του Σταδίου. Οι αθλητές δε διαγωνίζονται ως ατομικότητες, αλλά ως εκπρόσωποι έθνους και κατά την είσοδό τους στο Στάδιο στην τελετή έναρξης προηγείται η σημαία του έθνους τους, άρα η όποια νίκη τους αργότερα προσγράφεται ως εθνική νίκη και οι ίδιοι αντιμετωπίζονται ως εθνικοί ήρωες (Κουλούρη: 41).

Κατ' επέκτασιν στο Στάδιο οι αντιπαλότητες των αθλητών μπορούν σε ένα επίπεδο να αναγνωστούν και ως εθνικές αντιπαλότητες και αντιστοίχως οι ήττες ή οι νίκες τους να συνιστούν εθνική ταπείνωση ή εθνικό θρίαμβο. Τα χρόνια που θα ακολουθήσουν, στις μεγάλες αθλητικές συναντήσεις κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου η παραπάνω διατύπωση θα αναχθεί σε πολιτική επιλογή και στρατηγική μεθόδευση από τις κυβερνήσεις προκειμένου στις διεθνείς «απόλεμες» αθλητικές κονίστρες να καταδείξουν μέσω της υπεροχής των αθλητών τους την εθνική τους υπεροχή και πολεμική ετοιμότητα διαχέοντας φόβο ή θαυμασμό και οπωσδήποτε διευρύνοντας έτσι το πεδίο εφαρμογής των ψυχροπολεμικών τακτικών (Κουλούρη, 2004: 41). Για τα κομμουνιστικά ή ολοκληρωτικά καθεστώτα η παρουσία των αθλητικών τους αντιπροσωπειών στα στάδια συνεχίζει ακόμη και σήμερα συστηματικά να εργαλειοποιείται προς πολιτικό όφελός τους. Σε αυτήν ακριβώς τη συνειρμική οδό σκέψης, στον υπερβατικό συλλογισμό δηλαδή ότι οι ποσοτικά μετρήσιμες επιδόσεις θα κρίνουν και την εθνική ποιότητα και υπεροχή θα χτιστεί και η προβολή της αναγκαιότητας του ελληνικού φαντασιακού Έλληνας να είναι ο νικητής του Μαραθωνίου. Και για αυτό, όταν αυτό επιτεύχθηκε, οδήγησε σε ένα εθνικό παραλήρημα. Όλος ο ελληνικός Τύπος της εποχής παραδέχεται ότι περισσότερο από κάθε άλλο το αγώνισμα του μαραθωνίου είναι αυτό που προσέλκυσε έντονα το ενδιαφέρον των Ελλήνων φιλάθλων και μη. Σχετικά καταγράφεται στην εφημερίδα «Ακρόπολις» της 26^{ης} Μαρτίου, ημέρας διενέργειάς του: «Αυτός σήμερον συγκεντρώνει το ενδιαφέρον ζωηρότατον των Πανελλήνων [...] Όλοι μετά συγκινήσεως αναμένουν να χαιρετίσουν τον πρώτον καταφθάνοντα Μαραθωνοδρόμον Έλληνα! Θα ήτο

---

⁴² Ανακτήθηκε από: <https://web.archive.org/web/20110408002426/http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/ka/dimitrios-kasdaglis-1.html>

εθνική νίκη η Ελληνική νίκη. Το αγώνισμα αυτό περιέβαλεν ήδη φιλοστόργως η φιλοτιμία του λαού, πάλλει δια αυτό η μεγάλη λαϊκή καρδιά, και αυτό θεωρεί ως το κατ' εξοχήν ελληνικό αγώνισμα.

- Πρέπει να πάρουμε τον Μαραθώνειον!».

Έτσι στο Στάδιο -κοιτίδα των εθνών- στο συγκεκριμένο χώρο και υπό συγκεκριμένες συνθήκες στο συναγωνισμό των Εθνών που είναι εθνικός συναγωνισμός, αφού οι αθλητές τα έθνη τους αντιπροσωπεύουν, η Ελλάδα απέδειξε την εθνική της υπεροχή και αριστεία έναντι όλων των άλλων εθνών μέσω του Έλληνα νικητή, Σπυρίδωνα Λούη

Είναι φανερό επομένως ότι η ελληνική έξαρση γύρω από το αγώνισμα του Μαραθωνίου είχε αναχθεί σε εθνική υπόθεση κατά την οποία διακυβευόταν το κύρος του ελληνισμού και μόνα φανερά ερείσματα για αυτό τον εθνικό συλλογισμό ήταν η «ελληνικότητα» του εν λόγω αγωνίσματος. Η πραγματικότητα βέβαια ήταν πολύ διαφορετική καθώς ο «Μαραθώνιος» ως αγώνισμα συνιστά γαλλική επινόηση εκείνων των ημερών του Γάλλου διανοητή Μπρεάλ, εμπνευσμένου ασφαλώς από την ιστορική μαρτυρία ότι ο αρχαίος Αθηναίος Φειδιππίδης έτρεξε από το Μαραθώνα στην Αθήνα για να αναγγείλει στις αρχές της πόλης τη νίκη τους επί των Περσών. Οι Έλληνες βέβαια της εποχής του 1896 επέλεξαν να το νοηματοδοτήσουν διαφορετικά και να το φορτίσουν ηθικά και εθνικά σε ένα άλλωστε ευρύ πεδίο παραγωγής συμβολισμών και νοηματοδοτήσεων εκείνων των ημερών αρχής γενομένης από την αναστήλωση του Σταδίου.

1.4. Το Παναθηναϊκό Στάδιο επίκεντρο χωρικό και συμβολικό των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896. Επιτελέσεις του στην ιδεολογία της εποχής.

Στο Στάδιο παρευρέθηκαν και βασιλείς της εποχής, διπλωμάτες, εστεμμένοι, λόγιοι, άνθρωποι των τεχνών από όλον τον κόσμο, αστοί, επιχειρηματίες καθώς και δημοσιογράφοι. «Εις το απέραντον αμφιθέατρον, το οποίο περιβάλλουν με στοργήν και με δρόσον αι πράσιναι αγκάλαι του Αρδηττού, νέος κόσμος επευφημεί την αρχαίαν ιδέαν»⁴³. Πολλές εκδηλώσεις λάμβαναν χώρα παράλληλα με την ευκαιρία αυτή σε περιφερειακά σημεία της Αθήνας, όπως το βράδυ της

⁴³ Εφημερίδα «Το Άστυ» 25/3/1896, αρ. φύλλου 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

πέμπτης μέρας των αγώνων που διοργανώθηκε στον Πειραιά η λεγόμενη «Ενετική γιορτή» (Κρίστενσεν, 2003: 103). Στην Αθήνα αυτήν την περίοδο σημειώθηκε και έντονη καλλιτεχνική θεατρική κίνηση και ευρύτερα πνευματική με θεματική σχετική με την επανάσταση του έθνους. Παρακολουθούμε ότι στα θέατρα των Αθηνών ανέβηκαν οι εξής παραστάσεις: «Η άλωσις της Τριπολιτσάς» στο Μέγα Θέατρο, «Η άλωσις της Τριπόλεως» στο Πολυθέαμα, «Ο αγαπητικός της Βοσκοπούλας» στο θέατρο «Παράδεισος», κατέστη ελεύθερη είσοδος για την ημέρα έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων στο Μουσείον της Ιστορικής Εταιρείας και κυκλοφόρησε τογ' τεύχος «Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας»⁴⁴. Η καλλιτεχνική κίνηση είναι ευρύτερη: «Αν δεν είναι πολλά, είναι όμως άξια θαυμασμού τα εκτεθέντα κατά το έτος τούτο υπό διαφόρων καλλιτεχνών επί τη ευκαιρία των αγώνων καλλιτεχνήματα.»⁴⁵.

Η Εφημερίδα Ακρόπολις σε άρθρο της αναφέρει ότι ο Αμερικανός αρχαιολόγος Δρ. Βαλστάιν της Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα απέστειλε επιστολή στους «Times» του Λονδίνου στην οποία «εξήρε το μέγιστον έργον της παλινορθώσεως του Σταδίου. Επαινεί τον αρχιτέκτονα κ. Μεταξάν και λέγει ότι ουδαμού του κόσμου ηδύναντο οι αγώνες να τελεσθούν εντός τοιούτου θαυμαστού περιέχοντος».⁴⁶ Η κίνηση και η κινητοποίηση γύρω από τους Αγώνες επομένως ήταν θαυμαστή στην Αθήνα του 1896. Όπως σχολιάζει η Κουλούρη στο βιβλίο της «το κέντρο όμως, το συμβολικό και το πραγματικό ήταν το Παναθηναϊκό Στάδιο» (Κουλούρη, 2004: 61). Στο Στάδιο διενεργούνταν οι αγώνες, εκεί καταγράφονταν οι νίκες ή οι ήττες, εκεί ήταν το μεγαλύτερο συγκεντρωμένο πλήθος, εκεί συνέβαινε η ενσάρκωση του οράματος του ολυμπισμού κατά τους Κουμπερτέν και Βικέλα. Σε αυτό προσέβλεπε ο ελληνισμός της εποχής ως κοιτίδα για την αναγέννηση του. Όλες οι άλλες εκδηλώσεις ήταν - κρίνοντας από το χαρακτήρα και τη δυναμική τους- δορυφορικές που σκοπό είχαν να διαχύσουν στην Αθήνα του 1896 και στους επισκέπτες της το μήνυμα του ξεχωριστού και του πρωτοποριακού, για τον κόσμο και τον ελληνισμό, που συνέβαινε στο Στάδιο με την αναβίωση των ολυμπιακών Αγώνων.

Την παραμονή της έναρξης των Αγώνων, στις 24 Μαρτίου, στην υπό διαμόρφωση ακόμη πλατεία μπροστά από το Στάδιο έγινε η τελετή αποκάλυψης του αδριάντα του μεγάλου ευεργέτη του Σταδίου Γ. Αβέρωφ υπό συνθήκες καταρρακτώδους βροχής με την παρουσία

⁴⁴Εφημερίδα Ακρόπολις, 25/3/1896, αρ. φύλλου σ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁴⁵Εφημερίδα «Το Άστυ» 25/3/1896, αρ. φύλλου 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁴⁶ Ο.π.

μελών της βασιλικής οικογένειας και του υπουργικού συμβουλίου. Σύμφωνα με το πρόγραμμα η διάρκεια των αγώνων ήταν μια εβδομάδα από την 25η Μαρτίου έως την 3η Απριλίου-με το παλαιό ημερολόγιο. Για τις ημέρες εκείνες η Αθήνα φωτίστηκε με ένα ευρύ δίκτυο λάμπας φωταερίου, ενώ την επομένη μέρα της έναρξης φωταγωγήθηκε και η Ακρόπολη με πυρσούς. Η Εφημερίδα Ακρόπολις δημοσίευσε⁴⁷ σχετικά με τη φωταψία της Ακρόπολης ότι συνέβη: «Τρίτην, ώρα 9.30 η δια βεγγαλικών πυρών φωταψία των αθανάτων μνημείων της Ακροπόλεως». Αναγνωρίζει μία οργανική σχέση και ηθική ανάμεσα στο Παναθηναϊκό Στάδιο και στον Ιερό Βράχο αφού ο αρθρογράφος σχολιάζει: «η αυτή Ακρόπολις, ήτις προ 25 αίωνων ενεψύχου τους εν των Παναθηναϊκώ Σταδίω αγωνιστάς, ατενίζοντας αυτήν, θα παραστή σήμερον αναδύσασα εκ του ερέβους της ασελήνου νυκτός εν όλη τη μεγαλοπρεπεία καταυγάζουσα, οτέ δε δαιμονίως απειλητική, καταπόρφυρος και δίκην φοίνικος εν μέσω σκοτεινού ερυθρού πυρός εξανισταμένη». Άρα η Ακρόπολη με τη φωταψία της από πυρσούς, σε σχέση με το Παναθηναϊκό Στάδιο συνεχίζει έναν ρόλο που της αποδίδεται ότι είχε στο παρελθόν, να εμψυχώνει τους αθλητές στο Στάδιο. Η λεκτική επένδυση του μηνύματος που επιλέγει ο αρθρογράφος επιτρέπει και μια περαιτέρω αποδόμηση των αρχικών μηνυμάτων για να διαφανεί κάτι βαθύτερο. Η Ακρόπολη εμφανίζεται ως «αναδύσασα εκ του ερέβους της ασελήνου νυκτός». «Ασελήνος νύκτα» και «έρεβος» θα μπορούσε κάλλιστα να εννοεί τα χρόνια της σκλαβιάς, αλλά και της έλλειψης οποιασδήποτε πνευματικής κίνησης γύρω από τα μνημεία της Ακρόπολης. Και με την ευκαιρία των αγώνων στο Στάδιο η Ακρόπολη εξανίσταται όπως ο φοίνικας, το μυθικό πουλί που αναγεννιέται από τις στάχτες του. Σε άλλη εφημερίδα⁴⁸ των ημερών υπάρχει η διατύπωση ότι: «Εις το Στάδιον το χιονόλευκον πρόκειται να εκδηλώσομεν την δύναμιν της εθνικής μας ενότητος, τον αναλλοίωτον χαρακτήρα της ελληνικής φυλής». Και παρακάτω⁴⁹: «Το Παναθηναϊκόν Στάδιον είναι η ενδοξοτέρα και λαμπροτέραν λατρείαν των νεωτέρων Ελλήνων προς τον Ολύμπιον Δία». Τόπος εθνικής συνοχής επομένως κατά τον αρθρογράφο το Στάδιο και τόπος εκδήλωσης και επίδειξης της εθνικής υπεροχής των Ελλήνων όπως προκύπτει από τα σχετικά δημοσιεύματα. Την παραμονή της έναρξης των Αγώνων η εφημερίδα «Το Άστυ» δημοσιεύει υπό τον εύγλωττο τίτλο «Ολυμπιακοί Αγώνες: γνώμαι και απόψεις» τις εντυπώσεις πολιτικών και λογίων διεθνούς φήμης της εποχής στα ελληνικά και γαλλικά. Ο Δημήτριος Βικέλας εκφράζει την εξής άποψη:

⁴⁷Εφημερίδα «Το Άστυ»24/3/1896, αρ. φύλλου 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁴⁸ Ο.π.

⁴⁹ Ο.π., σελ.2.

«η αναβίωσις των Ολυμπιακών Αγώνων προσλαμβάνει συμβολικόν ούτως ειπείν χαρακτήρα, τελουμένη εντός του ανοικοδομηθέντος Παναθηναϊκού Σταδίου. [...] Μεγίστη δε τιμή δια την Ελλάδα η προσέλευσις των ξένων αθλητών και θεατών. Η παρουσία των εντός του μεγαλοπρεπούς Σταδίου διατρανοί πρώτην ήδη φοράν, δια τελετής διεθνούς, ότι η Ελλάς διεκδικεί την θέσιν της εις την ολομέλειαν του πολιτισμένου κόσμου».

Ο Δημήτριος Βικέλας, μέλος της ΔΟΕ εμπνευστής και αρχιτέκτονας μαζί με τον Pierre de Coubertin της αναβίωσης των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων δεν απομονώνει την αναβίωση των Αγώνων από το Στάδιο. Συνέχει το θεσμό με τον τόπο. Θεωρεί ότι ο αναβιωμένος θεσμός φέρει ένα συμβολικό φορτίο ακριβώς επειδή τελείται μέσα σε αυτήν την ιδιαίτερη κατασκευή. Υπήρξε επομένως μια πυκνή και έντονη ρητορική γύρω από το ρόλο του Σταδίου, τη δυναμική του. Του αποδόθηκαν ποικίλοι συμβολισμοί γύρω από τους όρους της αναγέννησης και της διάχυσης ενός φωτός. Ό,τι -σε συμβολικό επίπεδο- υφάνθηκε επομένως γύρω από την αναστήλωση, τη λειτουργία του Σταδίου και την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων από την αρθρογραφία της εποχής ήταν πυκνό, μήνυμα πολυεπίπεδης ανάγνωσης και ερμηνείας και πάντα διατυπωνόταν κατά τρόπο ώστε να αποτελέσει αυτοεκπληρούμενη προφητεία για το ευοίωνο μέλλον του Ελληνισμού.

Για το πως πραγματικά εγγράφεται το Στάδιο τόσο σε χωρική οντότητα όσο και σε θεσμική αντίληψη ή ιδέα στις αντιλήψεις των ανθρώπων του 1896 διαφωτίζει ο λόγος⁵⁰ του Τιμολέοντα Φιλήμονα, γραμματέα της ελληνικής ΟΕ κατά τα αποκαλυπτήρια του αδριάντα του Γεωργίου Αβέρωφ στην πλατεία έξω από το Στάδιο την 24^η Μαρτίου. Αυτός αποδίδει στο στάδιο έναν τριμερή ρόλο. Ξεκινά από μια ρεαλιστική οπτική για τα πρακτικά ζητήματα και ελλείμματα τα οποία ένα τέτοιος χώρος οφείλει να υπηρετήσει και καταλήγει σε ένα επίπεδο υπερβατό, συμβολικό σχετικά με τη χρησιμότητα της αναστήλωσής του και την ίδια την ύπαρξή του. Η ανάγκη η ελληνική πολιτεία να έχει έναν χώρο με σωστές προδιαγραφές για την άθληση των νέων της και τη διενέργεια τουλάχιστον πανελληνίων αγώνων, όπου θα συμμετέχει και ο εκτός συνόρων ελληνισμός, είναι ο βασικός λόγος της αναστήλωσης του Σταδίου. Άλλος σκοπός που καλείται το Στάδιο να επιτελέσει είναι να χρησιμεύσει ως τόπος συγκέντρωσης όλου του ελληνισμού για τις ποικίλες εκδηλώσεις του κατά τα αρχαία ελληνικά έθιμα. «Επεδιώκετο και υπενοείτο, όπως ιδρυθή και εν επί πλέον κέντρον απτόν συνελεύσεως εις εν έδαφος των πάντων Ελλήνων, υπό την άφθιτον αιγίδα των παραδόσεων και των εντολών

⁵⁰Εφημερίδα «Το Άστυ» 25/3/1896, αρ. φύλλου 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

του βίου των ελευθέρων πολιτών της αρχαίας Ελλάδος». Ο έτερος και τελευταίος σκοπός που καλείται να επιτελέσει το Στάδιο σύμφωνα με τον Φιλήμονα είναι ιστορικός και ηθικός: να συνεχίσουν την παράδοσή των αρχαίων αξιών οι σύγχρονοι Έλληνες πείθοντας τους άλλους λαούς ότι ενστερνίζονται τους ίδιους ηθικούς κώδικες με τους αρχαίους τους προγόνους και ότι δεν έχουν αλλοτριωθεί: «δεν απηρνήθημεν την αρχαίαν ζωήν». Και όπως πολύ εκφραστικά αναφέρει το ανακαινισμένο Στάδιο θα λειτουργήσει για τους ξένους λαούς ως θέλγητρο για να επισκεφτούν την Ελλάδα: «Το Στάδιον είνε η Σειρήν, ήτις συν τοις αριστουργήμασι της πόλεως, θέλει σαηνεύσει και σύρει προς εαυτό πάντας τους τα παράλια ημών πλέοντας ξένους». Το ότι το Στάδιο στους κύκλους της ελληνικής ΟΕ αντιμετωπιζόταν μέσω της αναστήλωσής του και ως ένας παράγοντας εκσυγχρονισμού του κράτους διαφαίνεται και στην εναρκτήρια ομιλία του Διαδόχου Κωνσταντίνου, προέδρου της ΟΕ ο οποίος μέσω αυτής, κατά την τελετή έναρξης των Αγώνων, παραδίδει το Στάδιο στο βασιλιά της Ελλάδας. Γεώργιο Α΄ λέγοντας ότι « δια των Αγώνων τούτων ου μόνον το εθνικόν φρόνημα θα υπεκαυθή, αλλά και προς τον πεπολιτισμένον κόσμον στενώτερον θα συνδεθή ο λαός Υμών, δια της ανεγέρσεως του Σταδίου».

1.5. Οι χρονικοί συμβολισμοί της ημέρας έναρξης των Αγώνων στο Στάδιο.

Ανήμερα το Πάσχα ο βασιλιάς Γεώργιος κήρυξε την έναρξη των Αγώνων, ανακρούσθηκε ο ελληνικός Εθνικός ύμνος και ο «Ύμνος των Ολυμπιακών Αγώνων» που είχε για την περίπτωση γράψει ο Κωστής Παλαμάς και παρότι και στα νοήματά του και στις εικόνες που δημιουργεί αυτός ο ύμνος παραπέμπει ακριβώς στην αρχαία ολυμπιακή γένεση της Ιδέας, το κλίμα σε όλους τους εορτασμούς δεν ήταν απαραίτητα προγονοπληκτικό, αρχαιοφιλικό. Σε αυτό βοήθησε και το γεγονός ότι η ημέρα έναρξης των Αγώνων σήμαινε ήδη πολλά για τον Ελληνισμό και τη νεότερη ιστορία του. Την 25^η Μαρτίου του 1896 χωρικά και χρονικά στο Στάδιο παρέστη συμβολικά η Ελλάδα με τρεις διαφορετικές όψεις: Ήταν παρούσα ως αρχαία Ελλάδα, με το μήνυμα του Ολυμπισμού της, δηλαδή της ειρηνικής συνένωσης των λαών γύρω από το «ευ αγωνίζεσθαι», αλλά και λόγω του αρχαίου Σταδίου και πολλών αρχαιοελληνικών αθλητικών πρακτικών – αγωνισμάτων. Παρέστη ως η Ελλάδα της Επανάστασης του 1821 λόγω του ιωβηλαίου των 75 χρόνων από την Εθνεγερσία. Και βέβαια παρέστη ως σύγχρονη Ελλάδα, που βασιζόμενη στις ρίζες της αναστήλωσε το Στάδιο και ανέλαβε διοργανώτρια χώρα του αθλητικού αυτού γεγονότος που στέφθηκε με επιτυχία. Όλα συγκλίνουν στην έννοια της εθνικής αναγέννησης και υπεροχής. Οι συμβολισμοί ενισχύονται και από ένα δεύτερο

επίπεδο υφολογικών γνωρισμάτων του χρόνου τέλεσης των Αγώνων. Ήταν η ημέρα του Πάσχα η ημέρα έναρξης των Αγώνων με τις ειδικές νοσηματοδοτήσεις του γύρω από την έννοια της ανάστασης μες στην καρδιά της άνοιξης, και ήταν ταυτόχρονα ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, που εσωκλείει πάντα μια παρακαταθήκη ευοίωνων μηνυμάτων. Καταγράφεται σχετικά σε εφημερίδα⁵¹ της εποχής: «Οποία δε μυστηριώδης συγκυρία: Με την Ανάστασιν του θεανθρώπου και την εθνικήν αποκατάστασιν, συνεορτάζομεν την αναβίωσιν των Ολυμπιακών αγώνων. Ωσεί εκ της Θείας Προνοίας να συνέπεσαν και τα τρία αυτά γεγονότα τα οποία αποτελούν τριπλό ενωτικό κρίκο αδιάσπαστον». Σε άλλο φύλλο⁵²: «Και ούτω ο μεν Χριστιανισμός θα πανηγυρίζει την Ανάστασιν του Χριστού, ο δε πολιτισμός την ανάστασιν των Ολυμπιακών Αγώνων».

Πολλές οι αναγνώσεις, με διαφορετική προέλευση, που όμως συγκλίνουν σε ένα κοινό μήνυμα. Εκείνη τη μέρα γιόρταζε ο ελληνισμός και οι αξίες του. Τα ιδανικά σε όλο το φάσμα του χωροχρόνου του ελληνικού πολιτισμού που ίσως δείχνουν ανόμοια, αντιφατικά και συγκρουόμενα μεταξύ τους: το καλογυμνασμένο, άρτιο αθλητικό αρχαιοελληνικό σώμα που γίνεται κέντρο του πολιτισμού και του Ολυμπισμού σε πλήρη αντίθεση με τα κηρύγματα του Χριστιανισμού που θέτουν την ύλη σε δεύτερη μοίρα, εκείνη τη μέρα καταδείχθηκε ότι έχουν απόλυτο κοινό την έννοια του Ανθρώπου. Και όλα αυτά σε μια πανάρχαια κοιτίδα στην πόλη του πνεύματος και της σοφίας για να ξεχυθεί από κει για πρώτη φορά στα νεότερα χρόνια η Ιδέα του Ολυμπισμού, της οικουμενικής συνεργασίας, ειρήνης και φιλίας των λαών που έτρεξαν να προσκυνήσουν.

Τις επόμενες μέρες η είσοδος του Σπύρου Λούη στο Στάδιο και η θριαμβευτική του νίκη στο πλαίσιο του νεοπαγούς Μαραθωνίου⁵³ έγινε όχι απλά δεκτή μέσα σε πραγματολογικά πλαίσια, αλλά μέσα σε ένα εθνικό παραλήρημα φαντασιακών προσδοκιών για το ρόλο, την αξία, την ταυτότητα του ελληνισμού προσέλαβε διαστάσεις μυθικές, συμβολικές, υπερβατικές. Ήδη η αναμονή του Μαραθωνίου από το πρωί της ίδια μέρας είχε ερημώσει την πόλη των Αθηνών και οι ενδιαφερόμενοι να δουν τον τερματισμό του αγωνίσματος είχαν κατακλύσει τις πλαγιές του Αρδηττού σε σημείο οι ξένοι ανταποκριτές⁵⁴ να κάνουν λόγο για εκατό χιλιάδες

⁵¹ Εφημερίδα «Το Άστυ», 24/3/1896 αρ. φύλλου 19, σελ.1. Ανακτήθηκε από : https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=39434&seg=37874

⁵² Εφημερίδα «Το Άστυ» 24/3/1896, αρ. φύλλου 2. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁵³ Οι αρχαίοι αγώνες δεν περιλάμβαναν τέτοιο αγώνισμα. Αυτό ήταν επινόηση του Γάλλου Μ. Μπρεάλ, φιλοσόφου και ακαδημαϊκού και έκτοτε ενσωματώθηκε στο καταστατικό των Ολυμπιακών Αγώνων.

⁵⁴ Η εκτίμηση για 100.000 θεατές την ημέρα του Μαραθωνίου στο Στάδιον, υπολογίζοντας τα πυκνά στίφη που είχαν στοιβαχτεί στις πλαγιές του Αρδηττού, προήλθε από τον ανταποκριτή της γαλλικής εφημερίδας Φιγκαρώ

θεατές. Το Στάδιο καθεαυτό, προτού στην κονίστρα του ξεδιπλωθεί η πραγμάτωση του εθνικού φαντασιακού Έλληνας να είναι ο νικητής του Μαραθωνίου, είχε αποκτήσει στις περιγραφές του Τύπου νέα διάσταση. «Το θέαμα του Σταδίου ούτω πλήρους, ήτο αληθώς έξοχον. Ουδαμού του κόσμου κανέν' άλλον θέατρον δεν ήτο δυνατό να περιλάβη τόσους θεατάς ομού και όλους βλέποντας, όλους αντιλαμβανομένους τα πάντα και μη χάνοντας καμμίαν λεπτομέρειαν επί του στίβου τελουμένην»⁵⁵. Η στιγμή της εισόδου του νικητή στο Στάδιο είναι από τις πιο συγκινητικές στιγμές που έχει βιώσει ο χώρος στη νεότερη ιστορία του και μάλιστα ευθύς μετά την αναστήλωσή του. Παρακολουθούμε τον Έλληνα ανταποκριτή⁵⁶:

«Αίφνης μια φωνή ακούετε:

-Είνε Έλλην!

Τι έγινε τη στιγμήν εκείνην;

Τι έγινε;...

Ποιος ημπορεί να το περιγράψει;

Ένας ολόκληρος λαός εσηκώθη όρθιος, χειροκροτών, φωνάζων, σείων μανδήλια, σημαίας, επευφημών, ζητωκραυγάζων. Πολλοί έκλαιαν. Άλλοι δεν ήξευραν τι να κάμουν, πώς να εκδηλώσουν την χαρά των. Είδομεν νέους παραπλεύρως μας, οι οποίοι ερρίφθησαν ο εις εις τας αγκάλας του άλλου καταφιλούμενοι. Και οι ανευφημίας εγένοντο ολοέν ζωηρότεροι, ενθουσιωδέστεροι, πλέον έκφρονες, ενώ οι πίλοι και τα μανδήλια εσείοντο».

Ο ίδιος ο νικητής χρίστηκε νέος εθνικός ήρωας: «Ο νικητής απεθεώθη: Ευτυχής ο νικητής! Την στιγμήν εκείνην την υπερήφανον, καθ' ην η ισχύς του έδωσε μίαν πτέρυγαν μεγάλην και τον ανύψωσε υπεράνω όλων, εις τας χώρας του θριάμβου και της δόξης, την στιγμήν την μεγάλην δι' αυτόν, καθ' ην το όνομά του εδοξάζετο υπό μυριάδων στομάτων, την στιγμήν εκείνην, καθ' ην η σημαία της πατρίδας του υψούτο δι' αυτόν υπερήφανος, - δεν θα την λησμονήση ποτέ»⁵⁷. Η νίκη του Σπύρου Λούη ταυτίστηκε με την αναστήλωση και τη δόξα του Σταδίου: «Ο ενθουσιασμός των Ελλήνων ας μη σβησθή και το Στάδιον ας μη περιπέση σε λήθη». Τη νίκη αυτή στο Στάδιο την είδαν και ως παρακαταθήκη για μελλοντικές νίκες στον ίδιο χώρο και η αρθρογραφία της εποχής έφερε συχνά σε τίτλους και υπότιτλους και

στους συναδέλφους του. Εφημερίδα «Το Άστυ» 24/3/1896, αρ. φύλλου 2. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁵⁵Εφημερίδα «Το Άστυ» 30/3/1896, αρ. φύλλου 925, σελ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁵⁶Ο.π.

⁵⁷Ο.π.

περιγραφές το αρχαίο μήνυμα «νενικήκαμεν» συνδέοντας την αρχαιότητα με το νέο ελληνισμό: «Το Στάδιον ας αντηχήση από νέας ζητωκραυγάς θεατών και ο ήλιος ας φωτίση και άλλα σώματα γυμνά και άλλας κινήσεις ελαστικάς. Οι δαφνηφόροι δρομείς ίσως χρησιμεύσωσι τότε εις την αγγελίαν νέου μαραθώνος και ίσως προφέρουν αληθώς την ευτυχή λέξη! “Νενικήκαμεν”!»⁵⁸. Με τη νίκη του Σπύρου Λούη το Στάδιο κατά την είσοδο του νικητή αθλητή πήρε όψη τέτοια σα να πραγμάτωνε αληθινά τις αυτοεκπληρούμενες προφητείες των προηγούμενων ημερών. Στο άρθρο τους οι Bijkerk και Young (Bijkerk&Young: 1), συνέλεξαν και κατέγραψαν αυτούσια τις εντυπώσεις από αυτόπτες ξένους και Έλληνες επώνυμους και ανώνυμους μάρτυρες του γεγονότος. Παρατίθενται εδώ κάποιες από τις πιο εκφραστικές:

"One of the most extraordinary sights that I can remember. Its imprint stays with me" (Coubertin, 1896).

"Egad! The excitement and enthusiasm were simply indescribable" (F.).

"What happened that moment. . .cannot be described (Anninos).

"The whole scene can never be effaced one's memory. . . Such was the scene, unsurpassed and unsurpassable. Who, who was present there, does not wish that he may once again be permitted to behold it (Robertson).

What had these people seen? An epiphany? Fish multiplying? No . They had seen Spyros Louis. They had seen the finish of the world's first Marathon, the high light- the climax.

"The sight in the Stadium was one never to be forgotten" Clark

"All who were present will remember the commotion of the crowd in the Stadion in that moment of victory as one of the greatest scenes of their lives" (Richardson).

"It is impossible to describe the enthusiasm within the Stadium-nay, in the whole city of Athens." (Waldstein).

"[It was]--indescribable--" (Argyros)⁵⁹.

Πολύ εύδηλα θα διατυπώσει σχετικά ο Coubertin το 1931: «At his entry into the stadium. . .it seemed that all of Greek antiquity entered with him. Cheers went up such as have never been heard before. This was not was one of the most extraordinary spectacles of which I have any memory» (Bijkerk & Young :1). Είναι εντυπωσιακό να λέει Ο βαρόνος P. de Coubertin ότι όλη η αρχαιότητα εισέβαλε στο Στάδιο μαζί με τον Έλληνα νικητή. Γιατί αυτός δεν ήταν ούτε

---

⁵⁸Ο.π.

⁵⁹ Στη μελέτη τους οι Bijkerk&Young επισημαίνουν ότι η συλλογή και η παράθεση αυτούσιων μαρτυριών για τις αντιδράσεις του κοινού στο Στάδιο αναφορικά με κορυφαία γεγονότα όπως η νίκη του Λούη θα αποτελούσε μια εργασία με εξαιρετική τεκμηριωτική αξία καθώς πρόκειται να προσφέρει στους μελετητές άμεση επαφή με τα γεγονότα χωρίς τη μεσολάβηση δευτερογενών πηγών. Bijkerk&Young: 1

Έλληνας ως προς τη γενιά, ούτε πολιτικός στην Ελλάδα για να επιδιώκει μέσα από την ταύτιση του αρχαίου με το νέο να διατυπώσει μια ρητορική προπαγάνδας, να διαρθρώσει ένα λόγο πολιτικό αφαιρετικό, υπερβατικό και συναισθηματικό ως προς τα νοήματα για να χτίσει εντυπώσεις είτε ανάμεσα στους Έλληνες, είτε αναφορικά με τη σύγχρονη διεθνή θέση της Ελλάδας. Και υπάρχει πλήρης ταύτιση των λεγομένων του με τους στίχους που συνέγραψε ο Κ. Παλαμάς στον «Ύμνο στους Ολυμπιακούς Αγώνες»⁶⁰:

Αρχαίο Πνεύμα αθάνατον, αγνέ πατέρα
του ωραίου, του μεγάλου και τ' αληθινού,
κατέβα, φανερώσου κι άστραψε εδώ πέρα
στη δόξα της δικής σου γης και τ' ουρανού.

Η θεώρηση των στιγμών τόσο κατά την προσμονή του μαραθωνίου αγωνίσματος τις προηγούμενες μέρες, όπως καταδείχτηκε, όσο και του τερματισμού του Έλληνα νικητή δείχνει ότι πέρα από την αντικειμενική πραγματικότητα των διαδραματιζόμενων στο Στάδιο λειτουργούσε παράλληλα και μια ποιητική που δεν περνούσε απαρατήρητη ακόμη και από τον πιο ψύχραιμο και αντικειμενικό παρατηρητή.

Η επιτυχία των Αγώνων ήταν κάτι που αντανακλάται σε πολλά επίπεδα: η Ελλάδα πρόλαβε επαρκώς την ανοικοδόμηση του Σταδίου και εν γένει την κατασκευή των αθλητικών υποδομών, οι ξένοι αθλητές ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα, το εγχείρημα αναλήφθηκε μέσα σε κλίμα σύμπνοιας μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων -κοινοβουλευτισμού και Αυλής- και του ελληνικού λαού- ξένες προσωπικότητες εγνωσμένου κύρους προσήλθαν στο ολυμπιακό θέαμα,⁶¹ οι Έλληνες αθλητές κατάφεραν να συγκεντρώσουν ευάριθμες νίκες⁶² και κύρια εκείνη του Μαραθωνίου, το γεγονός καλύφθηκε από ανταποκριτές έγκριτων εφημερίδων από

⁶⁰ Ο ύμνος αυτός μελοποιήθηκε από τον Σαμαρά και ακούστηκε στο Στάδιο την πρώτη ημέρα τέλεσης των Αγώνων. Έχει καθιερωθεί να εκτελείται έως σήμερα σε κάθε τελετή έναρξης Ολυμπιακών Αγώνων.

⁶¹ Ο βασιλιάς της Σερβίας, Αλέξανδρος σε πολιτική του επίσκεψη στην Ελλάδα παρευρέθηκε με την ακολουθία του και στους Ολυμπιακούς Αγώνες την 28^η Μαρτίου. Εφημερίδα «Το Άστυ» 29/3/1896, αρ. φύλλου 924, σελ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁶² Καταγράφονται εδώ μόνο οι ελληνικές συμμετοχές με χρυσά μετάλλια: Σπύρος Λούης: Χρυσό μετάλλιο, Στίβος: Γιάννης Μαλοκίνης: Χρυσό μετάλλιο, Κολύμβηση Παντελής Καρασεβδάς: Χρυσό μετάλλιο, Σκοποβολή Γιάννης Φραγκούδης: Χρυσό μετάλλιο, Σκοποβολή Γιώργος Ορφανίδης: Χρυσό μετάλλιο, Σκοποβολή Λέων Πύργος: Χρυσό μετάλλιο, Ξιφασκία Γιάννης Γεωργιάδης: Χρυσό μετάλλιο, Ξιφασκία Γιάννης Μητρόπουλος: Χρυσό μετάλλιο, Ενόργανη Γυμναστική Νίκος Ανδριακόπουλος: Χρυσό μετάλλιο, Ενόργανη Γυμναστική Αριστείδης Κωνσταντινίδης: Χρυσό μετάλλιο, Ποδηλασία. Ανακτήθηκε από: <https://hoc.gr/el/node/20>

όλον τον κόσμο, το Στάδιο στα περισσότερα αγωνίσματα ήταν πλήρες και η Αθήνα για λίγες μέρες απέκτησε μια πολύ κοσμοπολίτικη όψη. Η άποψη για την επιτυχία του εγχειρήματος είχε ήδη εκφραστεί από τον ξένο Τύπο τις πρώτες ημέρες του αγώνα⁶³. Όλη η ρητορική των ημερών, λόγοι πολιτικοί, λόγοι αρθρογραφίας, συγχαρητήρια τηλεγραφήματα ιδιωτών προς τους νικητές δημοσιευμένα στον Τύπο αυτό εξέφραζαν. Ο ίδιος ο Βασιλιάς σε γεύμα στο ανάκτορο εκφράζει τη χαρά του για «την πλήρη και ανέλπιστο επιτυχία των Αγώνων εν τη αρχαία αυτών κοιτίδι»⁶⁴. Αυτή η πραγματικότητα έφερε τον Γεώργιο Α΄ να εκφράσει μετά το πέρας των Αγώνων την επιθυμία για μόνιμη τέλεση των Αγώνων στην Ελλάδα:⁶⁵ «...σήμερον μετά θάρρους και υπό τα όμματα της Ευρώπης δύναται νυν, ότε η επιτυχία γενικός ανομολογήθη να ελπίση, ότι οι τιμήσαντες αυτήν ξένοι θέλουσι ορίσει την χώραν ημών ως ειρηνικόν εντευκτήριον των εθνών, ως διαρκές και μόνιμον πεδίων των Ολυμπικών Αγώνων».

Η τροπή αυτή των πραγμάτων προσέκρουε στο όραμα του Κουμπερτέν που τους ήθελε οικουμενικό αγαθό (βλ. κεφάλαιο 2.0: Σταδίου όψεων ιστορικό πλαίσιο: Εθνικισμός και Ολυμπισμός). Ο Coubertin μπροστά στο ρεύμα που είχε αρχίσει να αποκτά επί ελληνικού εδάφους η άποψη του βασιλιά Γεωργίου, προκειμένου να διασφαλίσει ότι οι αγώνες θα τελούνται πράγματι ανά τετραετία σε διαφορετική χώρα διακηρύσσοντας και διαφυλάσσοντας έτσι την οικουμενικότητά τους κάλεσε τα μέλη της ΔΟΕ στην Αθήνα να συνυπογράψουν ένα πρωτόκολλο για την αποδοχή και επικύρωση των αρχικών αποφάσεων του Συνεδρίου της Σορβόνης του 1892 που προέβλεπαν την εναλλαγή πόλεων για τη διοργάνωση των Αγώνων (Κουλούρη, 2004: 36). Τελικά απέναντι σε αυτό το δίπολο που δημιουργήθηκε βρέθηκε από τον Δημ. Βικέλα η λύση της Μεσολυμπιάδας, δηλαδή στο μεσοδιάστημα μεταξύ δύο Ολυμπιάδων να τελούνται οι αγώνες μόνιμα στην Ελλάδα.

⁶³Το εξέφρασαν οι Times του Λονδίνου σύμφωνα με την Εφημερίδα Εφημερίδα Ακρόπολις, 30/3/1896, αρ. φύλλου σ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁶⁴Εφημερίδα Ακρόπολις, 1/4/1896, αρ. φύλλου σ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁶⁵Το βράδυ της δεξίωσης των νικητών στο ανάκτορο διατύπωσε αυτήν την άποψη ο Βασιλιάς μπροστά στο παρευρισκόμενο πλήθος Ελλήνων και ξένων και έκτοτε παρουσιάζεται πάντα στη βιβλιογραφία ως δική του πρωτοβουλία. Η έρευνά μας όμως, έδειξε ότι η πρώτη φορά που με σαφήνεια παρουσιάστηκε αυτή η θέση ήταν όταν ο πρίγκηπας της Ουαλίας και πρόεδρος της αθλητικής ομοσπονδίας της χώρας του απέστειλε στο Γεώργιο τηλεγράφημα συγχαρητήριο για την ανάληψη της διοργάνωσης των Αγώνων και τους Αγώνες καθεαυτούς προτείνοντας να αναλαμβάνει στο εξής κάθε τετραετία η Αθήνα αυτό το εγχείρημα των παγκόσμιων Αγώνων. Σχετικό δημοσίευμα στην εφημερίδα « Το Άστυ» Εφημερίδα «Το Άστυ» 27/3/1896, αρ. φύλλου 922, σελ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

Οι Αμερικανοί αθλητές ενθουσιάστηκαν τόσο που άρχισαν να μαζεύουν υπογραφές υπέρ της Ελλάδας.

Το Στάδιο με την πολλαπλή του επιτελεστικότητα τις ημέρες εκείνες σε επίπεδο πραγματικό, συμβολικό και ηθικό είχε κατορθώσει και κάτι άλλο: είχε σχεδόν καταστήσει λαοφιλή τη δυναστεία των Γλύξμπουργκ ανάμεσα στους Έλληνες. Δεν ήταν τυχαίο ότι ο Διαδοχος τέθηκε επικεφαλής της ΕΟΕ, ότι ήταν αυτός που μπροστά στο οικονομικό και πρακτικό αδιέξοδο της ένδειας πόρων για την αναστήλωση του Σταδίου προσέγγισε με επιστολή του τον Γ. Αβέρωφ, ότι εκείνος και οι άλλοι βασιλόπαιδες ήταν πάντα παρόντες στα αγωνίσματα στο Στάδιο, ο Βασιλιάς ήταν αυτός που κήρυξε την έναρξή τους και από τα μέλη της Δυναστείας στέφθηκαν την τελευταία μέρα των Αγώνων οι νικητές. Επίσης οι εκτάσεις του Σταδίου πριν τις ανασκαφές και την αναστήλωσή του ανήκαν στο βασιλιά ο οποίος τα δώρησε στο ελληνικό δημόσιο. Άρα η επιτυχία του ολυμπιακού εγχειρήματος που φέρεται γενικώς ομολογουμένη αναβαθμίζει και το κύρος της βασιλικής οικογένειας. Η άνοδος της δημοφιλίας της Δυναστείας και η καταξίωση των μελών της στη συνείδηση του ελληνικού λαού διαφαίνεται και στο σύντομο λόγο⁶⁶ του γραμματέα της ΕΟΕ Τιμολέοντα Φιλήμονα στο ανάκτορο μετά το λόγο του Βασιλιά στη δεξίωση για τους νικητές. *«Αυτήν την στιγμήν απέδειξας ότι εννοείς την υψίστην σημασίαν του μεγάλου τίτλου τον οποίον φέρεις, ότι είσαι ο Βασιλεύς όχι μόνον των Ελλήνων των εντός Ελλάδος, αλλά και των Ελλήνων των κατοικούντων τας εισέτι μη ελευθέρας ελληνικάς χώρας και των απανταχού της γης παρεπιδημούντων ...»*. Αυτό το σκηνικό της νίκης και της εθνικής ευφορίας και σύμπνοιας θα εκλείψει από την αμέσως επόμενη χρονιά όταν οι ελληνικές στρατιωτικές επιχειρήσεις του 1897 κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα διακυβεύσουν την ίδια την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας οδηγώντας σε ελληνική ήττα και ταπείνωση, σε αμαύρωση της εθνικής υπερηφάνειας και σε αμφισβήτηση του κύρους της Δυναστείας. Και αν τα γεγονότα στο Στάδιο του 1896 αποτέλεσαν ένα θετικό εχέγγυο για την υλοποίηση του μεγαλοϊδεατισμού μέσω της εξύψωσης του εθνικού φρονήματος η ήττα του 1897 έφερε στο προσκήνιο ζοφερά πρακτικά ζητήματα που εξάλειψαν τη γοητευτική αχλύ του 1896.

⁶⁶Εφημερίδα Ακρόπολις, 1/4/1896, σ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

1.6.Αποπεράτωση του Σταδίου. Η στάση του Γ. Αβέρωφ.

Μετά το πέρας των Αγώνων του 1896η Αρχαιολογική Υπηρεσία υπό τη διεύθυνση του γενικού Εφόρου Παναγιώτη Καββαδία συνεχίζει τις ανασκαφές της στο χώρο για την ολοκλήρωση της εικόνας του που αυτό έφερε στην αρχαιότητα⁶⁷. Παράλληλα έπρεπε να συνεχιστεί το έργο της αποκατάστασής του σύμφωνα με την επιθυμία του Αβέρωφ καθώς η πίεση χρόνου κατά τους πρώτους ολυμπιακούς Αγώνες δεν επέτρεψε την αναμαρμάρωση του άνω διαζώματος του Σταδίου καθώς και των κλιμάκων του, αλλά αντίθετα σε πολλά σημεία είχε χρησιμοποιηθεί πώρινος πειραϊκός λίθος. Ο Γ. Αβέρωφ, όπως προκύπτει από το πλήθος των επιστολών⁶⁸ που έστελνε το 1896 στο Διάδοχο επέμενε ιδιαίτερα στην πλήρη αναμαρμάρωση του χώρου με πεντελικό μάρμαρο. Στο βιβλίο της η Κρίστενσεν αναφέρεται σε αδρές γραμμές στο περιεχόμενο αυτών των επιστολών (Κρίστενσεν, 2003: 108-117). Σε επιστολή της 30^{ης} Μαΐου ο Αβέρωφ επιμένει στη «συμπλήρωση και αποπεράτωση του Παναθηναϊκού Σταδίου» αναφερόμενος στην υποχρέωση που γεννιέται μετά την επιτυχία των Ολυμπιακών Αγώνων για την ανακαίνιση αυτού του αρχαίου έργου. Χαρακτηρίζει «μέγα ευτύχημα» την ηθική και οικονομική ανάληψη ενός τέτοιου έργου από τον ίδιο καθώς έτσι αποφεύχθηκε η «αλλοίωσις του έργου της αρχαιότητος». Υποδεικνύει μέσω της αλληλογραφίας του ότι οι αρχαιολόγοι θα όφειλαν να προβούν και σε τομές «προς ανεύρεσιν των ιχνών των Προπυλαίων και εξ αυτών οδηγούμενοι να διατυπώσωσι την γνώμην αυτών περί του οποία τινά δέον να είναι αύτα ανεγερθησόμενα νέα προπύλαια». Προσέβλεπε σε διεθνή διαγωνισμό για την ανάληψη του έργου ανακατασκευής των Προπυλαίων «διότι η τέχνη δεν έχει πατρίδα προκειμένου περί έργου ανήκοντος εις την ιστορίαν της ανθρωπότητος ολοκλήρου, πας τις έχει το δικαίωμα να συνεισφέρει την πνευματικήν αυτού εργασίαν υπέρ της ανακαινίσεως αυτού». Στην αντίρρηση του Διαδόχου για διενέργεια διεθνούς διαγωνισμού και στην επιμονή του για ανάθεση στον Α. Μεταξά ο Αβέρωφ παρότι θα υποχωρήσει επιμένοντας ωστόσο ότι έτσι χάνεται το πλεονέκτημα «της καλλιτεχνικής ευφυίας και ικανότητος παντός αρχιτέκτονος, μη αφιέμενον εις τα προσόντα ενός τοιούτου, όσον και αν θεωρείται εξόχου ικανότητος». Ο θάνατος του Γ. Αβέρωφ τον Ιούλιο του 1899 καθόλου δεν επηρέασε τη συνέχιση του έργου αποπεράτωσής του καθώς στη Διαθήκη του διέθετε προς χάριν αυτής το ποσό του ενός εκατομμυρίου χρυσών

⁶⁷ Δεν υπάρχουν αρχεία για τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών διότι αυτές χρηματοδοτούνταν όχι από την Αρχαιολογική Εταιρεία, αλλά από τον Γεώργιο Α΄ και έτσι στις περιοδικές εκδόσεις της Αρχαιολογικής Εταιρείας δεν υπάρχουν σχετικές δημοσιεύσεις.

⁶⁸ Είναι αδημοσίευτες, βρίσκονται στο αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.

δραχμών και εξουσιοδοτούσε τριμελή επιτροπή για τη διαχείριση του ποσού σε σχέση με το Στάδιο.

Από τη στάση που κράτησε ο ευεργέτης του Παναθηναϊκού Σταδίου στο έργο της αποκατάστασής του συμπεραίνεται ότι δεν το αντιμετωπίζει ως μία ακόμη προσφορά κεφαλαίου προς χάριν κοινωφελούς σκοπού. Η σύσταση επιτροπής για να εποπτεύει το έργο και να τον ενημερώνει και η πυκνή αλληλογραφία με το Διάδοχο με τα σαφή αιτήματα για το υλικό ανακατασκευής, τις υποδείξεις για ανασκαφές και την επιμονή για διεθνή διαγωνισμό δείχνουν ιδιαίτερα υψηλή αίσθηση προσωπικής ευθύνης και αντιμετώπιση του Σταδίου όχι μόνο ως ένα αγαθό – τόπο που πρόσφερε στον ελληνισμό την πρόσφατη λάμψη του με τη διενέργεια των επιτυχημένων Ολυμπιακών Αγώνων. Κυριότατα φαίνεται να σέβεται την ιστορία του και να εκτιμά ότι πρόκειται για ένα τεκμήριο αυθεντικό του παρελθόντος που αφού τεκμηριώνει με τη μορφή του τη λειτουργία του χώρου στην αρχαιότητα, συνδέει αυτήν με το σύγχρονο παρόν. Για αυτό και είναι πολύ σχολαστικός, απαιτητικός σχεδόν με την αναγκαιότητα του ανασκαφικού έργου, προκειμένου τα πορίσματά του να καθοδηγήσουν και το έργο μιας πιστής αποκατάστασης μακριά από ψευδαισθήσεις και παραμέτρους που θα «αλλοίωναν» την ποσόστωση των αυθεντικών μαρτυριών που φέρει το Στάδιο ως μνημείο.

Η αισθητική αρτιότητα του αποτελέσματος της αποκατάστασης είναι καίριο σημείο για εκείνον. Επιμένει -πιστός στο αυθεντικό υλικό- η αναμαρμάρωση να γίνει με πεντελικό μάρμαρο και δεν υποκύπτει στην οικονομικότερη λύση του λευκού πειραϊκού πορόλιθου. Στο σημείο αυτό φαίνεται να αντιμετωπίζει ως μεγάλη ηθική υποχρέωση την πλήρη και σωστή αποκατάσταση του μνημείου μετά τις επιτυχίες που ενεγράφησαν σε αυτό το 1896. Πέρα όμως, από την προσέγγιση του Σταδίου ως μνημείου και ως χώρου πραγμάτωσης σπουδαίων εθνικών στιγμών το εντυπωσιακό και το πολύ διαφορετικό σε σχέση με άλλους είναι ότι ο Αβέρωφ το αντιμετωπίζει και ως έργο τέχνης, ως ένα αγαθό οικουμενικής αξίας που σπάει το φράγμα της ελληνικής προέλευσης και εν γένει ταυτότητας του. Για αυτό και επιμένει σε διεθνή διαγωνισμό για την ανακατασκευή των προπυλαίων του. Το δηλώνει με σαφήνεια ότι πρόκειται για έργο που ανήκει σε «όλην την ανθρωπότητα» για αυτό και αναζητά τα καλύτερα μυαλά να συνεισφέρουν στο έργο αυτό. Την ιδέα και την επιμονή του αυτή θα μπορούσαμε να την αναζητήσουμε στην ίδια τη ταυτότητα του Αβέρωφ. Έλληνας ο ίδιος μετοίκησε από τα εδάφη του αλύτρωτου ελληνισμού στην Αίγυπτο, στην εγκατεστημένη ελληνική ομογένεια στην Αλεξάνδρεια, για να μεγαλουργήσει επιχειρηματικά στην πολυεθνική κοινωνία αυτής της εποχής στην περιοχή εκείνη. Η συναναστροφή με ξένους δεν του ήταν άγνωστη, διαπνεόταν

και από πιο κοσμοπολιτική ιδεολογία, όχι κατ' ανάγκην τόσο ελληνοκεντρική, όσο παράγοντες εντός Ελλάδας, όπως ο διάδοχος Κωνσταντίνος που επέμενε να μην εξετάζει την προοπτική ενός διεθνούς διαγωνισμού και επιμένει σε μια ελληνοκεντρική θεώρηση των πραγμάτων όπως ακόμη και η επιμονή του για μόνιμη τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα καταδείκνυε. Το πολυπολιτισμικό του περιβάλλον και τα ποικίλα ερεθίσματα των επαφών του τον κατέστησαν ικανό να έχει μια πιο ώριμη, σφαιρική και οικουμενική αντίληψη, όπως διαφάνηκε και από το πως εγγράφεται ως αγαθό, το Στάδιο στη συνείδηση και την ιδεολογία του.

1.7. Προς τη Μεσολυμπιάδα του 1906

Μεταξύ του 1897, τη χρονιά της πολεμικής κινητοποίησης της Ελλάδας κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του 1906 οπότε έλαβε χώρα στην Αθήνα η Μεσολυμπιάδα το Στάδιο δεν έπεσε σε λήθη. Καθ' οδόν για τη Μεσολυμπιάδα του 1896 το Στάδιο αθλητικά και πολιτιστικά δεν παραμένει αδρανές. Φιλοξενεί αρχικά τους Πανελλήνιους Αγώνες του 1901 που συνεχίστηκαν έως το 1905. Η διοργάνωση της πρώτης Ολυμπιάδας στην Αθήνα έδωσε ισχυρή ώθηση στη γυμναστική και με τη συμβολή φωτισμένων γυμναστών της εποχής, όπως του Χρυσάφη η γυμναστική καθιερώθηκε στις βαθμίδες της εκπαίδευσης και οι μαθητές επιδείκνυαν σε ανοιχτές δημόσιες συγκεντρώσεις στο Στάδιο τις γυμναστικές τους δεξιότητες (Κρίστενσεν, 2003: 122-123). Τέλη Μαρτίου του 1905 στο πλαίσιο αρχαιολογικού συνεδρίου για ανακοίνωση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών στο πρόπυλο και στις πλαγιές του Αρδηττού περιλαμβανόταν παράσταση αρχαίου δράματος, της Αντιγόνης του Σοφοκλή στη σφενδόνη του Σταδίου με το στάδιο πλήρως αναμαρμαρωμένο με πεντελικό μάρμαρο και μόνη εκκρεμότητα την τοποθέτηση του μαρμάρινου στηθαίου στο χώρο της σφενδόνης (Κρίστενσεν 2003:119).

Την παραμονή της έναρξης των Αγώνων το 1906 κηρύχθηκε επισήμως η έναρξη με την ανάκρουση του Ολυμπιακού Ύμνου στο Στάδιο, την παρέλαση των αθλητών και τη φιλαρμονική του Μοναστηρίου της Μακεδονίας που συνόδευε τους ομογενείς της περιοχής, η οποία δημιούργησε στο Στάδιον «σύμπαν ενθουσιασμών»⁶⁹. Σχετικά καταγράφεται στον ελληνικό Τύπο ότι η παρουσία Ελλήνων ομογενών στο Στάδιο και η θερμή υποδοχή τους από το κοινό του Σταδίου «προυξένησαν εις τους ενταύθα απεσταλμένους των Αμερικανικών,

⁶⁹Εφημερίδα Ακρόπολις, 9/4/1906, αρ. φύλλου 8616, σ. 3. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

Αγγλικών και Γαλλικών εφημερίδων τοσούτην εντύπωσιν ώστε δια μακρών τηλεγραφημάτων εξέθηκάν τα της αφίξεως των Ελληνομακεδόνων και τα της γενομένης αυτοίς ενθέρμου δεξιώσεως»⁷⁰.

Από τον Τύπο της εποχής προλογιζόταν με ιδιαίτερη έμφαση η εμφάνιση των Δανίδων αθλητριών: «Πρώτη φορά θα ίδη η κονίστρα του Σταδίου αλκιμωτάτας γυμναστρίας από του Βορρά κατελθούσα εις αυτήν την κοιτίδα του αθλητισμού ίνα αποδείξουν τι δύναται να επιτύχη μία συστηματική εθνική εργασία. Η ομάς αυτή των νεανίδων γυμναστριών μας έρχεται από την πάλαι πατρίδα του Βασιλέως μας και δεν αμφιβállλωμεν ότι θα εγείρη θύελλαν ενθουσιασμού επί τη εμφανίσει της εις την κονίστραν του Σταδίου».⁷¹ Πάλι οι μαρτυρίες της εποχής δηλώνουν πως αυτή τη φορά ο θεσμός έπειτα από την πραγμάτωσή του σε Παρίσι και Σεντ Λούις είχε μεγαλύτερη δημοφιλία από το 1896 καθότι ήταν πολύ περισσότερες χιλιάδες οι επισκέπτες που συνέρρευσαν σε Αθήνα και στο Στάδιο συγκεκριμένα. Τα δημοσιεύματα της εποχής αναφερόμενα στη χωρητικότητα του Σταδίου καταμαρτυρούν την αναπάρκεια πια του μεγέθους του για τέτοιου είδους διεθνείς οργανώσεις: «μόνον διπλάσιον εάν ήτο,μόνον αν αντί των 50.000 θεατών εχωρούσαν 100.000 ή 150.000 θα ήτο δυνατόν να επαρκέση χθες»⁷².

Την πρώτη μέρα των Αγώνων το Στάδιο είχε ασφυκτικά γεμίσει με 100.000 θεατές. Συνωστισμός επικρατούσε και στην πλατεία έξω από το Στάδιο. «Κόσμος! Κόσμος!Κόσμος! Οι γύρωθεν του Σταδίου δρόμοι άρχισαν να ξερνώσι προς τον τεράστιον μαρμάρινον εκείνον μαγνήτη που ετραβούσε όλον τον κόσμον των Αθηνών κύματα κόσμου...».⁷³ Στο περατωμένο και με τους μαρμάρινους θρόνους Στάδιο παρευρίσκονταν τα μέλη της ελληνικής βασιλικής οικογένειας, πρεσβευτές, μέλη της ΔΟΕ και ο βασιλιάς Εδουάρδος της Αγγλίας με τη βασίλισσα και το διάδοχο του αγγλικού θρόνου, που συνοδεύονταν από την ελληνική βασιλική οικογένεια, επιτελεία του αγγλικού στρατού και στόλου και ένα κλιμάκιο 3.000 Ελλήνων στρατιωτών που τοποθέτησε ο Έλληνας βασιλιάς στην κορνίζα του Σταδίου στο λόφο του Αρδηττού. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος απήνθυνε έναν σύντομο χαιρετισμό και κήρυξε την έναρξη των αγωνισμάτων. Η αγωνία κορυφώθηκε την τελευταία μέρα των αγώνων με το αγώνισμα του μαραθωνίου για το οποίο οι Έλληνες διεκδικούσαν άλλη μια φορά το μετάλλιο

⁷⁰ Ο.π.

⁷¹ Ο.π.

⁷² Εφημερίδα Ακρόπολις, 10/4/1906, αρ. φύλλου 8617, σ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁷³ Εφημερίδα Ακρόπολις, 9/4/1906, αρ. φύλλου 8616, σ. 3. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

για λόγους ασφαλώς ιδεολογικούς και συναισθηματικούς. Το κοινό κατέκλυσε το Στάδιο με την ελπίδα να δει να εισέρχεται σε αυτό Έλληνας αθλητής και όταν είδαν τον Καναδό Σέρινταν έπεσε μια γενική κατήφεια. Στις κερκίδες του Σταδίου παρευρισκόταν τιμητικά και ο Σπύρος Λούης. Με τη λήξη της πρώτης Μεσολυμπιάδας του 1906, την επόμενη μέρα μαθητές σχολείων Αθήνας και Πειραιά πρόσφεραν ένα θέαμα γυμναστικών επιδείξεων και παρέλασης στο αθηναϊκό κοινό και σχετική φωτογραφική λήψη κυκλοφόρησε σε επιστολικό δελτάριο την ίδια χρονιά (Κρίστενσεν, 2003: 125).

Το πρόγραμμα της Μεσολυμπιάδας που διεξήχθη από 9-19 Απριλίου περιλάμβανε την Κυριακή 16 Απριλίου παράσταση του Οιδίποδος Τυράννου του Σοφοκλή στα αρχαία ελληνικά από το θίασο του Βασιλικού Θεάτρου σε διδασκαλία του Άγγελου Βλάχου. Η τραγωδία παρουσιάστηκε στη σφενδόνη του Σταδίου. Η μελέτη των πηγών και της βιβλιογραφίας δεν κατάφερε να ξεδιπλώσει το σκεπτικό βάσει του οποίου προτιμάτο το Στάδιο για παρουσίαση παράστασης αρχαίων δραμάτων εκείνη την εποχή, αλλά η κοινή λογική υπαγορεύει ότι το σχήμα της σφενδόνης που παραπέμπει στο σχηματισμό του κοίλου ενός αρχαίου θεάτρου, το υλικό της επίστρωσης στις κερκίδες -το μάρμαρο- οι αρχαίες καταβολές του χώρου, η γενναία χωρητικότητά του αλλά και η έλλειψη αντίστοιχου τέτοιου υπαίθριου χώρου συνέβαλαν σε αυτό.

Από τις κορυφαίες στιγμές της διοργάνωσης της Μεσολυμπιάδας, αλλά και ίσως όλης της νεότερης ιστορίας του μνημείου υπήρξε η είσοδος σε αυτό των Ελλήνων αθλητών προερχόμενων από όλα τα μέρη του αλύτρωτου ακόμη ελληνισμού. Από Μακεδονία ως Σμύρνη και από Κωνσταντινούπολη ως Κύπρο σύσσωμος ο ελληνισμός παρήλασε σε ένα απολύτως αποκατεστημένο Στάδιο που ξεδίπλωνε όλη του τη δυναμική, τη λειτουργικότητα και όλο του το πολιτισμικό απόθεμα προς χάριν οικουμενικών στιγμών και θεσμών, ελληνοκεντρικών στη βάση, την ουσία τους, τη σύλληψή τους. Η παρέλαση των αθλητών και της φιλαρμονικής του Μοναστηρίου της Μακεδονίας που συνόδευε τους ομογενείς της περιοχής, δημιούργησε στο Στάδιον «σύμπαν ενθουσιασμών»⁷⁴ και σχετικά καταγράφηκε στον ελληνικό Τύπο ότι η παρουσία Ελλήνων ομογενών στο Στάδιο και η θερμή υποδοχή τους από το κοινό του Σταδίου «προυξένησαν εις τους ενταύθα απεσταλμένους των Αμερικανικών, Αγγλικών και Γαλλικών εφημερίδων τοσούτην εντύπωσιν ώστε δια μακρών τηλεγραφημάτων εξέθηκάν τα της αφίξεως των Ελληνομακεδόνων και τα της γενομένης αυτοίς ενθέρμου

⁷⁴Εφημερίδα Ακρόπολις, 9/4/1906, αρ. φύλλου 8616, σ. 3. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

δεξιώσεως»⁷⁵. Με τον τρόπο αυτό η χωρικότητα του Σταδίου η λειτουργία του και τα σύμβολα του όπως διαφάνηκαν και από την Ολυμπιάδα του 1896 επιτρέπουν στην Ελλάδα σε μία εποχή μεγάλων γεωγραφικών ανακατατάξεων, αποσχίσεων και ενωτικών εθνικών κινήσεων να δίνει το στίγμα της προσέγγισης των αλύτρωτών της. Το Παναθηναϊκό Στάδιο λειτούργησε ως το διπλωματικό βήμα από όπου ο ελληνισμός διατράνωνε την ταυτότητά του, το εθνικό του όραμα.

Παρά την άρτια διοργάνωση της Μεσολυμπιάδας και μάλιστα σε ένα περατωμένο κατασκευαστικά Στάδιο από πεντελικό μάρμαρο η Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή δεν αναγνώρισε το θεσμό, ενώ αντίθετα στη συνείδηση του Νεοέλληνα η επιτυχία αυτής της διοργάνωσης παγιώθηκε σε βαθμό που εικόνες του καταστόλιστου Παναθηναϊκού Σταδίου κυκλοφόρησαν σε έργα λαϊκής τέχνης, επιστολικά δελτάρια, λιθογραφίες, φωτογραφίες (Κρίστενσεν, 2003:160) . Αντίστοιχα ενθουσιωδώς χαιρέτησε και ο αγγλικός Τύπος την επιτυχία των Αγώνων αφού μέρος της το απέδωσε στην αίγλη που είλκυσε ο θεσμός από την παρουσία του Άγγλου βασιλιά⁷⁶.

Οι αντιλήψεις και η ιδεολογία της εποχής σχετικά με το Στάδιο και κατά τη Μεσολυμπιάδα του 1906 πάλι καταδείκνυαν τη σύνδεση του με την αρχαία Ελλάδα: «Μέσα από το χάος των αιώνων, από το σκότος των δύο περίπου χιλιετηρίδων του παρελθόντος, εκ φωτονεφέλης προβάλλουσα μειδιώσα και εύχαρις, δικαιωθείσα παρ' όλου του κόσμου ενεφανίσθη χθες ιπταμένη δια των κορυφών της Πεντέλης και του Πάρνηθος άνωθεν των Αθηνών και εγκαθιδρύθη εις το περικαλλές Στάδιον μας η αρχαία Ελλάς». Και αλλού το Στάδιον χαρακτηρίζεται ως το «κομιζόμενον είδωλον του αρχαίου κόσμου»⁷⁷.

Αλλά και ο οικουμενικός χαρακτήρας που είχε αρχίσει να αποκτά στη συνείδηση των λαών διαφαίνεται επίσης έντονα από τη ρητορική των ημερών που ήταν κατάμεστη από αναφορές στο Στάδιο. Ακόμη και κατά την τελετή έναρξης ο Διάδοχος Κωνσταντίνος στο λόγο του προς το βασιλιά που είχε την προεδρία των Αγώνων αναφέρει: «Το Παναθηναϊκό Στάδιον ταύτας μέρες μετεβάλλετο εις Στάδιο παγκόσμιον όπου η νίκη θα σκορπίση τας δάφνας της επί τας κεφαλάς των λογάδων των Εθνών»⁷⁸.

⁷⁵ Ο.π.

⁷⁶Εφημερίδα The Sunday Times, 9/4/1906, Ανακτήθηκε από: <https://www.thetimes.co.uk/archive/find/Stadion/w:1906-03-01~1907-01-01>

⁷⁷Εφημερίδα Ακρόπολις, 10/4/1906, αρ. φύλλου 8617, σ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁷⁸ Ο.π.

1.8. Το Στάδιο χώρος υποδοχής βασιλέων

Ο βασιλιάς της Ιταλίας Vittorio Emanuele Γ' (1869-1947) με τη σύζυγό του επισκέπτονται την Ελλάδα το 1907. Το πρόγραμμα της ξενάγησής του στην Ελλάδα περιλαμβάνει τη δεύτερη μέρα επίσκεψη στο Θησείο και στην Ακρόπολη και το απόγευμα της ίδιας μέρας μετάβαση στο Παναθηναϊκό Στάδιο για να θαυμάσει την αρχιτεκτονική και την ακουστική του. Ακολούθησαν το αρχαιολογικό και το νομισματικό μουσείο πάντα συνοδεία του Βασιλιά Κωνσταντίνου και αρχαιολόγων. Η μέρα έκλεισε με δείπνο στα Ανάκτορα και κλειστή θεατρική παράσταση στον ίδιο χώρο. Την τελευταία μέρα έλαβαν χώρα προς τιμήν του αθλητικοί αγώνες και επιδείξεις σε ένα κατάμεστο Παναθηναϊκό Στάδιο από συλλόγους της ελληνικής επαρχίας και της διασποράς του ελληνισμού. Οι εφημερίδες της εποχής ακόμη και οι ιταλικές κυκλοφόρησαν με φωτογραφίες ενός κατάμεστου από κόσμο Σταδίου. Κυρίως ο Τύπος στάθηκε στο γεγονός του εντυπωσιασμού του βασιλέα Vittorio Emanuele και της συνοδείας του καθώς τέτοια θεάματα ήταν άγνωστα σε αυτούς στη χώρα τους⁷⁹. Για το απόγευμα των αγώνων σχολιάζει αθηναϊκή εφημερίδα⁸⁰ ότι: *«Το Στάδιον παρουσιάζει πολλά φαινόμενα εξαιρετικά, αλλά πάντων εξαιρετικότερον είναι το εξής. Όταν ο άνθρωπος ιδή ένα πράγμα, δυνατόν να το επιθυμήσει μίαν ακόμη φοράν, αλλά εκ τρίτου ουδέποτε στέργει να το επανιδή. Το εναντίον συμβαίνει με το Στάδιον. Είτε λευκόν το ιδή κανείς από τα μάρμαρά του, είτε μαυρισμένον από τα πλήθη, ο θεατής δεν το χορταίνει και αλλοίμονόν του, εάν και δευτέρου το ιδή. Λέγομεν δε αλλοίμονόν του διότι κατόπιν καταντά αληθές μαρτύριον. Ως αληθής μαγνήτης έλκει τους θεατάς και αυτοί πλέον καταντούν αληθείς θαμώνες, αισθανόμενοι τύψιν συνειδήσεως αν απολέσουν έστω και μίαν ευκαιρίαν, έστω και ολίγας στιγμάς από το θέαμα εξ των εκείνων μυριάδων, αίτινες συνηγμένοι αμφιθεατρικώς εις το απέραντον πέταλον, ζουν επί τινάς ώρας ως μία ύπαρξις, ως μία ψυχή, ως αδιάσπαστον σώμα, ως αδιαίρετον πνεύμα»*.

Πρόκειται για μία εξαιρετική, πολύ πρώιμη προσέγγιση για τη γοητεία και το μαγνητισμό που δημιουργεί η συγκέντρωση χιλιάδων ατόμων σε έναν χώρο αθλητικό και τον τρόπο με τον οποίο μεταστρέφεται η ατομική συμπεριφορά σε μαζική, συλλογική, υποτασσόμενη στη σχεδόν δεσποτική γοητεία του παρευρισκόμενου πλήθους. Το

⁷⁹ Εφημερίς Αθήναι, αρ. Φύλλου 161, 31 Μαρτίου 1907. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁸⁰ Ο.π. αρ. Φύλλου 160, 30 Μαρτίου 1907. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

Παναθηναϊκό Στάδιο περισσότερο από κάθε άλλο στάδιο⁸¹ ή εν γένει αθλητικό χώρο της εποχής του, αλλά και των κατοπινών έως το 1936 είναι από τους πρώτους χώρους που μας δίνει την κουλτούρα της μαζικής συμπεριφοράς των μαζών που συρρέουν σε έναν μεγάλο δημόσιο χώρο επ' αφορμή κάποιου αθλητικού γεγονότος ή θεάματος γενικότερα, και μας επιτρέπει να συνάγουμε συμπεράσματα για τη συμπεριφορά του πλήθους σε τέτοιους χώρους σε μια τόσο πρώιμη ακόμη εποχή για την ανάπτυξη του οπαδισμού⁸².

Στο ίδιο φύλλο η εφημερίδα υπό τον υπότιτλον «Το Στάδιον ημίκενον» σχολιάζει: «Ήδη είναι 2μ.μ. ώρα και αι κερκίδες του Σταδίου παρουσιάζουν το θέαμα της λερωμένης σινδόνης. Είναι αηδές το Στάδιον εις την μεταβατικήν αυτήν κατάστασιν του ημικένου. Στίγματα εδώ από ομάδας, στίγματα εκεί από ανθρώπους παρουσιάζοντας τον όγκον και την θέαν μυίας, στίγματα παρέκει πολυποίκιλα από τας πολυχρώμους αμφιέσεις των κυριών. Αλλ' ευτυχώς ο κόσμος επιτελεί το έργον του. Τα διαζώματα εις αιωνιανκίνησιν. Αι κλίμακες ανθρώπιναι σειραί αναρριχωμένων μυρμήγκων. Και τα κενά συμπληρούνται. Το λευκόνμάρμαρον καλύπτεται. Το χιονώδες Στάδιον μικρόν κατά μικρόν εξαφανίζεται και τα παρερχόμενα λεπτά, συμπληρώνουν μετά καταπληκτικής ταχύτητος τας ολίγαξεναπομεινάσας λευκότητος. Αίφνης ακούεται το πρώτον χειροκρότημα. Είνε ακριβώς η 2 και ½. Ο κόσμος κύπτει και ατενίζει προς την δίοδον. Το πρώτον ακολουθείται από δεύτερον χειροκρότημα και κατόπιν το Στάδιον ολόκληρον σείεται από τας επευφημίας και τας υπέρ της Ιταλίας και των Ιταλών ζητωκραυγάς. Εις το αριστερόν διάζωμα είνε το κέντρο προς ο στρέφονται αι επευφημιαί αυταί. [...] Ιταλοί αξιωματικοί και ναύται σποράδην ή και καθ ομάδας ερχόμενοι, οδηγούνται από τους «Ερυθροδέρμους» φύλακες του Σταδίου, τους σοβαρωτέρους και Ρωμαίων Συγκλητικών και ανικανωτέρους αγροίκων χωρικών, εισερχομένων εις φωτόλουστα παλάτια. Οι τριακόσιοι πτεροφόροι αξιωματικοί του Σταδίου, ως είδος ποικιλόχρωμα αγάλματα ίστανται εις τα διάφορα ύψη των κερκίδων εποπτεύοντες με βλέμμα αετού όλα τα άλλα μέρη του Σταδίου, εκτός εκείνου του οποίου την φρούρησιν τους ενεπιστεύθη η Οργανωτική Επιτροπή».

Με την έλευση των βασιλέων και των βασιλισσών στο Στάδιο:

⁸¹Οι επίσημες καταγραφές χαρακτηριστικών όλων των Ολυμπιακών Σταδίων δείχνουν ότι η χωρητικότητα των 80.000 θεατών του παναθηναϊκού Σταδίου ξεπεράστηκε μόλις το 1936 με τη χωρητικότητα των 110.000 θεατών του Ολυμπιακού Σταδίου του Βερολίνου. Ανακτήθηκε από: https://wikipedia.net/el/Olympic_Stadium

⁸²Με τον όρο αυτό εννοούμε εδώ τις εκδηλώσεις των οπαδών ως αναπόσπαστο μέρος του αθλητικού κοινωνικού θεάματος. Ιστορικά το φαινόμενο ξεκινάει μεταπολεμικά. Ζαϊμάκης Γ. *Συλλογική ταυτότητα και οπαδισμός*. Ανακτήθηκε από: https://wikipedia.net/el/Olympic_Stadium

«Το Στάδιον ως αδιαπέραστον σώμα και αδιαίρετος ψυχή χειροκροτεί χωρίς να γνωρίζει διατί χειροκροτεί, και ζητωκραυγάζει, χωρίς να γνωρίζει διατί ζητωκραυγάζει, αυτομάτως, ως χορδισμένον οργαννέτον, όπου η διάνοια και το πνεύμα του ατόμου έχει συγκεντρωθή εις τας παλάμας και τον λάρυγγα. Ο κόσμος διασκεδάζει. Βλέπει και χαίρεται. Χειροκροτεί και ζητωκραυγάζει. Ενδέχεται ο στίβος να μην προκαλή μέγα ενδιαφέρον. Αδιάφορον. Η Κερκίς αναπληροί τα πάντα, οι Ιταλοί ενθουσιάζουν, αι σημαίαι πλαταγίζουν ως γλώσσαι μυριάδων κρασοπατέρων, τα πλήθη συγκινούνται, οι βασιλείς έρχονται».

Σε αυτές τις όψεις του Σταδίου -και πίσω από το Παναθηναϊκό σε κάθε στάδιο- όπως παρουσιάζονται από την αρθρογραφία της εποχής, διακρίνει κανείς τόσο πρώιμα κιόλας τη διπλή ταυτότητα των θεαμάτων που φιλοξενούνται στο Στάδιο. Και έχει ενδιαφέρον αυτό να εξεταστεί διότι ιστορικά η θέαση μεγάλων θεαμάτων αθλητικού και πολιτιστικού εν γένει θεάματος πρώτη φορά συμβαίνει μετά τα ρωμαϊκά και βυζαντινά θεάματα για τα οποία βεβαίως δεν έχουμε σωζόμενες μαρτυρίες τόσο για τη συμπεριφορά του πλήθους, όσο και για την αλληλεπίδραση θεάματος και θεατή σε αυτά. Η αναστήλωση του Παναθηναϊκού Σταδίου με τη μεγάλη του χωρητικότητα -τη μεγαλύτερη που έχει Στάδιο στα νεότερα χρόνια έως το 1936- και η φιλοξενία σε αυτό μεγάλων θεαμάτων, που προσέλκυε από απλό λαό έως σπουδαίες προσωπικότητες, το καθιστά τον πρώτο δημόσιο χώρο θεαμάτων όπου είναι καταγεγραμμένη η συμπεριφορά του πλήθους και αυτό μπορεί να χρησιμεύσει ως μελέτη περίπτωσης -case study- για τη συναγωγή κοινωνιολογικών πορισμάτων.

Στην παρούσα μελέτη περίπτωσης από τη μία μεριά το κατεξοχήν θέαμα, αυτό που εκτυλίσσεται στην κονίστρα και δεν είναι παρά οι αθλοπαιδιές, οι γυμναστικές επιδείξεις της εποχής προς τιμήν των προσκεκλημένων τιμώμενων προσώπων, και από την άλλη δύο διαφορετικά θεάματα που εκτυλίσσονται στις κερκίδες. Η άφιξη και η παρουσία υψηλών προσώπων που η περιβολή τους, όπως και η κοινωνικοοικονομική τους θέση πολύ διαφέρει από των αθλητών που εκτελούν ασκήσεις. Μαζί με αυτά διαφέρει και ο ρόλος τους στη σφενδόνη του Σταδίου. Είναι εκεί ως θεατές-καταναλωτές του εκτυλισσόμενου προγράμματος -ο βασιλέας Βίκτωρ Εμμανουήλ μάλιστα αρέσκειται να τραβά πολλές φωτογραφίες, όπως καταγράφηκε στον Τύπο- αλλά και ως θέαμα οι ίδιοι προς κατανάλωση των χιλιάδων θεατών διαφορετικής κοινωνικοοικονομικής τάξης που προσήλθαν. Το τρίτο θέαμα που διαδραματίζεται στο χώρο των κερκίδων πάλι είναι οι αντιδράσεις του πλήθους. Ένα πλήθος ετερόκλητο ως προς την ατομικότητα του καθενός που το συστήνει και συνάμα ιδιαιτέρως ομοιογενές στις αντιδράσεις του, στις διαθέσεις, στους σκοπούς και την ψυχοσύνθεση που οι

ιδιαίτερες αυτές στιγμές δημιουργούν. Τα τρία θεάματα μεταξύ τους αναπτύσσουν οπωσδήποτε και μια ανταγωνιστική σχέση. Βρίσκονται σε έναν χώρο -θέατρο αθλητικών γεγονότων και πολιτικών με την ευρύτερη σημασία και οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε θεατή και θέαμα δεν είναι πια ευδιάκριτες. Το θέαμα στην κονίστρα θεάται από όλους, αλλά και για το ίδιο συνιστούν θέαμα οι θεατές και οι υψηλοί προσκεκλημένοι. Αντιστοίχως οι θεατές παράγουν τόσο δυνατό θέαμα που κάποια στιγμή καταγράφεται και από τον αρθρογράφο, όταν παραδέχεται: «Ο κόσμος διασκεδάζει. Βλέπει και χαίρεται. Χειροκροτεί και ζητωκραυγάζει. Ενδέχεται ο στίβος να μην προκαλή μέγα ενδιαφέρον. Αδιάφορον. Η Κερκίς αναπληροί τα πάντα». Εξαιρετικά δηλωτική τοποθέτηση. Πιθανότατα ο μόνος πραγματικός θεατής που δεν παράγει θέαμα να είναι ο Τύπος που παρατηρεί και καταγράφει την παραγωγή θεάματος από τους άλλους τρεις πόλους. Και βέβαια η πραγματικότητα αυτή επεκτείνεται ως σήμερα και αφορά όλους τους αθλητικούς χώρους.

Στα σύγχρονα γήπεδα και δη ποδοσφαίρου γίνεται λόγος ασφαλώς για το κατεξοχήν θέαμα που είναι το παιχνίδι. Οι ίδιες οι κερκίδες όμως φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής διαστρωμάτωσης που απηχεί την τρέχουσα κοινωνικοπολιτική κατάσταση. Παραδοσιακά τη σφενδόνη των γηπέδων καταλάμβαναν τα κατώτερα ταξικά στρώματα καθώς η απουσία κερκίδων εκεί συνεπαγόταν φτηνό εισιτήριο και αυτός ήταν ο χώρος από τον οποίον ανέμενε κανείς ότι θα παραχθεί ένα θέαμα ενθουσιώδες ταραχώδες, ζωηρό, γεμάτο ηθική και νομική παραβατικότητα που ελάχιστη ή και καθόλου αφόρμηση ζητούσε από το ίδιο το παιχνίδι. Έφτανε η συγκέντρωση του πλήθους, βοηθούσε η αρχιτεκτονική των γηπεδικών κατασκευών για σωστή προβολή, έκθεση του θεάματος, αλλά και προσληψιμότητα αυτού από το παρευρισκόμενο κοινό και η προδιάθεση για κάθε είδους θέαμα. Εκτός από τα γηπεδικά πέταλα θέαμα συνιστούν και οι θέσεις VIP. Ο αριθμός και η ταυτότητα των ατόμων που δύνανται να έχουν πρόσβαση σε αυτόν τον διακριτό χώρο είναι προς βοράν του τηλεοπτικού και του ζωντανού κοινού του γηπέδου. Οι ίδιοι οι VIP παρευρίσκονται εκεί τόσο με σκοπό να καταναλώσουν το παιχνίδι – θέαμα, όσο και θεαθούν οι ίδιοι επιδείκνυντας την κοινωνική και οικονομική τους αναγνωρισιμότητα και υπεροχή ή χειραγωγώντας ενίοτε τα πλήθη στο πλαίσιο μιας λαϊκιστικής πολιτικής που βασίζεται στις εντυπώσεις αναφορικά με τα ποδοσφαιρικά ή ευρύτερα αθλητικά πάθη. Μάλιστα τα θεάματα κερκίδας και κονίστρας μπορούν να εκτυλίσσονται ταυτόχρονα. Ή η δυναμική του ενός να επισκιάσει το άλλο⁸³.

⁸³Στο Χέιζελ και Χίλσμπορο το 1985 και 1989 αντίστοιχα, ακριβώς η ακρότητα των καταστάσεων που διαδραματίστηκαν στις κερκίδες τεκμηριώνει με τον καλύτερο τρόπο τη δυναμική παραγωγής θεάματος σε έναν χώρο γηπεδικό, σταδίου, πέρα από την κονίστρα. Ανακτήθηκε από: <https://www.mixanitouxronou.gr/san->

Με την παράθεση του παραπάνω αναχρονισμού επιδιώκεται να διαφανεί ότι στις δημόσιες εκδηλώσεις του Παναθηναϊκού Σταδίου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτυπώνονται όλες εκείνες οι όψεις, η παρατήρηση και η καταγραφή των οποίων αργότερα σε ένα πλήθος περιπτώσεων θα παράξει κοινωνιολογικές θεωρήσεις και αποτελέσματα. Το Μάιο του 1908 η ΕΟΕ αποφασίζει την κατασκευή δύο νέων μαρμάρινων θρόνων στην κερκίδα 8 στο μέσον της δυτικής πλευράς του Σταδίου. Το σκεπτικό ήταν ότι οι ήδη υπάρχοντες ιδιαίτεροι θώκοι του 1896 στο μέσον της σφενδόνης θα παρέμεναν για τις επίσημες περιστάσεις, όπως οι βραβεύσεις και εν γένει η απονομή βραβείων, και οι δύο νέοι θα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για το βασιλικό ζεύγος. Οι εργασίες ανατέθηκαν το Μάιο του 1913 στον αρχιτέκτονα Μεταξά (Κρίστενσεν, 2003: 129). Η παραπάνω απόφαση προερχόμενη μάλιστα από την ΕΟΕ δείχνει ότι οι περιστάσεις ενίσχυαν το ρόλο του Σταδίου ως τέτοιου χώρου που κατεξοχήν μπορούσε και έπρεπε να είχε ρόλο θεσμικό στη φιλοξενία και παρουσίαση δημόσιων θεαμάτων, αθλητικών ή μη, συχνά τέτοιας δυναμικής και σπουδαιότητας κατά την οποία η παρουσία της ανώτατης πολιτικής αρχής είχε σχεδόν θεσμοθετηθεί. Σε αυτό συνάδει και η πραγματικότητα ότι έως εκείνη την εποχή, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, δεν υπήρχε στην ελληνική πρωτεύουσα άλλος δημόσιος χώρος διαμορφωμένος κατά τρόπον να δεχτεί θεάματα τέτοιου βεληνεκούς από άποψη χωρητικότητας, αλλά και από άποψη κύρους αφού ήδη από το 1896 το Παναθηναϊκό Στάδιο είχε διαμορφώσει μια ταυτότητα πολυδιάστατη, ικανή για αυτό το ρόλο.

1.9. Το Στάδιο μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913

Μετά τη Μεσολυμπιάδα τη σκυτάλη στην προσφορά θεαμάτων στο Στάδιο παίρνει κύρια το Λύκειο Ελληνίδων το οποίο στις 27 Απριλίου 1914 παρουσιάζει την πρώτη του ετήσια γιορτή. Το θέαμα συνίστατο σε ελληνικούς χορούς με παραδοσιακές ενδυμασίες και αντίστοιχη μουσική και κινηματογραφήθηκε. Το Λύκειο των Ελληνίδων συστάθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 1911 και στο καταστατικό τη ίδρυσής του αναφέρεται ότι: «σκοποί του Λυκείου των

[simera15-04-i-tragodia-tou-chilsmporo-96-filathli-tis-liverpoul-pethanan-ston-imiteliko-tou-1989-gia-to-kipello-anglias-i-pektes-sto-gipedo-epezan-bala-ke-i-filathli-pethenan-stin-kerkida/](https://www.onsports.gr/afieromata/story/531775/xeizel-h-mayri-epeteios-toy-telikoy-tis-ntropis-photos-video)

και

<https://www.onsports.gr/afieromata/story/531775/xeizel-h-mayri-epeteios-toy-telikoy-tis-ntropis-photos-video>.

Αντίστοιχα συνέβη και στην ελληνική τραγωδία της Θύρας 7 το 1981. Ανακτήθηκε από: <https://www.tanea.gr/2022/02/08/sports/football/i-tragodia-tis-thyras-7-martyries-apo-ta-krisima-lepta-tou-dystyximatos/>

Ελληνίδων είναι ο μεταξύ γυναικών των γραμμάτων, των επιστημών, των τεχνών σύνδεσμος, προς εξυπηρέτησιν της προόδου του φύλου των, προς υπεράσπισιν και προστασίαν αυτών και προς αναγέννησιν και διατήρησιν των ελληνικών εθίμων και παραδόσεων, ως ελληνικών χωρών, ασμάτων, εθνικών ενδυμασιών, κ.λπ.»⁸⁴. Στο ιστορικό του είναι καταγεγραμμένο ως εθνική δράση η βοήθεια των μελών του κατά τους Βαλκανικούς πολέμους με την παροχή βοήθειας στις οικογένειες επιστράτων, την εκπαίδευση νοσοκόμων και την επίδειξη μέριμνας για νοσοκομειακό υλικό. Για την παρουσίαση αυτής της γιορτής ο αθηναϊκός Τύπος αφιέρωσε πολυσέλιδες αναφορές με λεπτομέρειες. Οι τίτλοι και οι υπότιτλοι των εφημερίδων διαθέτουν και μια εύδηλη σημειολογία για το πώς αυτή η εκδήλωση στο Στάδιο εγγράφεται στην ιδεολογία της εποχής: «Ολόκληρος η Ελλάς εις το Στάδιον»⁸⁵, «Μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 το Στάδιον για πρώτην φοράν παρουσιάζει το χθесινόν θέαμα», «Κρητικοπούλες, Μακεδονοπούλες, νησιωτοπούλες, Στερεοελλαδίτισσες, Ηπειρώτισσες, Θεσσαλαί»⁸⁶. Είναι το πρώτο θέαμα που προσφέρθηκε στο Στάδιο με μια Ελλάδα διευρυμένη μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912 -1913 και την προσάρτηση στην ελληνική επικράτεια των αλύτρωτων εδαφών της Ηπείρου, της Μακεδονίας, αλλά και την ένωση Κρήτης με Ελλάδα.

Σε ένα δημοσίευμα της Ακρόπολης ο αρθρογράφος σχολιάζοντας εκτενώς τα θεάματα προβαίνει και στο εξής σχόλιο: «Τελειώνει ένας χορός και μια Μακεδονοπούλα αλλάζει ένα χεροσφίζιμον στα πεταχτά μ έναν εύζωνα:- Περιττό, κ. Βενιζέλε το Β. Διάταγμα της προσαρτήσεως της Μακεδονίας»⁸⁷. Στη γιορτή αυτή του λυκείου Ελληνίδων επί της ουσίας εορτάζονταν οι επιτυχίες και το τέλος των Βαλκανικών Αγώνων καθώς μπροστά από τους παριστάμενους παρήλασαν οι ιδιαίτεροι χοροί και φορεσιές τόσο της παλαιάς Ελλάδας, όσο και των νέων περιοχών που κατακτήθηκαν ή προσαρτήθηκαν από τις νίκες των Βαλκανικών Πολέμων. Για τους θεατές οπτικοποιείται μπροστά τους αυτή η ένωση με χρώματα, κινήσεις, ρυθμούς, ακούσματα και έτσι μπορεί να προσεγγιστεί το πνευματώδες σχόλιο του δημοσιογράφου ότι μπροστά στην πειστικότητα του θεάματος για την ένωση που παρήχθηκε μπροστά τους ήταν περιττή η νομική προσέγγιση του θέματος.

Για τους Έλληνες της εποχής εκείνης, στο Στάδιο με τους χορούς από όλη την ελεύθερη ελληνική επικράτεια δεν ενσαρκώθηκε μόνο η ένωση της παλαιάς Ελλάδας με ένα μέρος των

⁸⁴ Ανακτήθηκε από: <https://lykeionellinidon.com/en/istoria/>

⁸⁵ Εφημερίδα Ακρόπολις, 28/4/1914, αρ. φύλλου 10556, σελ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁸⁶ Ο.π.

⁸⁷ Ο.π., σελ.2.

αλύτρωτών της, αλλά επιτεύχθηκε για άλλη μια φορά, όπως στους Ολυμπιακούς του 1896 η ένωση της σύγχρονης με την αρχαία Ελλάδα: «*Αληθινά ιερά είνε η στιγμή. Κάτι πολύ παλλαϊκόν και αρχαίον αναζή εις την σιγαλήν παρέλασιν των λευκοφορεμένων ωραίων παρθένων. Μέσα εις τας ψυχάς των ωραιοπαθών εκ του θεωμένου πλήθους στο Στάδιον εξυπνά η λατρεία του παρελθόντος και ωσάν ένα όνειρον πομπής αρχαίων Παναθηναίων περνά εμπρός των [...]* Έπειτα το αρχαιοελληνικόν όνειρον και αναστήνεται η γραφική και ρωμαλέα ζωή της νέας Ελλάδος, επίσης ωραία όπως και η αρχαία»⁸⁸. Επιπρόσθετα στο ίδιο φύλλο: «*Μέσα από το κύτος του Σταδίου, ωσάν από τα άδυτα του παρελθόντος βγαίνει εις το φως του ηλίου, ύστερα από χιλιάδες χρόνια η αρχαία ζωή, ζωντανευμένη σε σύγχρονα κορμιά*». Διαπιστώνει κανείς ότι το μοτίβο της αρχαίας Ελλάδας που αναγεννιέται μέσα και δια του Σταδίου δεν εγκαταλείπει ποτέ τα διαδραματιζόμενα θεάματα στο χώρο αυτό, είτε έχουν αμιγώς αθλητική, είτε εθνική θεματική. Η έννοια που κυριαρχεί πάντα είναι η αναγέννηση και η συμβολή των παλαιών αρχών και αξιών σε ένα κλεινόν παρόν που συνάμα προσιωνίζεται ένα ευόιοно μέλλον.

Μετά τη γιορτή αυτή του Λυκείου Ελληνίδων ελαττώνονται δραστικά τα δρώμενα στο Στάδιο τα χρόνια που ακολουθούν. Ο εμφύλιος Διχασμός(1915-1922) μεταξύ βενιζελικών οπαδών και οπαδών του βασιλιά Κωνσταντίνου και οι διαμάχες που αφορούσαν την έξοδο ή όχι της Ελλάδας στο πλευρό της Αντάντ, η συνεπακόλουθη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο ως τη λήξη του το 1918 λειτούργησαν ανασταλτικά για τα αθλητικά και πολιτιστικά δρώμενα. Μόνο το 1915, λίγο πριν την οριστική ρήξη Βενιζέλου - βασιλιά και τα συνεπακόλουθα βίαια ξεσπάσματα του Διχασμού (Σβολόπουλος, 2000: 119-127) το Σώμα Προσκόπων επιδεικνύει στο Στάδιο σωματικές δεξιότητες. Στα ταραγμένα χρόνια του Διχασμού και αργότερα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι ποδοσφαιρικοί αγώνες, παρά τη γενικότερη έκρυθμη κατάσταση, δεν έπαυσαν τους αγώνες τους σύμφωνα με τα αρχεία των Συλλόγων⁸⁹. Μόνο στο Παναθηναϊκό Στάδιο δεν τελούνταν στο χώρο του θεάματα και αγώνες στίβου όσο κρατούσε ο πόλεμος. Και επειδή δεν επιτράπηκε ούτε η τελετή έναρξης του ελληνικού πρωταθλήματος ποδοσφαίρου -που πάντα τελούταν στο Στάδιο- το πρωτάθλημα ποδοσφαίρου του 1918 δε διεξήχθη⁹⁰. Με ειδική Εγκύκλιο του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας τα σωματεία κλήθηκαν για το διάστημα 1917-1921 να διαγράψουν από

⁸⁸Εφημερίδα Ακρόπολις, 28/4/1914, αρ, φύλλου 10556, σελ1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁸⁹Οικονόμου Ανδρέας, *Αποκάλυψη: Ο Παναθηναϊκός πρωταθλητής το 1918*, 2020. Ανακτήθηκε από: <https://paopedia.gr/protathlima-1918/>

⁹⁰ Εφημερίδα Σκριπ, Μάιος 1915 και Εφημερίδα Αθήναι, Μάιος 1915. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

τους καταλόγους τους τα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Αυτό ήταν βαρύνουσας σημασίας για τα αθλητικά δρώμενα της Αθήνας καθότι πολλά βασιλικά μέλη είχαν ενεργό παρουσία και ανάμειξη σε αθλητικά θέματα, είτε λόγω μιας ευρείας παράδοσης της ενασχόλησης των ευγενών με συγκεκριμένα σπορ, είτε λόγω της ανάμειξης ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου στους Ολυμπιακούς του 1896 με σκοπό την αναζήτηση χώρων για διεύρυνση της επιρροής της βασιλικής οικογένειας (Κουλούρη:1997: 139-140). Δεδομένου ότι τα περισσότερα αθλήματα, στα οποία είχαν θεσμική ανάμειξη ως επίτιμα μέλη των σωματείων τους, τελούνταν στο Στάδιο, αυτό πιθανόν να συνετέλεσε και στη μη διεξαγωγή των αθλημάτων αυτών στο Παναθηναϊκό Στάδιο.

1.9. Εορτασμοί για τη Συνθήκη των Σεβρών

Όταν στις 10 Αυγούστου 1920 υπογραφόταν στο δημαρχείο των Σεβρών η ομώνυμη συνθήκη που καθιστούσε την Ελλάδα τη χώρα «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» ως μία εκ των νικητριών δυνάμεων, ο Βενιζέλος επιστρέφοντας στην Αθήνα μετά και τη σύντομη νοσηλεία του από την εναντίον του απόπειρα δολοφονίας στο Παρίσι όφειλε να προκηρύξει εκλογές για να ανανεώσει τη θητεία της Βουλής με νέα λαϊκή εντολή αφού η ήδη υπάρχουσα είχε εξαντλήσει τη θητεία της. Στις 7 Σεπτεμβρίου η Βουλή των Ελλήνων τον υποδέχτηκε θριαμβευτή και αμέσως προκηρύχθηκαν εκλογές για την 1η Νοεμβρίου 1920. Οι εντυπωσιακές νίκες στο διπλωματικό πεδίο γέμιζαν το Βενιζέλο και τους συνεργάτες του αισθήματα βεβαιότητας και εμπιστοσύνης για το εκλογικό αποτέλεσμα των επερχόμενων εκλογών (Σβολόπουλος, 2000: 157). Γνωρίζοντας όμως, ο Βενιζέλος ότι είχε αμελήσει ζητήματα εσωτερικής πολιτικής και θέλοντας να διαχύσει στον ελληνικό λαό τη σημαντικότητα αυτών των διπλωματικών επιτευγμάτων αποφασίζεται να δοθεί μία πανηγυρική χροιά στους εορτασμούς για την υπογραφή της Συνθήκης⁹¹ που έλαβαν χώρα στο Στάδιο. Οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες έχουν σχετικά δημοσιεύματα προλογίζοντας την εορτή όπως: «Αρχίζουν σήμερα αι μεγάλοι εορταί της νίκης, το επίσημο εκδοθέν πρόγραμμα», «Η τελετή του Σταδίου»⁹². Έτσι διαδραματίζεται μέρος των επινίκιων στο Παναθηναϊκό Στάδιο⁹³. Το πρωί της 14ης/27ης Σεπτεμβρίου 1920 με παρουσία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και άλλων

⁹¹Εφημερίδα Πατρίς, αρ. φύλλου 249, 13 Σεπτεμβρίου 1920. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁹² Ο.π.

⁹³<https://www.istorikathemata.com/2014/12/the-triumph-of-Venizelos-15-9-1920.html>

δωδεκα Μητροπολιτών ξεκινά η δοξολογία στη μητρόπολη Αθηνών. Αυτή ακολουθήθηκε από δεξίωση στο Δημαρχείο Αθηναίων, όπου έγιναν δεκτές αντιπροσωπείες δήμων και κοινοτήτων από την Αττική και την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι εορτασμοί κορυφώθηκαν το ίδιο απόγευμα όταν χιλιάδες συνέρρευσαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Μαζί τους προσέρχονταν και στρατιωτικοί και επιφανείς πολιτικοί. Τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής έχουν παραληρηματικές περιγραφές. Η κορύφωση ήταν όταν στο Στάδιο εισήλθε ο πρωθυπουργός Βενιζέλος, συνοδευόμενος από τον πρόεδρο της Βουλής Θεμιστοκλή Σοφούλη και σύσσωμο το υπουργικό συμβούλιο, οπότε τα πλήθη ξέσπασαν σε ζητωκραυγές.

Λεπτά αργότερα εισέρχεται ο Βασιλιάς Αλέξανδρος -ο Κωνσταντίνος ήταν εξόριστος- ακολουθούμενος από βασιλικούς αξιωματούχους και θα καθίσει στο Στάδιο δίπλα σε Βενιζέλο αφού χαιρετηθούν. Στο Στάδιο τότε παρήλασε όλη η Ελλάδα. Εκπρόσωποι Δήμων και Κοινοτήτων από κάθε γωνιά της χώρας ντυμένοι με παραδοσιακές φορεσιές ή με επίσημο ένδυμα περάσανε σε στοίχιση μπροστά από κερκίδες και καταχειροκροτήθηκαν. Ακολούθησαν οι σημαίες των ελληνικών Συνταγμάτων όπως επέστρεψαν από τα πεδία των μαχών καθώς και αντιπροσωπεία τραυματιών πολέμου. Τελευταία εισέρχονται τα λάβαρα της Αγίας Λαύρας και της Μονής Αρκαδίου, όπισθεν αυτών ο Μητροπολίτης Αθηνών Μελέτιος ο οποίος και δοξολογεί ευλογώντας τα πλήθη. Για χάριν των εκδηλώσεων είχε στηθεί ένα κενοτάφιο στη μέση του Παναθηναϊκού Σταδίου. «Πρωτοφανής εορτή δια τον όγκον των γεγονότων, τα οποία έρχεται να επιστεγάση, δια το μεγαλείον των φαινομένων, τα οποία θα επισφραγισθούν με την αδαλλίασιν της Φυλής. Απαράβλητος δια την έκτασίν της περιλαμβάνουσα τα μήκη και τα πλάτη τα παλαιά και τα νέα, της όλης Ελλάδος, με τους αντιπροσώπους της του πρώτου βαθμού πάσης γωνίας Ελληνικής, συγκεντρωμένους εις την Πρωτεύουσαν. Πανελλήνιον προσκύνημα δόξης εθνικής»⁹⁴, σημειώνει ο Τύπος της εποχής. Η ανάκρουση του Εθνικού ύμνου και οι κανονιοβολισμοί που έπεσαν από το Λυκαβηττό θα σημάνουν τη λήξη αυτής της λαμπρής τελετής στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Η Αθήνα στις περιοχές πέριξ του Σταδίου ήταν φωταγωγημένη και σημαιοστολισμένη και τα πλήθη μετά τη λήξη διαχύθηκαν ενθουσιωδώς⁹⁵.

⁹⁴ Εφημερίδα Πατρίς, 14 Σεπτεμβρίου 1920, αρ. φύλλου 20

[illegible]

Ο αθηναϊκός τύπος την επομένη των Αγώνων θα δημοσιεύσει διθυραμβικές μνείες για τον εορτασμό στο Στάδιο: «Η χθεςινή εορτή: η εορτή την οποίαν ανέμενον πέντε αιώνες: Η Δευτέρα παρουσία της Ελλάδος, την οποίαν εσάλπισεν η Αγία Λαύρα: Κλίμαξ Ιακώβ υψούται από του Αθηναϊκού Σταδίου εις τους ουρανούς»⁹⁶. Το παρόν κείμενο είναι απόσπασμα από τηλεγράφημα που έστειλε από Αιδηψό ο αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης θέλοντας να χαιρετίσει τους εορτασμούς. Οι αντιδράσεις τόσο του βασιλιά, όσο και της κοινής γνώμης συνοψίζονται στα εξής: «ο Βασιλεύς Αλέξανδρος παριστάμενος παρά τον κ. Πρωθυπουργόν καθ' όλην τη διάρκεια της υπερόχου εορτής εξεδήλωσεν την κατάπληξίν του δια το πρωτοφανές εκείνο εις μεγαλοπρέπειαν, εις ενθουσιασμόν και εις συγκινήσεις θέαμα όπερ ενεφάνιζε το Στάδιον»⁹⁷, «Αι Αθήναι ουδέποτε είδον τοιαύτην λαϊκὴν πλημμύραν και το στάδιον ούτε εγνώρισεν, ούτε θα γνωρίση ποτέ παρομοίαν ημέραν θριάμβου και ενθουσιασμού». Παρατηρεί ο μελετητής ότι το Στάδιο για άλλη μια φορά γίνεται υποδοχέας μεγάλων ιστορικών και εθνικών στιγμών που τυγχάνουν παλλαϊκής αναγνώρισης, αποδοχής και θαυμασμού. Κάθε φορά ο Τύπος θέλοντας να μεταφέρει τον παλμό και τις αποχρώσεις των αντιδράσεων των συγχρόνων για όσα διαδραματίζονται σε αυτό δε μπορεί να τα εκφράσει αυτά παρά χρησιμοποιώντας την υπερβολή και υπερθετικό βαθμό επιθέτων και επιρρημάτων για τις περιγραφές. Και κάθε φορά εορτασμού διεκδικεί σχεδόν από όλες τις προηγούμενες εορτές τα πρωτεία σε «μεγαλοπρέπεια», «ενθουσιασμό», «συγκινήσεις» που προκαλεί στα πλήθη. Και κάθε φορά γίνεται καταφυγή σε μεταφορικό και συμβολικό λόγο για να αποδοθεί σε αυτά τα γεγονότα ικανοποιητικά ο ρόλος του Σταδίου. Στην περίπτωση των εορτασμών του 1920 το Στάδιο αποκτά μια διάσταση υπερβατική, από το χώρο των θεολογικών κειμένων «κλίμαξ Ιακώβ» και ιδιαίτερα της Αποκάλυψης «Δευτέρα Παρουσία». Για άλλη μια φορά η προσέγγιση και η αξία του Σταδίου δεν έγκειται μόνο στην τοπική χωρικότητά του, αλλά απλώνεται σε χώρους συμβολικούς, σε νοητούς ιδεολογικούς χώρους που το συνδέουν με την ιστορία, την παράδοση και στη συγκεκριμένη περίπτωση με υπαρξιακά θέματα και ανώτερες θείες δυνάμεις. Η ερμηνεία αυτή φαίνεται να είναι κατανοητή και αποδεκτή στο πλαίσιο πάλι της φιλοδοξίας και ικανοποίησης υψηλών εθνικών στόχων της παλιγγενεσίας και της υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας που αποτελούσαν κοινό σημείο αναφοράς του ελληνισμού επί

E%AF%CE%B1%CE%BC%CE%B2%CE%BF%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%92%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%B6%CE%AD%CE%BB%CE%BF%CF%85_15_9_1920_?auto=download&email_work_card=download-paper

⁹⁶ Εφημερίδα Το Άστυ, 15/9/1912, αρ. φύλλου 1286, σελ.1, Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

⁹⁷ Ο.π.

αιώνες. Και όταν αυτό πραγματώνεται και εορτάζεται στο Παναθηναϊκό Στάδιο – σε έναν χώρο που επίσης γνώρισε την αναγέννησή των λειτουργιών και των αξιών του με την αποκατάστασή του τέλη 19^{ου} αιώνα- τότε ευφάνταστα δημιουργείται και ένας παραλληλισμός που συνοδεύει το Στάδιο σε όλες τις εκδηλώσεις προσδίδοντας στο Στάδιο μια υπερφυσική «δύναμη» να μετακενώνει την αναγέννηση που το ίδιο βίωσε σε όλες τις εκδηλώσεις που φιλοξενεί. Σε κάθε τέτοια περίπτωση πάντως επειδή πρόκειται για μεγάλους εορτασμούς με καθολική συμμετοχή φαίνεται στο Στάδιο να πραγματώνεται, να παρουσιάζεται η εικόνα του εθνικού συλλογικού με την ταυτόχρονη παρουσία του παρελθόντος, του δοξασμένου παρόντος και του φιλόδοξου μέλλοντος πάντα στη βάση του εθνικού αφηγήματος της ελληνικής συνέχειας και υπεροχής. Και αυτή ακριβώς η προσέγγιση που γίνεται στην περίπτωση του Σταδίου, είτε πρόκειται για μεγάλες αθλητικές στιγμές ή γεγονότα αναιρεί τη διάκριση των λειτουργιών του -σε αθλητικές ή πολιτιστικές/εθνικές και προσδίδει στο Στάδιο μια εικόνα πέρα από εκείνη του αμιγώς αθλητικού χώρου, μια ενιαία ταυτότητα και ρόλο, μια ξεχωριστή νοηματοδότηση ως ενός χώρου εθνικά συνεκτικού που αναβαπτίζει τον ελληνισμό στις κλασσικές του αξίες και σηματοδοτεί, επικυρώνει την ελληνική συνέχεια και συνοχή. Δεν είναι τυχαίο σχετικό δημοσίευμα εφημερίδας που έγραφε αναφορικά με τους εορτασμούς στο Στάδιο του 1914: «Και το πλήθος; Α, το πλήθος χειροκροτούσε εξωφρενικά, έξαλλον από ενθουσιασμό, και αυτά τα χειροκροτήματα, αυτός ο ενθουσιασμός αντιπροσωπεύει και ισάριθμας μούντζας προς τον τρανόν Φαλμεράϊερ»⁹⁸.

1.10. Το Παναθηναϊκό Στάδιο κοιτίδα των Βαλκανιάδων

Το Παναθηναϊκό Στάδιο είναι και η κοιτίδα των Βαλκανικών Αγώνων (Βαλκανιάδες). Με τη μικρασιατική καταστροφή του 1922 ο σύλλογος Πανιώνιος της Σμύρνης διαλύεται. Ο Δημητρός Δάλλας ένας πρόσφυγας από τη Σμύρνη, εραστής του κλασσικού αθλητισμού, δημοσιογράφος και σημαντικός παράγοντας των αθλητικών δρώμενων στη Σμύρνη με την έλευση στην Αθήνα ξεκινά προσπάθειες επανασυγκρότησης του Πανιωνίου. Άρχισε να αποζητά στους προσφυγικούς συννοικισμούς τους άλλοτε ποδοσφαιριστές και πρόσωπα της αθλητικής ζωής των μικρασιατικών συλλόγων για να επανασυγκροτήσουν τον Πανιώνιο.

---

⁹⁸Εφημερίδα Ακρόπολις, 28/4/1914, αρ, φύλλου 10556, σελ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

Κατορθώνει να παραχωρηθούν στον Πανιώνιο γραφεία στα αποδυτήρια του Παναθηναϊκού Σταδίου και σύντομα στις 2 Νοεμβρίου ο Δάλλας κάνει τα εγκαίνια των γραφείων του σωματείου στο Στάδιο. Λίγο αργότερα το Σεπτέμβρη του επόμενου έτους σε ένα κατάμεστο Παναθηναϊκό Στάδιο και με την παρουσία των Αρχών διενεργούνται οι Κ' Πανιώνιοι Αγώνες με συμμετοχή 240 αθλητών από Ελλάδα και Κωνσταντινούπολη και έτσι το σωματείο δίνει για πρώτη του φορά το αθλητικό παρόν στον Ελλαδικό χώρο.

Στους επόμενους, στους ΚΑ' Πανιώνιους Αγώνες πάλι στο Στάδιο ανταποκρίνονται σε πρόσκληση και η ρουμανική ομάδα Coltea και έτσι σιγά και προοδευτικά τείνουν οι Πανιώνιοι Αγώνες να αποκτήσουν τον βαλκανικό χαρακτήρα που είχε οραματιστεί ο Δάλλας. Το Σεπτέμβρη του 1929 έγιναν οι προβαλκανικοί αγώνες στίβου ή Παμβαλκανικοί Αγώνες 1929, όπως ονομάστηκαν αργότερα. Διενεργήθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο τις δύο τελευταίες Κυριακές του Σεπτεμβρίου του 1929. Μέρος τους ήταν και το ελληνικό αγώνισμα μαραθωνίου με σημείο τόσο εκκίνησης όσο και λήξης το Παναθηναϊκό Στάδιο. Περιγραφές από τις εφημερίδες της εποχής δίνουν την εικόνα του Σταδίου: « Η παλαιά δόξα των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 ανέζησεν χθες εις το Στάδιον. [...] Διὰ τούτον χθες όλες οι κερκίδες είχαν καταληφθή από θεατάς. Κενή θέσις δεν υπήρχεν εις το Στάδιον. Λευκό κενόν δεν υπήρχε. Και εις τας δύο πλευράς ηπλούτο μία απέραντος μαυρίλα, εκυμάτιζε μια ανθρωποθάλασσα, εις ανυπολόγιστος συρφετός κόσμου ανήρχετο, κατήρχετο, η γωνία, ετρελλαίνετο από ενθουσιασμόν όσο έβλεπε συνεχώς ανυψουμένην επί του κοντού την Ελληνικήν σημαίαν»⁹⁹.

Οι αναφορές αυτές είναι δηλωτικές του ότι η εικόνα του Σταδίου του 1896 είχε πια - μόλις 35 χρόνια αργότερα περάσει σχεδόν στη σφαίρα του θρύλου καθότι πολλά επίπεδα του εθνικού φαντασιακού ικανοποιήθηκαν ταυτοχρόνως: αναβίωση των αθλητικών και εν γένει αξιών του παρελθόντος, ελληνική νίκη ιδιαίτερα στο αγώνισμα του Μαραθωνίου, επιτυχία της διοργάνωσης με όρους που έθετε η ΔΟΕ και η ΕΟΕ για διεθνικό και εθνικό αντιστοιχώς χαρακτήρα του θεσμού. Έτσι από το 1929 οι πρώτοι αγώνες γίνονται σημείο αναφοράς ως στιγμών «παλαιάς δόξας» και ακόμη και εάν πρόκειται για ένα καθαρά αθλητικό γεγονός δεν παραλείπεται η αναφορά στη σφαίρα του συγκινησιακού σε ό,τι αφορά εθνική ιδεολογία ή αξίες όπως η «Ελληνική σημαία».

Τη μέρα έναρξης των Αγώνων 50.000 θεατές είχαν κατακλύσει το Στάδιο με τις Αρχές να εκπροσωπούνται από το υπουργό ναυτικών της κυβέρνησης Μπότσαρη. Παρακολουθούμε

---

⁹⁹ Ο.π., 30/9/1929.

τη σχετική μαρτυρία¹⁰⁰: «Σημειωτέον ότι η αυτή τελετή διεξήχθη εν τω σκότει διότι είχε νυκτώσει πλέον. Η εφευρετικότης όμως του Έλληνος εθαυματούργησε και αυτήν την φοράν. Επάνω εις τας κερκίδας και εντός ολίγου το Στάδιον ήρχισε να λαμποκοπά από απειραρίθμους φωτιές, αι οποίαι είχαν αναφθή, εις διάφορα σημεία των διαζωμάτων. Το θέαμα ήτο φαντασμαγορικών και εξαισίως ποιητικό, οι δε ξένοι αθληταί το απεθαύμαζον και ασφαλώς θα έλεγον μέσα τους: -“Τέτοιους ανθρώπους θα ήτο δυνατόν να τους νικήσωμεν”;»

Η αθλητική παράδοση του παναθηναϊκού Σταδίου έχει καλά εδραιωθεί στη συνείδηση και τις αθλητικές πρακτικές της ελληνικής πρωτεύουσας, έτσι λίγες μέρες αργότερα όταν ξεκινά στην Ελλάδα το ποδοσφαιρικό πρωτάθλημα πάλι στο Στάδιο θα γίνει η γιορτή της έναρξης¹⁰¹. Ταυτόχρονα στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στους Δελφούς τον Οκτώβρη του 1929 ο Άγγελος Σικελιανός θέλοντας να προωθήσει τη Δελφική Ιδέα ,φέρνει στους Δελφούς το 27ο Συνέδριο της Ειρήνης και ενώ κυρίως στους Δελφούς θα διαδραματιστούν όλα τα γεγονότα και τα δρώμενα, στο Παναθηναϊκό Στάδιο στην Αθήνα θα δοθεί αγώνας πρωταθλήματος σκυταλοδρομιών και λιθοβολίας προς τιμήν των συνέδρων.

Το Μάιο του 1934 στην Αθήνα καταφθάνουν αντιπρόσωποι της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής για να γιορτάσουν τα 40 χρόνια από την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Το Στάδιο φιλοξένησε όλες τις δράσεις που αφορούσαν αθλητικά γεγονότα και εορταστικές εκδηλώσεις με τη συμμετοχή του Λυκείου Ελληνίδων (Κρίστενσεν 2003: 131,135). Ο εορτασμός ενός τέτοιου ιωβηλαίου στο Στάδιο δικαιολογείται απολύτως καθότι το Στάδιο αποτέλεσε την κοιτίδα των σύγχρονων ολυμπιακών Αγώνων και χωρικά, πραγματικά αλλά και συμβολικά είναι από τις πιο δυνατές συνδέσεις των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων με τις αξίες και τις πρακτικές των Αγώνων στην αρχαιότητα.

1.11. Όψεις του Σταδίου το 1936

Τον Αύγουστο του 1936 τους Ολυμπιακούς Αγώνες έχει αναλάβει το Βερολίνο¹⁰². Η Ευρώπη έχει αρχίσει να περιδινείται στο φασισμό και ο Χίτλερ έχει διεκδικήσει και καταφέρει να πάρει τους αγώνες για να τους εργαλειοποιήσει. Επιδίωξε να τους καταστήσει ένα άψογο και

¹⁰⁰Ο.π.

¹⁰¹Εφημερίδα «Εμπρός» 7/10/1929, αρ. φύλλου 12063. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

¹⁰²Ανακτήθηκε από <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/the-nazi-olympics-berlin-1936>

αδιαμφισβήτητο εργαλείο αθλητικής και πολιτισμικής διπλωματίας κατά την οποία θα καταδείκνυε την υπεροχή και την ανωτερότητα της ναζιστικής Γερμανίας καλύπτοντας παράλληλα αντισημιτικές και ρατσιστικές πολιτικές. Απέβλεπε με αυτήν την προπαγάνδα τόσο στο να διασπείρει φόβο σε άλλα έθνη, όσο και να εξυψώσει ηθικά και ιδεολογικά το γερμανικό λαό ενδύνοντάς το με τις κλασσικές αξίες των Αγώνων, μετά τον απομονωτισμό και τη φτωχοποίηση που επήλθαν συνεπεία της ήττας τους στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918). Το αξιοσημείωτο με αυτούς τους αγώνες είναι ότι επινοήθηκε και για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε το άναμμα της Ολυμπιακής φλόγας στην Ολυμπία και μεταφέρθηκε μέσω τριών χιλιάδων δρομέων στο στάδιο στο Βερολίνο. «Το Απολλώνειον φως της Ολυμπίας διήλθεν από τόσα έθνη χωρίς να σβύση: είθε να παραμένη πάντοτε άσβεστον και να υπενθυμίζει το αθάνατον δίδαγμα των Ελλήνων οίτινες «ου περί χρημάτων τον αγώνα εποιούντο αλλά περί αρετής» [...] «Γερμανοί, Γερμανίδες και ξένοι της Γερμανίας χαιρετίζομεν την Ολυμπιακήν φλόγα με υψωμένην την χείρα και υψωμένας τας καρδίας ενωμένοι εις μίαν σκέψην η οποία εκφράζεται με μίαν λέξιν: «Ειρήνη». Και κατέληξεν ο εκφωνητής με την λειτουργικήν φράσιν: «Άνω σχώμεν τας καρδίας»¹⁰³. Είναι μέσα στις τακτικές των ολοκληρωτικών καθεστώτων ο προσεταιρισμός ενός ένδοξου, κλασσικού παρελθόντος και η προσπάθεια για συνταύτιση των αξιών τους. Στο πλαίσιο αυτό τα φασιστικά- εθνικιστικά κινήματα και καθεστώτα του μεσοπολέμου (1919-1939) ανέτρεχαν στις ρίζες του κλασσικού και αναβίωναν οποιοδήποτε στοιχείο μπορούσε να διανθίσει το καθεστώς τους με αχλύ δόξας, και αίγλης βοηθώντας τους έτσι στην εφαρμογή λαϊκιστικών, προπαγανδιστικών τακτικών. Στο γεγονός της αφής¹⁰⁴ της φλόγας στο χώρο της Αρχαίας Ολυμπίας για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου θα συνέβαλε και το ότι τις ανασκαφές στην αρχαία Ολυμπία τις είχε αναλάβει με σύμβαση που ξεκινούσε από το 1874 το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο¹⁰⁵ με πλήρη οικονομική επιβάρυνση βέβαια της γερμανικής πλευράς. Η ιδέα ανήκε στους Έλληνες Αλέξανδρο Φιλαδελφέα και Ιωάννη

¹⁰³Εφημερίδα Ακρόπολις, 2 Αυγούστου 1936, αρ. φύλλου 2697, σελ1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

¹⁰⁴Να σημειωθεί ότι στις τελετές και τα ήθη των αρχαιοελληνικών αγώνων δεν ήταν ούτε η αφή φλόγας ούτε- προκειμένου για τους ολυμπιακούς Αγώνες- η λαμπαδηδρομία. Αυτές είναι επινοήσεις του κλασσικισμού του 19^{ου} αιώνα όπως άλλωστε και το αγώνισμα του Μαραθωνίου. <https://hoc.gr/el/node/47>. Υπεύθυνος για την προώθηση της αφής της φλόγας στην Ολυμπία φέρεται από γερμανικής πλευράς ο Γερμανός καθηγητής Καρλ Ντιμ. https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%BB%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%A6%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B1

¹⁰⁵<https://www.archaiologia.gr/blog/issue/%CF%84%CE%BF-%CE%B3%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C-i%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%BF/>

Κετσέα¹⁰⁶. Το 1896 στο περιθώριο των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας διενεργήθηκε τοπικά στην οδό Αθηνά λαμπαδηφορία, ενώ το μέταλλο των Ολυμπιακών του 1900 στο Παρίσι έφερε ως σύμβολο αναμμένο πυρσό. Ο Γερμανικός αθλητικός παράγοντας που ενδιαφέρθηκε για αυτό και ήρθε σε επαφή με την ελληνική ολυμπιακή επιτροπή ήταν ο αθλητής και πρόεδρος της γερμανικής αθλητικής επιτροπής Κάρλ Ντίεμ. Η φλόγα μετά την αφή της μεταφέρθηκε στην Ακρόπολη Αθηνών, όπου έγινε δεκτή με ειδική τελετή και κατόπιν στην πλατεία του Παναθηναϊκού Σταδίου όπου είχε στηθεί συμβολικά βωμός πριν ξεκινήσει το ταξίδι για τη Γερμανία. Με την αφορμή αυτή στο Στάδιο στήθηκε γιορτή με χορευτικά από το Λύκειο Ελληνίδων (Κρίστενσεν 2003: 132).

Η καθεστωτική αλλαγή στην Ελλάδα την 4η Αυγούστου 1936 που έρχεται ως συνέπεια μακροχρόνιας πολιτικής αστάθειας (Πλουμίδης, 2016: 1-4) και της διεθνούς οικονομικής κρίσης που επέτρεψε την εγκαθίδρυση ολοκληρωτικών καθεστώτων επιβεβαιώνει με τις πρακτικές της ότι εν πολλοίς μιμείται τακτικές και τρόπους της ναζιστικής Γερμανίας και - λιγότερο- της φασιστικής Ιταλίας που εν συνόλω αφορούν το συγκεντρωτισμό και αυταρχισμό του κράτους, τον περιορισμό των ελευθεριών του λαού, την οργάνωση της νεολαίας, τη στροφή στο συντηρητισμό και μια ανεξέλεγκτη προπαγάνδα ακόμη και μέσω του σχολικού θεσμού. Ο Ιωάννης Μεταξάς, ωστόσο, δε θα προσεγγίσει ποτέ οργανωτικά τα προαναφερθέντα καθεστώτα, ούτε και θα επιδιώξει να διαχύσει σε μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού ολοκληρωτική ιδεολογία στο μέτρο των άλλων ευρωπαϊκών ολοκληρωτικών κυβερνήσεων και σίγουρα δε θα προσεταιριστεί με τις επιλογές του στην εξωτερική πολιτική τις ξένες ολοκληρωτικές δυνάμεις. (Σβολόπουλος, 2000:259-260).

Οι παραπάνω αναφορές έχουν σκοπό να καταδείξουν ότι σε ένα τέτοιο πολιτικό σκηνικό το καθεστώς της 4ης Αυγούστου επίσης θα κάνει ιδεολογική χρήση του παρελθόντος¹⁰⁷. Το μεταξικό καθεστώς επιμένει για την ηθική νομιμοποίησή του στις έννοιες της εθνικής παράδοσης, της καθαρότητας της ελληνικής ταυτότητας και στη διαφύλαξη αυτής μακριά από αλλοτριωτικές επιδράσεις για αυτό και τείνει να επιστρέφει ή να υπερθεματίζει σχετικά με τα νάματα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού (Καγκαλίδου, 1999: 53). Και το

¹⁰⁶<https://www.taathinaika.gr/o-ellinas-pou-gennise-tin-idea-tis-afis-tis-olympiakis-flogas/>

¹⁰⁷ Ανδρέας Βασιλείου «Η ιδεολογική χρήση του παρελθόντος από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/22172217/%CE%97_%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%87%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B5%CE%BB%CE%B8%CF%8C%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%82_%CE%B1%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%BF_%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%84%CF%8E%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_4%CE%B7%CF%82_%CE%91%CF%85%CE%B3%CE%BF%CF%8D%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%85

Παναθηναϊκό Στάδιο είναι αυτό που θα αποτελέσει τη σκηνογραφική και σκηνοθετική κοιτίδα αναστημένη από την αρχαιότητα για την ενορχήστρωση της μεταξικής προπαγάνδας, την οπτικοποίηση και προβολή της οργάνωσης, της λαμπρότητας, της μεγαλοπρέπειας του καθεστώτος. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του Βερολίνου που είχαν προηγηθεί και που συνέδεσαν πολύ δυναμικά τις αρχαίες ελληνικές αξίες με το ναζισμό ήταν το γεγονός που υπέδειξε και στο ελληνικό καθεστώς τις προς αξιοποίηση τακτικές για την ηθική και συνειδησιακή νομιμοποίηση του στην ελληνική κοινωνία. Και ήταν απολύτως πρόσφορο να το αξιοποιήσει αυτό, γιατί παρόλο που σα τακτική προσφέρθηκε από το ναζιστικό παράδειγμα, ήταν εδραιωμένο στις αρχαίες ελληνικές αξίες και ταυτότητα. Το γεγονός της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας του Μεταξά την 4^η Αυγούστου του 1936 συμπίπτει χρονικά με την τέλεση των Βαλκανικών Αγώνων -το Σεπτέμβριο του 1936 ένα μόλις μήνα μετά- που πάντα τελούνται στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Η συγκυρία θα αξιοποιηθεί από το Μεταξά για να εδραιώσει το καθεστώς του και να καταδείξει τις ιδεολογικές του βάσεις. Για την επίτευξη αυτού τα αθλητικά δρώμενα πλαισιώθηκαν με πολλά τελετουργικά έναρξης, λήξης και συχνή ανάκρουση Εθνικού ύμνου σε κάθε απονομή μεταλλίου. Υπήρξε μάλιστα πρόβλεψη σε περίπτωση μη πλήρωσης θέσεων του Σταδίου να τοποθετηθούν σε αυτές στρατιώτες για τη δημιουργία εντυπώσεων δημοφιλίας των δρώμενων στο Στάδιο. Ο ίδιος ο Μεταξάς απηύθυνε κατά την έναρξη των αγώνων χαιρετισμό στους αθλητές. Στους αγώνες παρευρισκόταν με τη σύζυγό του και ο υπουργός προπαγάνδας της Γερμανίας Γκέμπελς που παρακολούθησαν τους αγώνες μαζί με τον Μεταξά και την κυβέρνησή τους στους θώκους των επισήμων. Ο ολυμπιονίκης μαραθωνοδρόμος του 1896 Σπύρος Λούης αυτοβούλως τους απηύθυνε δια χειραψίας¹⁰⁸ χαιρετισμό¹⁰⁹. Τόσο πομπώδη και επιδεικτικά ήταν τα δρώμενα στο Στάδιο το 1936 και τόσο η ανάγκη του καθεστώτος για προβολή και αποδοχή από το λαϊκό αίσθημα που λίγο μετά το 1940 και την άρνηση του Μεταξά στο ιταλικό τελεσίγραφο ο Γιώργος Σεφέρης θα σημειώσει για το Μεταξά: «Όταν ήρθε η 28^η, δεν μπόρεσε να ιδεί ότι τότε μόνο, και όχι στις εορτές του Σταδίου, ολόκληρος ο λαός ήταν μαζί του, μαζί με την απάντηση που έδωσε στον Grazzi την αυγή. Δεν μπόρεσε να καταλάβει ότι η μέρα εκείνη δεν επικύρωνε αλλά

¹⁰⁸Εφημερίδα Βραδυνή, 28/9/1936, αρ. φύλλου 5089, σελ. 1. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

¹⁰⁹ Λίγες μέρες πριν ο πρώτος νικητής Μαραθωνοδρόμος βρισκόταν στην τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων του Βερολίνου και ως μέρος των δρώμενων προσέφερε κλάδο ελαίας στο Χίτλερ. Ανακτήθηκε από: <https://www.sportime.gr/tops/specials/otan-o-spiros-louis-filoxenithike-apo-ton-chitler/>.

καταργούσε την 4η Αυγούστου» (Σεφέρης, 1941, Χειρόγραφο)¹¹⁰. Τα δρώμενα στο Στάδιο θα διακόψει η ένταξη της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1944).

---

¹¹⁰ Ανακτήθηκε από: <https://itravelpoetry.com/2021/10/28/giorgosseferis-heirografos41/>

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟ ΣΤΑΔΙΟ: ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΣ ΤΟΠΟΣ

2.1. Εισαγωγή

Το Παναθηναϊκό Στάδιο είναι ένα σύμφυρμα πολλών ταυτοτήτων. Είναι κάθε φορά συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές συγκυρίες που διαμορφώνουν ένα πλαίσιο ζωής και ενίοτε τα μνημεία καλούνται να λειτουργήσουν είτε εξ' ορισμού ως στοιχεία, υλικά κατάλοιπα του πολιτισμού που φέρουν τη μνήμη του παρελθόντος και ενός συγκεκριμένου κώδικα αξιών, στάσεων ζωής και συμπεριφορών, είτε καλούνται να γίνουν αγαθό κοινωνικής εμπειρίας με μία επανάχρησή τους όμοια ή διαφοροποιημένη σε σχέση με την αρχική. Είναι η πολιτική της διαχείρισης του μνημείου που θα το καθορίσει αυτό. Ακόμη όμως, και όταν πρόκειται για τα πιο περιφανή μνημεία, αυτά για τα οποία επιδιώκουμε την υπερχλιόχρονη διατήρησή τους και πάνω τους εξαντλούνται τα πιο αυστηρά πρωτόκολλα αναστήλωσης, συντήρησης και διατήρησης και απαγορεύουμε την «επανάχρηση», την επαναλειτουργία τους σε έναν ίδιο ή διαφοροποιημένο ρόλο πάλι μπορεί να επισημανθεί ένας πολυεπίπεδος ρόλος του μνημείου. Στην ενότητα αυτή θα διερευνηθεί πώς κάθε φορά οι ανάγκες και τα ελλείμματα της εποχής συνομιλούσαν με το Στάδιο και του υπαγόρευαν χρήσεις για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Αξιοποιώντας το σημαντικό του υπόβαθρο, την ιστορικότητα του και τη σημειολογία των προηγούμενων ή και των τρέχουσων εκδηλώσεων τα ποιητικά υποκείμενα αυτών αναζητούσαν συμβολισμούς για να μπορέσουν μέσω αυτών να τροφοδοτήσουν με δυναμισμό το μέλλον τους ή να νομιμοποιήσουν τις πολιτικές τους επιλογές ή να χειραγωγήσουν τα πλήθη στην περίπτωση της αμιγούς πολιτικής του εργαλειοποίησης.

2.2.Το Στάδιο, χαρακτηριστικά και προβολές: Σταδίου όψεων ιστορικό πλαίσιο: Εθνικισμός και Ολυμπισμός.

Τέλη 19^{ου} αιώνα μέσα σε ένα πλαίσιο ευρωπαϊκό, στρατοκεντρικό λόγω των εθνικιστικών εξάρσεων σε όλη την Ευρώπη θα ιδρυθεί στην Ελλάδα η μυστική Εθνική Εταιρία αρχικά ως μέλημα στρατιωτικών και αργότερα με ευρεία συμμετοχή πολιτικών κύκλων. Ως το 1896 και ενώ στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας επικρατούσε το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας στην πράξη λίγα είχαν επιτευχθεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Οι ευκαιριακές προσαρτήσεις των Ιόνιων νησιών και της Θεσσαλίας το 1864 και 1881 αντίστοιχα περισσότερο μπορούν να αποτιμηθούν ως αποτελέσματα ευρωπαϊκών συσχετισμών και διεθνούς πολιτικής παρά να θεωρηθούν επιτεύγματα της ελληνικής πολιτικής. Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας δημιουργούσε ασφυκτικές πιέσεις γεωπολιτικής φύσεως με την αυξανόμενη σλαβική απειλή στο βορρά, τα εθνικιστικά κινήματα σε μία Αίγυπτο με σημαντική ελληνική παροικία και με την ολοένα συρρικνούμενη Τουρκία που με τον δικό της εθνικισμό θα αντιδράσει στην προσπάθεια αφαίρεσης της ισχύος της στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Μαζί με αυτά ισχύουν και οι ανταγωνισμοί των μεγάλων Δυνάμεων για την επέκταση ή διατήρηση της επιρροής τους στο χώρο αυτό. Έτσι οι Έλληνες πολιτικοί των τελών του 19^{ου} αιώνα θα εστιάσουν στη διατήρηση των ισορροπιών και των εδαφικών κερκτημένων περισσότερο, παρά που θα επιδιώξουν έναν ενεργό ελληνικό ρόλο στο χώρο της διεθνούς διπλωματίας. Παράλληλα οι ελληνικές ιδιομορφίες στο χώρο της παραγωγής, της οικονομίας, της δημογραφίας, των δημοσιονομικών, της διαχείρισης των περιορισμένων εθνικών πόρων, δε βοηθούσαν προς αυτήν την κατεύθυνση καθώς αξίωναν αυξημένη πολιτική μέριμνα. Έτσι οι κυβερνήσεις του 19^{ου} αιώνα φρόντιζαν να ισορροπήσουν περισσότερο ανάμεσα στα μεγάλα θέματα της εσωτερικής συγκρότησης του κράτους τους, απαραίτητη προϋπόθεση για την οποία ήταν η εδαφική επέκταση για την ενσωμάτωση του αλύτρωτου ελληνισμού, πού όμως ήταν ανέφικτο τη δεδομένη στιγμή λόγω των παραγόντων της διεθνούς διπλωματίας.

Σε αυτό το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα στο πηδάλιο της Ελλάδας αναδεικνύεται η πολιτική μορφή του Χαρίλαου Τρικούπη (Σβορώνος, 1976: 104). Η πολιτική διακυβέρνηση του Τρικούπη χαρακτηρίζεται από μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της χώρας με την εκτέλεση πολλών δημόσιων έργων ευρείας κλίμακας που θα άλλαζαν την όψη της Ελλάδας και θα την καθιστούσαν ένα αξιόπιστο σύγχρονο δυτικό κράτος. Αναγκαίο για την επίτευξη όλων αυτών ήταν η προώθηση και η ανάδειξη μιας αστικής τάξης που συνεχίζοντας να

επενδύει στο νεοκλασικισμό έχει ανάγκη να τονίσει τις ρίζες της του 1821 και από το βάθος να κατεβάσει τους ένδοξους ήρωες και να ανεβάσει τον απλό λαό (Κυριακίδου- Νέστορος, 1978: 155)¹¹¹.

Παράλληλα στον πνευματικό χώρο το 1884 ξεκινά μια διαμάχη γύρω από τη σχέση ελληνικής αρχαιότητας και Βυζαντίου με πολέμιους και υπερασπιστές και των δύο πλευρών. Άλλοι θεωρούσαν ότι έπρεπε να προβούν σε κάθαρση του ελληνικού πολιτισμού από τα βυζαντινά στοιχεία και άλλοι ότι όφειλαν να αναδείξουν την οργανική και αδιάσπαστη του σχέση με το ελληνικό στοιχείο (Δημαράς, 1978: 155). Η ιδεολογική αυτή πάλη για τη συγκρότηση και ανάδειξη μιας σύγχρονης ταυτότητας βρίσκει ερείσματα σε δημοσιεύματα της εποχής. «Το ταξίδι μου» του Ι. Ψυχάρη, (1881) ο οποίος θεωρείται ο πατέρας του Δημοτικισμού και έρχεται ως αντίδραση στο ρομαντισμό και στη δεσποτεία του νεοκλασικισμού εκδηλώνει την επιθυμία για μια ανανεωτική πνευματική κίνηση που θα στηριχτεί στα νεότερα επιτεύγματα του ελληνισμού. Οι προσανατολισμοί που υποδεικνύει είναι η σάρκωση της Μεγάλης Ιδέας: «το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα πρωτίστως πολιτικόν. Ό,τι πολεμά να κάνει ο λαός για τα φυσικά σύνορα, θέλη η γλώσσα να το κάμη για τα σύνορα τα νοερά», (Ψυχάρης, 1971: 201). Ταυτόχρονα στο χώρο της λογοτεχνίας παρατηρείται επίσης μια στροφή από το ρομαντισμό των μέσων του 19^{ου} αιώνα στο ρεαλισμό έτσι όπως ακριβώς εκφράζεται από την ηθογραφία της εποχής και τους εκπροσώπους της Γ. Βιζυηνό και Αλ. Παπαδιαμάντη και όλο αυτό φαίνεται πως ξεκινά ως επίδραση από τη μετάφραση στα ελληνικά της «Νανάς» του Ζολά, (Δημαράς, 1978: 399). Αν δεχτούμε το ρεύμα του Δημοτικισμού στη σωστή του διάσταση, ένα ρεύμα ή αγώνας περισσότερο, που κράτησε ως το 1976 οπότε και αναγνωρίστηκε με την επίσημη καθιέρωση της Δημοτικής, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι Δημοτικισμός δεν είναι παρά η αναγνώριση, αποδοχή και απόδοση εκτίμησης στους λαϊκούς τύπους, είτε αυτό αφορά τη γλώσσα, είτε την ενδυμασία (βλ παρελάσεις στο Παναθηναϊκό Στάδιο του λυκείου Ελληνίδων με επίδειξη φορεσιών από όλη την Ελλάδα, αλλά και ευρεία αποδοχή του νικητή μαραθωνοδρόμου, πλην όμως, λαϊκό τύπο και νερούλα από το Μαρούσι, φουστανελοφόρο Σπύρου Λούη). Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ανάπτυξη της λαογραφίας (Μέγας, 1972: 70) στην Ελλάδα με θεμελιωτή τον Ν. Γ. Πολίτη (1852-1921). Για πάρα πολλά χρόνια η λαογραφία στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε ως ένα εργαλείο για να τονώσει τον εθνικισμό διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τις ποιότητες που

¹¹¹ Ο Κ.Θ. Δημαράς τοποθετεί αυτή τη στροφή προς το λαϊκό πολιτισμό πολύ αργότερα, γύρω στο 1917 παράλληλα με την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. ΙΕΕ, τομ. ΙΕ', Αθήνα 1978.

ήθελε να του δώσει. Στέκεται πολέμιος των ανθελληνικών θεωριών του Fallmerayer, καθώς υποστηρίζει την αδιάσπαστη συνέχεια του Ελληνισμού και την προέλευση των Νεοελλήνων από τους αρχαίους: «Αν έχει μείνει κάποια αμφιβολία ακόμη σχετικά με το σκοπό αυτών των μελετών ο Ν. Πολίτης λίγο αργότερα θα τονίσει ότι «οι ψυχικές και κοινωνικές εκδηλώσεις ενός λαού χρησιμεύουν ως αποδεικτικά στοιχεία της διαμέσου τόσων αιώνων πολυμόρφως, αλλ' άνευ διασπάσεως της αρχικής ενότητας διαπλασθείσης ελληνικής ψυχής» (Μέγας, 1972: 70).

Στο χώρο της αρχαιολογίας τα ευρήματα των συστηματικών ανασκαφών που φέρνουν στο φως πολύτιμες μαρτυρίες συνδέουν το μύθο με την ιστορία και το παρελθόν με το παρόν. Από το 1875-1881 ο Γερμανός αρχαιολόγος Ernst Curtius φέρνει στο φως στην Ολυμπία τους ναούς του Διός και της Ήρας, ενώ ο ομοεθνής του Heinrich Schliemann ανασκάπτει το 1876 τις «πολύχρυσες Μυκήνες»¹¹².

Την ίδια στιγμή έξω και γύρω από την Ελλάδα στις παροικίες του ελληνισμού υπάρχει ένα δραστήριο ελληνικό στοιχείο που πλουτίζει, δραστηριοποιείται οικονομικά και συχνά πρωτοπορεί στο χώρο του. Αντιμετωπίζει με δυσπιστία και αμφιβολία τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους για αναπτυξιακή πορεία παρότι φροντίζει και διατηρεί επαφές με το γηγενές στοιχείο, έως ότου λόγοι που αφορούν την έξαρση του εθνικισμού στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στις κοινωνίες που διαβιούν τους αναγκάσουν να αναζητήσουν καταφύγιο στην Ελλάδα και να συνεχίσουν εκεί τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες συχνά εντασσόμενοι ενεργά και στην πολιτική σκηνή.

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των ιστορικών συνθηκών, του αλυτρωτικού αδιέξοδου, της ανάγκης για ανεύρεση ερεισμάτων που θα τονώσουν το εθνικό αίσθημα και θα σηματοδοτήσουν την επάνοδο στο ενεργητικό «γίγνεσθαι» προσγράφεται και η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, είτε στην πρόδρομη μορφή τους ως Ζάππειες είτε σε αυτήν που τελεσίδικα πήραν το 1896 με ένα αποκατεστημένο -έστω μερικώς- Παναθηναϊκό Στάδιο. Αυτό τουλάχιστον δηλώνει και ο τρόπος αντιμετώπισης αυτής της ιδέας από συγκεκριμένους ελληνικούς πολιτικούς κύκλους εκείνης της εποχής. Ο Χαρίλαος Τρικούπης με σαφείς αναπτυξιακούς στόχους για την Ελλάδα έχοντας ήδη από το 1893 κηρύξει τη χώρα σε πτώχευση και αντιμετωπίζοντας ένα καθεστώς Δημοσιονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ) εξεδήλωνε έντονα τις αμφιβολίες του για το πόσο η Ελλάδα ήταν σε θέση να σηκώσει το οικονομικό

¹¹² Από παλαιότερη εργασία της γράφουσας στο ΕΑΠ στο πλαίσιο του ΑΣΚ 50.

βάρος μιας τέτοιας διοργάνωσης¹¹³. Στον Τρικούπη θα προστρέξουν τόσο ο Βικέλας, όσο και ο Κουμπερτέν την επομένη της επικύρωσης των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα για στήριξη αυτού του εγχειρήματος που ερμηνεύεται σε αίτημα για υλικές και ηθικές παροχές. Και παρά το ότι ο Τρικούπης ενδιαφέρεται η Ελλάδα να αποκτήσει έναν πιο ζωηρό και καίριο ρόλο στη διεθνή πολιτική σκηνή είναι αναγκασμένος λόγω της προϋούσας οικονομικής πτώχευσης, αλλά και της εν γένει κατάστασης των δημοσίων οικονομικών να αρνηθεί την όποια οικονομική βοήθεια, συγκαταβαίνοντας όμως σιωπηρά στο εγχείρημα. Με αυτήν του την απόφαση παρέχει πεδίο σφοδρής πολιτικής αντιπαράθεσης με τον Δηλιγιάννη η οποία και θα λήξει με την παραίτησή του από την πρωθυπουργία το 1895, και την ανάληψή της από το αντίπαλο κόμμα. Ο θάνατός του λίγο αργότερα στις 30 Μαρτίου 1896 στις Κάννες δεν του έδωσε την ευκαιρία του θετικού απολογισμού της διοργάνωσης των Ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα. Αντίθετα η παράταξη Δηλιγιάννη πολύ λαϊκιστική στη βάση της και επί της ουσίας απλά αντιπολιτευτική στις θέσεις Τρικούπη θα αγκαλιάσει ενθουσιωδώς το εγχείρημα των Αγώνων, πράγμα το οποίο θα εκδηλώσει και στη πράξη καθότι αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας από το 1895.

Αντίστοιχα θα πράξουν και οι βασιλικοί κύκλοι. Το Παλάτι αγκάλιασε την ιδέα και το εγχείρημα ενθουσιωδώς από την πρώτη στιγμή. Οι εθνικές και ευρύτερες συγκυρίες σε μία κατεξοχήν στρατιωτική εποχή δεν είχαν επιτρέψει μέχρι εκείνη την ώρα ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ να υποδυθεί και το ρόλο του στρατιώτη - βασιλιά που οδηγεί το έθνος του νικηφόρα και αποδεικνύει τη χαρισματική ελέω θεού βασιλεία του. Έτσι η Δυναστεία με πολλά ενήλικα άρρενα μέλη της, εκτός από τον Διάδοχο, με τον ένθερμο εναγκαλισμό της αναβίωσης και την προσωπική εμπλοκή ιδιαίτερα του Διαδόχου κατασκευάζει ένα πεδίο από όπου μπορεί να δρέψει ένδοξους νικηφόρους καρπούς. Ο Κωνσταντίνος σε δημόσιο λόγο του προς τη ΔΟΕ επικαλείται λόγους ιστορικής επιταγής, συναισθηματικής ποιότητας και ηθικής υποχρέωσης για να εξάρει την αναγκαιότητα της ανάληψής τους από την Ελλάδα. Και με τη λήξη των αγώνων και παρά τα προσυμφωνημένα ο Γεώργιος βασιλιάς ζητά να γίνει η Ελλάδα μόνιμη έδρα τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων. Καθώς στην Ελλάδα απαρτίστηκε μια Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων¹¹⁴ για να φέρει σε πέρας τη διοργάνωση πρόεδρος ορίστηκε ο ίδιος ο

¹¹³ Από διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο που σχολιάζει το έργο του Ι. Χρυσάφη «οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες». Ανακτήθηκε από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/76927/?ln=el>

¹¹⁴ Τα μέλη της Επιτροπής διορισμένα από το Διάδοχο ήσαν ο Τιμολέων Φιλήμων ως γενικός γραμματέας, ο παύλος Σκουζές, ταμίας, ο Κ.Θ. Μάνος, ο Γ. Μελάς, ο Αλ. Μερκάτης, ο Γ. Στρέιτ, ο Ν. Δελιγιάννης, ο Ν.Α. Δεληγεώργης, ο Αλ. Ζαΐμης, ο Κ. Καραπάνος, ο Θ. Μάνος, ο Κυρ. Π. Μαυρομιχάλης, ο Ν. Μεταξάς, ο Θ.

διάδοχος Κωνσταντίνος. Στις 13 Ιανουαρίου 1895 ο Κωνσταντίνος σε λόγο του στην έναρξη των εργασιών της Επιτροπής εξεδήλωσε την πίστη του για τη θετική έκβαση του εγχειρήματος με τη συνδρομή όλων των πλευρών¹¹⁵ (Κρίστενσεν, 2003: 73). «*Ἦδη το δωδεκαμελές διοικητικόν συμβούλιον ἤρξατο των εργασιών του προς συλλογὴν ἐράνων και μετ' ὀλίγον θα ἐκδοθῇ ἐπὶ κλησὶς προς ἅπαντας τους εν τῷ ἐσωτερικῷ και τους εν τῷ ἐξωτερικῷ ὁμογενεῖς τους δυνάμενους να συνεισφέρουν προς ἐπίτευξιν του ἔργου*¹¹⁶». Και με αυτόν τον τρόπο μία από τις εκκλήσεις θα απευθυνθεί στο Γ. Αβέρωφ τον Έλληνα στην Αλεξάνδρεια.

Η ελληνική αυτή επιτροπή ήταν που πήρε την απόφαση για αξιοποίηση του Παναθηναϊκού Σταδίου στη διενέργεια των αγώνων. Με τη θέση αυτή διαφωνούσε ο Pierre de Coubertin καθώς θεωρούσε ότι οι διαστάσεις του αγωνιστικού χώρου του Σταδίου δε μπορούσαν να ανταποκριθούν πλήρως στις αθλητικές προδιαγραφές που έθετε η εποχή του για τα αγωνίσματα (Χρυσάφης, 1930: 208).

Έως τότε στην Ελλάδα η γυμναστική, οι σωμασκίες, οι αθλοπαιδιές δομήθηκαν πάνω σε δύο ξεκάθαρους, στενούς εθνικιστικούς στόχους¹¹⁷. Ο ένας ήταν η σύνδεση με την αρχαιότητα για την άρδευση μιας ταυτότητας και ο άλλος ήταν η πειθαρχία και η σωματική ετοιμότητα και ο ηθικός φρονηματισμός υπό την ανάγκη της στρατιωτικής ετοιμότητας για την ικανοποίηση εθνικών στόχων (Κόκκινος, 2004: 132). Η ταπεινωμένη σε πολλά επίπεδα Ελλάδα είδε την ευκαιρία της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων σε δική της διοργάνωση ως μία ευκαιρία να στρέψει θετικά τα φώτα της διεθνούς σκηνης πάνω της. Πρόσφερε σε όλον τον κόσμο όχι απλά μια δράση ειρηνική, μια δράση που θα προήγαγε τα ευγενή και εκπολιτισμένα ήθη σε όλον τον κόσμο, αλλά αναβάπτιση στην ίδια τη μήτρα «του Ωραίου, του Μεγάλου και του Αληθινού»¹¹⁸. Το γεγονός καθαυτό της επιτυχούς διοργάνωσης των ολυμπιακών Αγώνων ήταν πολυσήμαντο καθώς εκπληρώθηκε ένα μέρος του εθνικού φαντασιακού της εποχής. Όχι μόνο φάνηκε ότι η εθνική ιδεολογία της εδαφικής διεύρυνσης ήταν θεμιτή και εφικτή, αλλά ανατροφοδοτήθηκε αυτή η δυναμική με τη συγκυρία και την ανέλπιστη ελληνική επίδοση στο Μαραθώνιο. Το αγώνισμα του Μαραθωνίου ήταν ένα

Ρετσίνας, ο Γ Ρώμας, ο Α. Σκουζές, ο Αλ. Δ. Σούτσου, ο Κοζάκης και ο Γ. Τυπάλδος. Εφημερίς Ακρόπολις, αρ φύλλου 4644, 14 Ιανουαρίου 1895. Ανακτήθηκε από:

¹¹⁵ «*Ἦδη το δωδεκαμελές διοικητικόν συμβούλιον ἤρξατο των εργασιών του προς συλλογὴν ἐράνων και μετ' ὀλίγον θα ἐκδοθῇ ἐπὶ κλησὶς προς ἅπαντας τους εν τῷ ἐσωτερικῷ και τους εν τῷ ἐξωτερικῷ ὁμογενεῖς τους δυνάμενους να συνεισφέρουν προς ἐπίτευξιν του ἔργου*».

¹¹⁶ Ο.π.

¹¹⁷ Από εργασία της γράφουσας στο ΕΑΠ στο πλαίσιο του ΑΣΚ 50.

¹¹⁸ Από τον «Ὑμνο των Ολυμπιακών Αγώνων» του Κ. Παλαμά. Ανακτήθηκε από: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%BB%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%8E%CE%BC%CE%BD%CE%BF%CF%82

πολιτισμικό προϊόν που «κατασκευάστηκε» ύστερα από πρόταση του Γάλλου φιλόλογου Μισέλ Μπρεάλ, φίλου του Κουμπερτέν. Ο Μπρεάλ πρότεινε να το θεσμοθετήσουν αυτό το αγώνισμα με απονομή ασημένιου κυπέλλου¹¹⁹ στο νικητή. Μία πρώιμη κίνηση νεωτερικότητας με την οποία η εξουσία «κατασκευάζει» πολιτιστικά προϊόντα και παρακαταθήκες κατά τις ανάγκες της (Κόκκινος 2004: 137-139). Κανείς δε φανταζόταν μέχρι εκείνη τη στιγμή το πόσο καταλλήλως προσφέρθηκε αυτό για εσωτερική εθνική κατανάλωση. Πολύ δηλωτικά ο Αβέρωφ και πάλι χρησιμοποιεί για τον Λούη τον χαρακτηρισμό «διάδοχο» του Μαραθωνομάχου δρομέα που σε ένα ευρύτερο επίπεδο σημαίνει πως η σύγχρονη του 1896 Ελλάδα διατυμπανίζει σε όλους με τη διεθνή της νίκη ότι είναι διάδοχος της υπεροχής του αρχαίου ελληνισμού και αναμένεται να διώξει τον εξ ανατολών εχθρόν λυτρώνοντας τους πληθυσμούς και τα εδάφη της. Εδώ είναι αξιοσημείωτο ότι η διαχείριση της νίκης του Λούη οπτικοποιήθηκε με τον Σπύρο Λούη να φωτογραφίζεται επίσημα πάντα με την εθνική ενδυμασία –και άλλη καταδήλωση ότι ο νικητής είναι απεκδυμένος από την ατομικότητά του, αλλά και από την αθλητική του επίδοση. Είναι μόνο ένα φερόμενο εθνικό σύμβολο. Αντίστοιχη ήταν και η περίπτωση του Τόφαλου στη Μεσολυμπιάδα του 1906 και κυρίως του Τσικλητήρα το 1908 και το 1912 σε Λονδίνο και Στοκχόλμη (Κόκκινος, 2004:133). Ο θάνατος του τελευταίου στο πεδίο των Βαλκανικών πολέμων ήταν σα να δικαίωσε το εθνικό φαντασιακό που θέλει τον διακεκριμένο αθλητή ικανό και πρόθυμο να πεθαίνει για τα μεγάλα εθνικά ιδανικά.

Η τέλεση τελικά των Ολυμπιακών Αγώνων σε αυτό το πανάρχαιο Στάδιο που μερικώς αναμαρμαρώθηκε -η πλήρης αναμαρμάρωσή του επιτεύχθηκε το 1900- μαζί με το άδραγμα της νίκης στο αγώνισμα του Μαραθωνίου από τον Έλληνα Σπύρο Λούη επιτέλεσε έναν πολυεπίπεδο σκοπό. Με άξονα την αρχιτεκτονική μορφή του Σταδίου, τη σύνδεση του με το ένδοξο ελληνικό παρελθόν και την εν γένει ταυτότητα που έφερε ως τη στιγμή της έναρξης των αγώνων δημιουργείται μια πολιτισμική κατασκευή που πραγματικά μπορεί να πρεσβεύει την παράδοση των κλασσικών αξιών σε έναν κόσμο που ζητούσε ιδεολογικά ερείσματα για να τροφοδοτήσει τη συγκρότηση μιας νέας ταυτότητα. Η κοιτίδα του Σταδίου λειτούργησε στο φαντασιακό των συγχρόνων της εποχής ως το πεδίο μετακένωσης αυτών των αξιών στο σύγχρονο κόσμο, ως ο δοκιμαστικός σωλήνας όπου αναμείχθηκαν οι αρχαίοι κώδικες με τους νεωτερισμούς της εποχής, τις οικουμενικές και τις εθνικές ανάγκες των τελών του 19^{ου} αιώνα

¹¹⁹ Το κύπελλο αυτό το είχε μέχρι πρόσφατα απόγονος του Σπύρου Λούη και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο Ολυμπιακών Αγώνων στην Ολυμπία. Ανακτήθηκε από: <https://www.snf.org/texts/uploads/files/The%20Breal%20Cup%20booklet.pdf>

και από κει προέκυψε ένα διάλυμα η επίδραση του οποίου στάθηκε καταλυτική για τον ίδιο τον αθλητικό θεσμό, την αξία της οικουμενικότητας, αλλά προκειμένου ειδικά για τους Έλληνες για την εθνικό τους επαναπροσδιορισμό. Μετά τους Ολυμπιακούς του 1896 το Στάδιο απώλεσε την ταυτότητα του ως «στάδιο» με την αυστηρά αθλητική προσέγγιση του όρου. Καθώς παρακολουθήσαμε στο πρώτο μέρος αυτού του πονήματος καθετί γεγονός στο εξής που ήθελε να προσδιοριστεί εθνικά ή να εκτιμηθεί με τους όρους της εθνικής υπερηφάνειας, παλιγγενεσίας και ενότητας λάμβανε χώρα στο Στάδιο για να λάβει κάτι από το δυνατό ενεργειακό φορτίο του από ιστορικά, συναισθηματικά, ηθικά και ιδεολογικά του συμφύσματα. Ότι δημιουργήθηκε στο Στάδιο εκείνες της ημέρες ως μορφή με τη σχεδόν πλήρη αποκατάστασή του, αλλά και ως αθλητικός άθλος ήταν απολύτως συμβατό με το ελληνικό φαντασιακό της εθνικής αναγέννησης και υπεροχής, αλλά και με το οικουμενικό της αναγκαιότητας για συνέργεια των λαών μέσα σε ένα δυνατό μιλιταριστικό πνεύμα που είχε δημιουργήσει ο 19^{ος} αιώνας, αλλά και με τα ανήσυχα μηνύματα που άρχισε να στέλνουν οι εθνικιστικές ιδεολογίες. Επί της ουσίας στο Στάδιο και στα δρώμενά του το 1896 παίρνει μορφή ένα ισχυρό ιδεολογικό εκτόπισμα μιας ολόκληρης εποχής και κοινωνίας.

2.3 Το Στάδιο ως τόπος μνήμης

Ο 19ος αιώνας περιλαμβάνει τον εξαστισμό της κοινωνίας, τη γένεση της αστικής συνείδησης και ιδεολογίας, ζει στους δυνατούς απόηχους της βιομηχανικής επανάστασης, χαρακτηρίζεται από είσοδο μεγαλύτερων μαζών στην πολιτική και στην ανώτερη εκπαίδευση και γενικά δίνει την εντύπωση μιας ρήξης με το παρελθόν. Περισσότερο από ποτέ άλλοτε το παρόν είχε ανάγκη να επικαλείται/επινοεί και να εδραιώνει σταθερές και διακριτές σχέσεις με το παρελθόν, μοτίβα ζωής και αξιών ικανά να διασφαλίσουν την ιστορική συνέχεια και συνοχή και άρα ταυτότητα των συνόλων (Φουρναράκη, 2010: 366). Ο στόχος για αυτή τη συντήρηση και ανακάλυψη της μνήμης και της αφήγησής της είναι η δημιουργία ενός ισχυρού και γοητευτικού εθνικού κορμού μέσα και από την ανάδειξη της ιστορικής συνέχειας, κατά τα αφηγήματα του Παπαρηγόπουλου, ικανού να έχει ρόλο στη διεθνή διπλωματία και βέβαια προκειμένου για την ελληνική πραγματικότητα να μπορέσει να προσαρτήσει τα εδάφη των αλύτρωτων πληθυσμών. Προτεραιότητα η υλοποίηση του εθνικού φαντασιακού του αλτρωτισμού και μεγαλοϊδεατισμού. Παλαιοί και νέοι θεσμοί, πανεπιστήμια, υπηρεσίες

αρχείων, μουσεία, βιβλιοθήκες, μνημεία, με τη βοήθεια των ανθρωπιστικών επιστημών και κύρια της αρχαιολογίας και της εκπαίδευσης ενορχηστρώνονται και λειτουργούν γύρω από το σκοπό της διατήρησης και διαφύλαξης της εθνικής μνήμης και βέβαια την αναπαραγωγής της εθνικής υπόστασης και υπεροχής. Μέσα σε τέτοιους θεσμούς και ιδρύματα η ιστορική αλήθεια δε συντηρείται απλά, αλλά ανακατασκευάζεται εν μέρει, αποκτά μια δυνατή ρητορική διάσταση ικανή να αφηγηθεί κατά τους εκάστοτε συμφέροντες τρόπους. Το παρελθόν ανασηματοδοτείται και μέσα από μηχανισμούς όπως η ενσωμάτωση, ο αποκλεισμός, η απόκρυψη ή η ανάδειξη «κατασκευάζεται» εκ νέου. Το παρελθόν, η ιστορία, καθίσταται ένα πολιτισμικό αγαθό, αντικείμενο διαχείρισης.

Η αρχιτεκτονική, η αναστήλωση αρχαίων μνημείων ή η ανέγερση νέων μπορούν να είναι η αιχμή του δόρατος σε μια τέτοια περίπτωση αφηγηματολογίας. Το Στάδιο με την περίπτωση του της επιλεκτικής αναστήλωσης του ως αρχαίο μνημείο και της απόλυτης αναμαρμάρωσής του έρχεται αφηγηθεί ως αυθεντία το παρελθόν και να σημασιοδοτήσει το παρόν και το μέλλον. Όλα αυτά καθώς γίνονται στο πλαίσιο κυβερνητικών και θεσμικών αποφάσεων, με τη συμμετοχή της επιστημονικής κοινότητας -οι πρώτοι ανασκαφείς του χώρου, ο αρχιτέκτονας έπειτα Αναστάσιος Μεταξάς- και με στραμμένα τα φώτα και της διεθνούς κοινότητας πάνω του λόγω των επικείμενων Ολυμπιακών Αγώνων, νομιμοποιούνται πλήρως. Από κει και πέρα ο,τιδήποτε καταγράφεται ως δράση στο Στάδιο νομιμοποιείται αντιστοίχως. Παίρνει το χρίσμα της πολιτείας, ανήκει πλέον στο χώρο του έγκριτου δημόσιου λόγου, αντλεί κύρος, περνά αυτομάτως στην κοινή γνώμη ως αποδεκτό, αναγνωρίσιμο θεμικό.

Στο Παναθηναϊκό Στάδιο έναν χώρο που υλικά και σχηματικά δεν υφίστατο στα νεότερα χρόνια έως το 1890 οι ιθύνοντες των Αγώνων του 1896 επέλεξαν να τον ανακατασκευάσουν και με εφελτήριο τη μνήμη και τη «χωροποίησή» της να τροφοδοτήσουν νέες μνήμες και νέες ταυτότητες βασιζόμενες στην ανακατασκευασμένη αρχιτεκτονική μορφή του Σταδίου. Οι αφηγήσεις του παρελθόντος στάθηκαν πολύτιμες για τον επαναπροσδιορισμό των ταυτοτήτων στο παρόν και στο μέλλον από το εκάστοτε δρων υποκείμενο -στην περίπτωση μας για τον φορέα κάθε εκδήλωσης στο Στάδιο από το 1896-1936- είτε με όρους ιστορικής αλήθειας, είτε με όρους παραχάραξης αυτής και προπαγάνδας. Η ρήση του Αριστοτέλη: «*ηδεία εστί του μεν παρόντος η ενέργεια, του δε μέλλοντος η ελπίς, των δε γεγενημένων η μνήμις*»¹²⁰ είναι σημαίνουσα, όταν πρόκειται για τη διαχείριση της ιστορίας, των

¹²⁰ Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, 1168a. Ανακτήθηκε από: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=78&page=106

τεκμηρίων και των μνημείων ιδιαίτερα από την εξουσία και τους δημόσιους φορείς, γιατί αυτό συνιστά την επίσημη αφήγηση. Σε αυτή τη διαχείριση φαίνεται το εύρος και οι ποιότητες της διαλεκτικής ανάμεσα στο χώρο μνήμης και στη σύγχρονη εποχή. Διαφαίνεται κατά πόσο η σύγχρονη αφήγηση αφήνει την αυθεντική ιστορική μαρτυρία να αναπνεύσει και να στηρίζει τις δικές της αλήθειες ακόμη και όταν δεν είναι σθεναρές, κολακευτικές ή λαμπρές ή αφήνει να την εξουσιάσουν τα ελλείμματα και οι προκλήσεις του παρόντος και παρασύρεται σε ένα κατασκεύασμα, σε μία παραγωγή κίβδηλη για την ικανοποίηση του φαντασιακού. Και αυτή η θέση εδώ τείνει να ταυτιστεί με την άποψη των κοστρουκτιβιστών ότι η μνήμη κατασκευάζεται μέσω της κοινωνικής επικοινωνίας (Μαντόγλου, 2005:30). Και ότι αφού κατασκευαστεί, μπορεί να αδρανήσει και έπειτα πάλι βάσει των κοινωνικών αναγκών να αφυπνιστεί. Κάθε χώρος μνήμης επομένως μπορεί κατά αυτόν τον τρόπο να θυσιαστεί ή να θυματοποιηθεί εργαλειοποιούμενος χάριν της κατασκευής μιας νέας πραγματικότητας, χάριν δημιουργίας εντυπώσεων. Και όταν γίνεται λόγος για αδρανοποίηση μνήμης πάλι οφείλει να εξεταστεί αν αυτό είναι σκόπιμο από συγκεκριμένους παράγοντες ή αυτή η λήθη είναι προϊόν εσκεμμένης προσπάθειας, οπότε πάλι ενέχει στοιχεία ψεύδους, προπαγάνδας. Είναι λογικό πως αν τα τεκμήρια γύρω από μία πραγματικότητα εκλείψουν η λήθη μπορεί να έχει καλπάζοντες ρυθμούς. Εδώ ακριβώς έγκειται η αξία του μνημείου. Εφόσον είναι στηλωμένο, υπαρκτό στη θέση του έστω και μερικώς, αποτρέπει τη λήθη, τον εκφυλισμό της μνήμης. Θα μπορούσε κανείς στο σημείο αυτό να προβεί σε έναν διαχωρισμό μεταξύ της άυλης κληρονομιάς και της υλικής. Και η άυλη κληρονομιά όμως, έχει τις αναφορές και την αποκρυστάλλωσή της σε λέξεις ή ρυθμικά ακούσματα ή σωματικές πρακτικές που δεν ξέρουμε πώς και από που προήλθαν. Για αυτό μία άποψη φέρει τη μνήμη ως ένα αποθετήριο ανθρώπινων ενεργειών, στάσεων ζωής, ιδεών και καταστάσεων (Μαντόγλου, 2005: 32). Με τους όρους αυτούς, το Παναθηναϊκό Στάδιο κατά τις ανασκαφές απώλεσε ένα σημαντικό μέρος της φέρουσας ιστορικότητάς του σε επίπεδο τεκμηρίων¹²¹ για να υποστηρίξει μία φέρουσα ανάγκη της εποχής. Επειδή η αξία της έχει γίνει αντιληπτή από τους φορείς εξουσίας έχει επίσης γίνει και αντικείμενο διαχείρισης. Και πέρα από την προπαγάνδα που επιδιώκει τη στρέβλωσή της εννοείται εδώ η αυθεντική μνήμη. Τα διαχειριστικά της εργαλεία είναι πάμπολλα με πιο σημαντικά τις επετείους, τα ιωβηλαία, την ονοματοθεσία ανθρώπων από τους προγόνους τους, ονοματοθεσία οδών, πλατειών και εν γένει δημόσιων χώρων, την ανέγερση μνημείων και βέβαια την αποκατάσταση, τη σήμανση, αναστήλωση, απόδοση στο κοινό ιστορικών τόπων.

¹²¹Βλ. Παράρτημα στο τέλος της εργασίας.

Σε όλες αυτές τις κατηγορίες υπάγεται και η περίπτωση του Σταδίου: φέρει όνομα που χρονολογείται από την εποχή της αρχαίας του ίδρυσης, καταβλήθηκε προσπάθεια κατά την αναστήλωσή του να αποδοθεί όσο το δυνατόν πιστότερα η αρχαία του μορφή, με το όνομά του σημαίνεται έως σήμερα κεντρική οδική αρτηρία των Αθηνών -η οδός Σταδίου- ως ένα πρόσθετο εργαλείο επισημάνσης της παρουσίας του, και ο χώρος βέβαια αποδόθηκε στο κοινό ως ένα ευρύ κοινωνικό αγαθό με ίδια λειτουργία με αυτή που έφερε κατά την αρχαιότητα. Στην περίπτωση βέβαια του Σταδίου κύριος παράγοντας της αναστήλωσής του δεν ήταν η διατήρηση της μνήμης του παρελθόντος. Σωστά αναφορικά με αυτό ο Gaskell επισημαίνει πως η μνήμη ενίοτε λειτουργεί ως μία απολύτως επιλεκτική καταγραφή της παρελθούσας ζωής για να βοηθηθεί έτσι η ομαδική συνοχή στο παρόν, η ανάγκη εξεύρεσης μιας ταυτότητας και η γένεση μιας δυναμικής για να συνεχιστεί το μέλλον (Gaskell, 2001:228-241)¹²². Το Στάδιο συνιστά σίγουρα μία μελέτη περίπτωσης (casestudy) αυτής της τοποθέτησης. Ο ελληνισμός των τελών του εικοστού αιώνα αναζητούσε τον επαναπροσδιορισμό του, την επανασηματοδότηση της ταυτότητας του μέσω της αφύπνισης των αξιών που ιστορικά τον οδήγησαν σε επιτεύγματα πολιτισμικά, προκειμένου μέσω αυτής της διεργασίας να επανεκκινηθεί και να διεκδικήσει ό,τι εκείνη τη στιγμή θεωρούσε εθνικές και ηθικές διεκδικήσεις. Και φάνηκε από την παράθεση ποικίλων περιπτώσεων στην εργασία, πόσο αδήριτη ήταν αυτή η ανάγκη, αφού κάθε άθλος και σημαντικό γεγονός στο Στάδιο είχε την αναπόσπαστη αναφορά του είτε στην αρχαία Ελλάδα, είτε στην πολυπόθητη αναγέννηση του ελληνισμού για διεκδίκηση εθνικών δικαίων.

Ό,τι δεν εξυπηρετούσε τους προϊόντες σκοπούς, αφέθηκε, παραμελήθηκε ως καταγραφή, αψηφίστηκε ως αλήθεια, υποβιβάστηκε, υπονομεύτηκε με κάθε τρόπο και δόθηκε στους μύλους της γενικής λήθης. Ένα παράδειγμα η λειτουργία του χώρου αυτού ως ένα εργοτάξιο μαρμάρου, επεξεργασίας λίθου και άφθονη πηγή λατύπης, αφού η λιθολόγησή του από το αρχικό υλικό κράτησε πολλά χρόνια. Ή η πιθανή του χρήση ως αρένα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Αλλά αυτή η πραγματικότητα δεν είχε να προσφέρει τίποτα στους σκοπούς του 1896 και έτσι την απομόνωσαν, εσκεμμένα την άφησαν στη λήθη¹²³. Το 1896, αλλά και αργότερα οι εορτασμοί του 1914, του 1920 και του 1936 δεν έψαχναν απλά να ανασύρουν ρομαντικά εν γένει τη μνήμη. Ο ίδιος ο αρχιτέκτονας Μεταξάς που ανέλαβε την αρχιτεκτονική του αποκατάσταση του Σταδίου είναι δέκτης συγκεκριμένων επιρροών της

¹²² Όπως αναφέρεται στη Μάντογλου, Κοινωνική Μνήμη- κοινωνική Λήθη, σ. 198.

¹²³ Βλ. Παράρτημα στο τέλος της εργασίας.

εποχής του. Κατασκευάζει υπό την επήρεια των αρχών του «μοντέρνου κλασικισμού», απλοποιώντας τις τάσεις του γοθικού μπαρόκ κλασικισμού (Φιλίπιδης, 1984: 113, 130), αρά έχει τις δικές του φιλοδοξίες σχεδιαστικά και δίνει τη δική του οπτική στην προσέγγιση της μνήμης με βάση τα αποτυπώματα που φέρει ο χώρος του Σταδίου. Η ίδια η αποκατάσταση συνιστά μια αυτοτελή ερμηνεία των καιρών της. Αντιστοίχως οι φορείς των εκδηλώσεων των παραπάνω εορτασμών ήθελαν στοχευμένα να συνδέσουν το παρόν του Σταδίου μόνο με συγκεκριμένες όψεις του παρελθόντος: κλασσικές, ελληνοκεντρικές. απολύτως κατάλληλες για να καταστήσουν το χώρο εθνεγερτικό, ικανό να μεταλαμπαδεύσει την αίγλη του παρελθόντος χωρίς σκοτεινά σημεία ή άλλα δευτερεύουσας σημασίας -όπως η χρήση του μνημείου σε εποχές παρακμής. Δεν τους ενδιέφερε η λειτουργική, αλλά η συναισθηματική διάσταση της μνήμης (Μαντόγλου, 2005 : 246). Με την πλήρη αναμαρμάρωση του χώρου και την απάλειψη πολλών από τα ιστορικά του τεκμήρια¹²⁴ το νέο μάρμαρο λειτούργησε ως *tabularasa* για να εγγραφούν επάνω του οι νέες εμπειρίες, κάτω, όμως, από ένα αδιόρατα ενεργό

2.4. Το Στάδιο μέσα στην πόλη

Η θέση του Σταδίου¹²⁵ στον πολεοδομικό ιστό της Αθήνας του 1896 και έπειτα έχει σημαίνοντα ρόλο στην ενίσχυση του ρόλου του ως ένα εργαλείο της πολιτικής για να ελέγξει να εντυπωσιάσει ή να επιβληθεί στην κοινή γνώμη.

---

¹²⁴Ο.π.

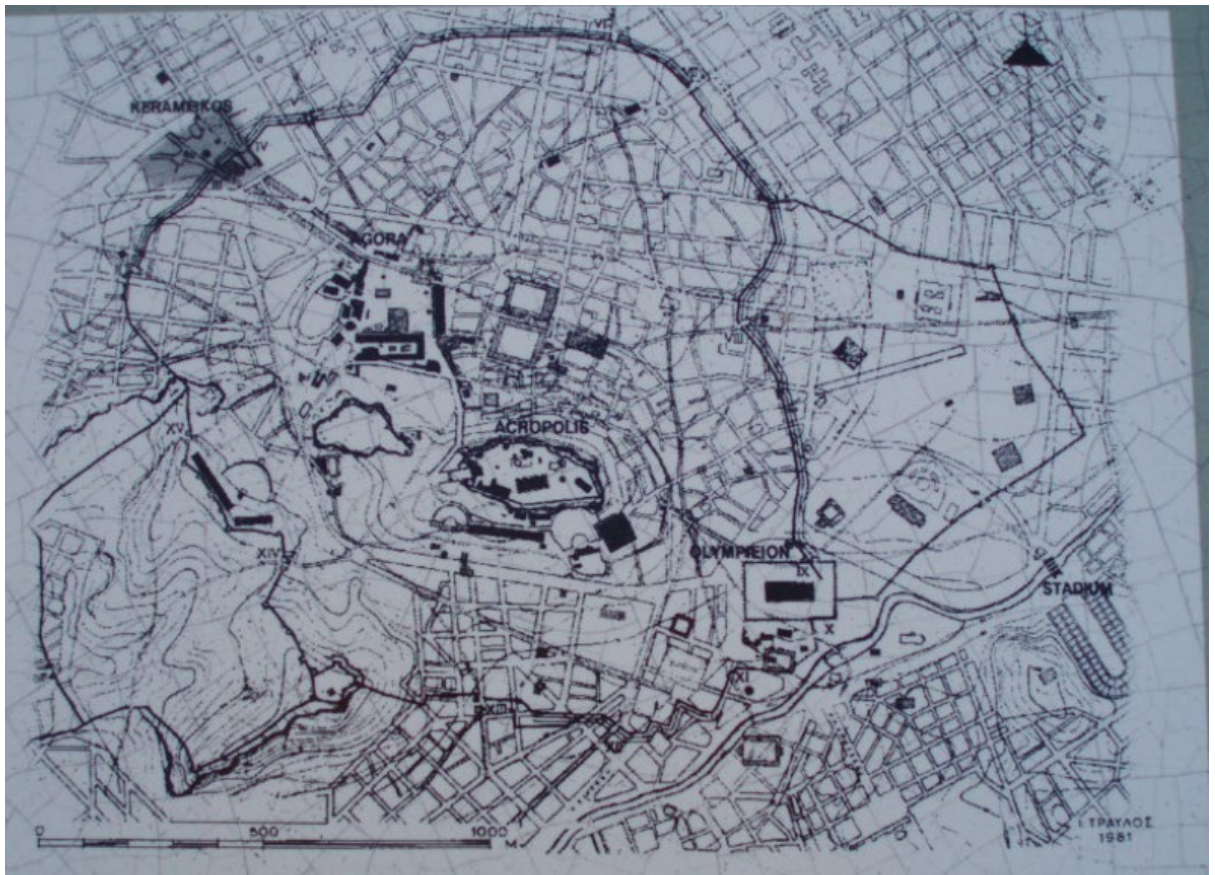
¹²⁵ Η πολεοδομική κάτοψη της Αθήνας είναι από το λεξικό Μπαρτ Χιρστ του 1890. Ανακτήθηκε από https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fl/Map_of_Athens%2C_1890.jpg:

Εικόνα 1. Πολεοδομικός Χάρτης της Αθήνας. Εγκυκλοπαιδικό λεξικό Μπάρτ - Χριστ.

Η χωροταξική του θέση είναι σε σχεδόν ίση απόσταση από την αρχαία πόλη και από τη νεόδμητη πρωτεύουσα του 1834. Για την αρχαία εποχή των χρόνων του Ηρώδη του Αττικού του 2^{ου} μ. Χ. αιώνα το Στάδιο βρισκόταν extramuros, εκτός των τειχών με πιο κοντινή του πύλη για το κλεινόν άστν αυτή της περιοχής του ναού του Ολυμπίου Διός.

Εικόνα 2. Κάτοψη της Αθήνας το 1981 με επισήμανση της θέσης του τείχους της κλασικής εποχής. Ιωάννης Τραυλός

Βέβαια υπήρχε για αιώνες και ένα φυσικό διάχωρο ανάμεσα στο λόφο του Αρδηττού και το κέντρο της Αθήνας, την περιοχή κάτω από την Ακρόπολη, ο Ιλισσός ποταμός¹²⁶. Η γεωμορφολογία του τόπου -δύο ρεματιές που διέσχιζαν το λόφο του Αρδηττού και ανάμεσά τους σχημάτιζαν μια επίπεδη περιοχή ήταν πρόσφορη με τις κατάλληλες παρεμβάσεις να διαμορφωθεί σε στάδιο. Αυτές ακριβώς όρισαν και τον προσανατολισμό του που είναι ανοιχτός προς την πόλη σε μια διαλεκτική σχέση μαζί της με ανεμπόδιστη θέα προς τα εκεί. Έπειτα ο χαρακτήρας του χώρου που αξίωνε ταυτόχρονη συγκέντρωση μεγάλων πληθυσμιακών συνόλων ξεπερνούσε την κλίμακα της δομημένης εντός των τειχών πόλης που φιλοξενούσε τις ήπιες καθημερινές δραστηριότητες και για αυτό έπρεπε να βρεθεί κάτι παράκεντρα που ωστόσο να μπορεί να δημιουργήσει οργανική και χωροθετική σχέση με την πόλη. Άλλωστε από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αρχίζει να χτίζεται μια παράδοση με τις πλήθος φιλοσοφικές περιπατητικές και άλλες σχολές που θεμελιώνονται στις, γύρω από τα τείχη της πόλης, αθηναϊκές εξοχές. Οι αρχιτεκτονικές και χωροταξικές επιλογές σκηνογραφούν την

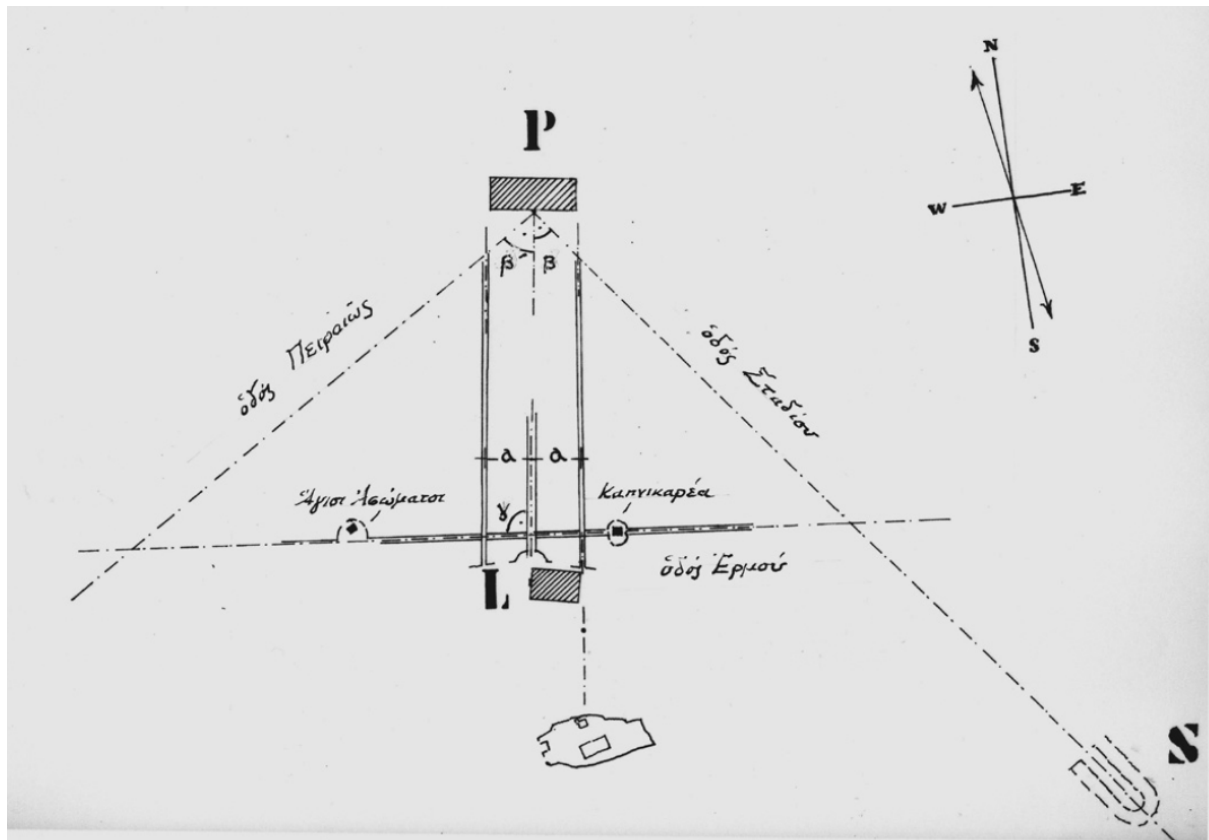
¹²⁶ Ο χάρτης σχεδιασμένος από τον αρχαιολόγο- αρχιτέκτονα Ιωάννη Τραυλό το 1981. Ανακτήθηκε από: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82_%CE%A4%CF%81%CE%B1%CF%85%CE%BB%CF%8C%CF%82

πόλη, δημιουργούν προδιαγραφές για την ανάπτυξη της αστικής σκηνοθεσίας (Πολυχρονιάδη, 1996: 107) και η καταλληλότητα ή η δυναμική των επιλογών διασφαλίζει σχεδόν πάντα μια συνέχεια στο χρόνο¹²⁷. Ο Certeau υποστηρίζει ότι ο χώρος/τόπος αποκτά υπόσταση από τη στιγμή που καθοριστούν διανύσματα κατεύθυνσης, ταχύτητας και χρόνου.¹²⁸ Χώρος αλλιώς είναι ο χρησιμοποιούμενος τόπος μέσα σε αληθινό και δεδομένο χρόνο. Έτσι ο τόπος της εξοχής του Αρδητιού έλαβε υπόσταση χώρου όταν συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές φόρμες υπαγόρευσαν εκεί τη χρήση του. Ο τόπος αποκτά μια υλικότητα και μετουσιώνεται σε χώρο, έννοια που εμπεριέχει την ανθρώπινη δράση. Και η διαδικασία αυτή ίσως είναι το κάλεσμα του τόπου από το επίπεδο της αχρονίας -από ένα σημείο δηλαδή στο οποίο δε συμμετέχει ανθρώπινος παράγοντας, όλα βαίνουν κατά τη ρουτίνα της φύσης, άρα τίποτα δε χρειάζεται χρονικά να καταγραφεί- στο επίπεδο της καταγεγραμμένης δράσης, αλλιώς, της ιστορίας. Και η ιστορική καταγραφή με τη σειρά της προσθέτει ταυτότητα ανάλογα με τη χρήση στην οποία υπόκειται κάθε φορά. Επίσης η δράση που συμβαίνει σε έναν χώρο μπορεί να πυροδοτήσει δράση όμοια, παράλληλη, συναφή ή ολωσδιόλου αντίθετη -αν αυτό κάτι εξυπηρετεί- σε γειτνιάζοντες τόπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι αστικοί χώροι συγκεκριμένης χρήσης: τα λεγόμενα διοικητικά κέντρα πόλεων ή οικονομικά ή αναψυχής ή αποκλειστικά οικιστικά. Αυτό μπορεί να συμβαίνει σε μεγάλη έκταση στον αστικό κήρυκα ή και να περιορίζεται μόνο σε κτήρια. Για παράδειγμα στην περίπτωση της περίφημης Τριλογίας της Αθήνας, Εθνική Βιβλιοθήκη, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο και Ακαδημία ποιος μπορεί να παραβλέψει ότι η υλικότητα και η χρήση του ενός χώρου -κτηρίου δεν προκάλεσε την αντίστοιχη γένεση του άλλου. Και στο σύνολό τους πάλι να συνομιλούν με χώρους αντίστοιχης ταυτότητας που στεγάζουν και υλικοποιούν τις θεσμικές δράσεις και ρόλους ενός

¹²⁷ Αυτό επισημαίνεται και από πλείστα παραδείγματα της αρχαιολογικής επιστήμης, όπου σημαντικοί τόποι ή κτίσματα δεν έπαψαν να κατοικούνται, όπως αποδεικνύουν τα αλλεπάλληλα αρχαιολογικά στρώματα αδιατάρακτης ζωής και συνέχειας (Τροία, Αθήνα, Ρώμη, Κωνσταντινούπολη).

¹²⁸ Certeau M. L' invention du quotidien, Παρίσι, Gallimard, 1994 στο *Μνήμη και Εμπειρία του χρόνου*, Αθήνα, 2006 σελ. 108.

κράτους – Βουλή, Ανάκτορα, πλατείες και Ηρώα. Σε μια τέτοια πολεοδομική σύμβαση έρχεται να ενταχθεί και το Στάδιο.

Εικόνα 3

Ήδη από τους πρώτους πολεοδομικούς σχεδιασμούς των Κλεάνθη- Schaubert¹²⁹ το 1833 διαφαίνεται (Εικ. 3) ο πρωτεύον πολεοδομικός ρόλος του Σταδίου στη χάραξη της υπόλοιπου ιστού και η χωροταξική του σχέση με αυτό που καλείται «ιστορικό κέντρο» της Αθήνας. Η οδός Σταδίου άλλωστε ονομάστηκε έτσι από τους πρώτους πολεοδόμους, το Σταμάτη Κλεάνθη και τον Eduard Schaubert επειδή ως μία μεγάλη οδική αρτηρία ένωνε την πλατεία Ομόνοιας με το Στάδιο κατά το πρώτο κατατιθέμενο πολεοδομικό σχέδιο του 1832 (Χέρμανν - Ρούσσας 1997: 29-32). Αργότερα η κατασκευή της πλατείας Συντάγματος ανέκοψε τη διεύθυνση της οδού. Στον τόπο όπου επιλέχτηκε να κατασκευαστεί το Στάδιο – το οποίο επιδίωκε να είναι ένας χώρος με δημόσια χρήση, χώρος συλλογικός και θεσμικός, σε

¹²⁹Καρύδης Δημήτρης, 2019, *Εναλλακτική προσέγγιση στο σχέδιο της Αθήνας του 1833*. Ανακτήθηκε από: <https://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%CE%B5%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%AD%CE%B3%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%87%CE%AD%CE%B4%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%B7/>

αυτόν επί της ουσίας ασκήθηκε έλξη από τους γειτνιάζοντες δημόσιους χώρους -θρησκευτικό κέντρο Ακρόπολης και στις υπόγειες της διοικητικές, οικονομικές ή λατρευτικές και ψυχαγωγικές δημόσιες λειτουργίες (θέατρο Διονύσου). Στα νεότερα επομένως χρόνια με την πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών, παρά την αρχική πρόβλεψη των Κλεάνθη – Schaubert να παραμείνει ελεύθερος ο χώρος γύρω από την Ακρόπολη σε μια ικανή έκταση για τη διενέργεια ανασκαφών, αυτό δεν κατέστη δυνατό με αποτέλεσμα το σημερινό πολιτικό και οικονομικό κέντρο της Αθήνας να βρίσκεται σε γεωγραφική συνάφεια με το αρχαίο (Τραυλός, 1993: 252) και επομένως η προκύπτουσα θέση του Σταδίου να είναι τέτοια σε άμεση γειτνίαση τόσο με την αρχαία πόλη όσο και με το σύγχρονο διοικητικό, πολιτικό, θεσμικό κέντρο της Αθήνας.

Συμπερασματικά το Παναθηναϊκό Στάδιο με τις παρεμβατικές εργασίες των ετών 1895 – 1896 και 1900 απεμπολεί εν πολλοίς την τεκμηριωτική του αξία (Βλ. παράρτημα) ως ένα ιστορικό μνημείο που μπορεί να φέρει αυθεντικές όψεις της αρχαιότητας. Στον αντίποδα με την επίθεση του νέου υλικού στις κερκίδες -πεντελικό μάρμαρο όπως και στην αρχαιότητα- αποκτά ύψιστη καλλιτεχνική αξία -ήταν στην εποχή του και ακόμη σήμερα το μοναδικό μαρμάρινο στάδιο παγκοσμίως- και ταυτόχρονα υψηλή χρηστικότητα τόσο ως αθλητικός χώρος, όσο και εν γένει χώρος συλλογικής μνήμης και δράσης. Και αν η Αθήνα του εικοστού πρώτου αιώνα διαθέτει πλήθος χώρους για να καλύψει ανάγκες συλλογικές καλλιτεχνικής, αθλητικής, πολιτικής ή ιδεολογικής έκφρασης αυτό δε συνέβαινε με την Αθήνα των τελών του 19^{ου} αιώνα έως και τα μέσα περίπου του 20^{ου}- συγκεκριμένα ως το 1936 που αυτή η εργασία εξετάζει. Το μόνο δημόσιο κτήριο με αντίστοιχο σκοπό ήταν το Ζάππειο. Τα άλλα μεγάλα δημόσια οικοδομήματα του 19^{ου} αιώνα Βουλή, Ανάκτορα, Μέγαρο Δημητρίου, η τριλογία της Πανεπιστημίου είχαν σαφή λειτουργικό και θεσμικό ρόλο τέτοιο που τα απομάκρυνε από τον όρο του «συλλογικού». Τα μόνα ίσως κτήρια που μπορούν να εξαιρεθούν είναι οι χριστιανικοί ναοί, πάλι όμως με ένα αυστηρό πλαίσιο λειτουργίας και χρήσης τους. Η αναστήλωσή του Σταδίου επίσης ήρθε σε μία εποχή που τα ευρεία οικοδομικά προγράμματα της Αθήνας επί Όθωνος είχαν λήξει και η παρατεταμένη ένδεια των οικονομικών στα τέλη 19^{ου} αιώνα δεν είχε να παρουσιάσει τίποτα αξιόλογο αρχιτεκτονικά στην πρωτεύουσα στη σφαίρα της δημόσιας χρήσης.

Κατ' αντιστοιχία στα νεότερα χρόνια οι πολιτικές και διοικητικές, πνευματικές και ενδεχομένως λατρευτικές λειτουργίες που επιτελούνταν στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας μετέφεραν ένα μέρος από το φορτίο τους στη δυναμική του Σταδίου για να ενεργοποιήσουν τη δική του δυναμική στο μέγιστο δυνατό βαθμό. Εφαρμογές αυτού: Ο βασιλιάς της Ιταλίας

Vittorio Emmanuele κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα, αφού επισκέπτεται την Ακρόπολη και μουσεία στο κέντρο της ελληνικής πρωτεύουσας και πάντα συνοδεία του Βασιλιά καταλήγει στο Παναθηναϊκό Στάδιο όπου του επιφυλάχθηκε πάνδημη υποδοχή και έπειτα γεύμα στο Παλάτι. Υπάρχει μια αδιόρατη, αλλά σαφής γεωμετρία των λειτουργιών. Ο υψηλός προσκεκλημένος κινείται σε χώρους που σχετίζονται με ιστορία, μνήμη, αισθητική αρτιότητα, συλλογικές ταυτότητες και διακριτές ταυτότητες, σύγχρονους του θεσμικούς ρόλους και σαφέστατα το Στάδιο συγκαταλέγεται σε αυτούς. Ο καθένας από αυτούς τους χώρους διαθέτει ισχυρή αυτοαναφορικότητα και συνάμα αντλεί κύρος και οργανώνεται η χρήση του μέσα στην πόλη και στη συνείδηση των ανθρώπων από τις δομημένες σχέσεις με τα γειτνιάζοντα μνημεία ή ιστορικούς χώρους, από όλη αυτή την αλληλουχία και τα μοτίβα συμπεριφορών. Οι χώροι αυτοί είναι και χώροι εξουσίας άμεσα ή έμμεσα, άρα και χώροι που σχετίζονται και με την ταυτότητα του προσώπου αυτού.

2.5. Παναθηναϊκό Στάδιο: βιοπολιτική, σώμα και δημόσιος χώρος.

Με την αρχική απόδοση του Σταδίου στο κοινό για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 ο χώρος αυτός αποκτά στο εξής τη δύναμη να αρθρώνει δημόσιο λόγο. Ο δημόσιος αυτός λόγος δεν αφορά μόνον το τι είναι εθνικό ή νόμιμο αθλητικά, αλλά άπτεται ενός ευρέως φάσματος της πολιτικής ζωής. Καθώς το τι συμβαίνει στον χώρο του Σταδίου έχει εκ προοιμίου διασφαλισμένη τη δημόσια αποδοχή, η πραγματικότητα αυτή καταγράφει τη θέση του σώματος και πολιτικές ασύνειδης ίσως, αλλά υπαρκτής άσκησης βιοεξουσίας τέλη 19^{ου} αιώνα έως το 1936. Αυτό που παράγεται κάθε φορά από έναν μαζικό χώρο θεαμάτων είναι γεμάτο πολιτικά και κοινωνικά μηνύματα που διαμορφώνονται από μία συναρμογή πολλών διαφορετικών παραμέτρων. Δύο πτυχές κρίνονται εδώ πρόσφορο να αναλυθούν η πειθαρχία, και ο έλεγχος της συμπεριφοράς του σώματος στο δημόσιο χώρο και οι έμφυλες σχέσεις μέσα από τις πρακτικές των σωμάτων στο Στάδιο, προσεγγίζοντας περισσότερο τη δουλειά των Φεδερστόουν και Τέρνερ (Featherstone&Turner, 1995). Η τάση για προσέγγιση του σώματος ξεκινά στις κοινωνικές επιστήμες από το 1990 περίπου και γίνεται λόγος για έμφυλη στροφή με πρωτοπόρους τους Michael Foucault, Marcel Mauss και έκτοτε καταγράφεται μία σχετικά εκτεταμένη παραγωγή μελετών που όμως δεν έχει καταλήξει σε κάποια σχολή ή θεωρία για τις σωματικές πρακτικές και τη διαχείρισή τους (Πουρκός, 2016: 42-43).

Ξεκινώντας με τον Mauss, αυτός διέκρινε τρεις τρόπους προσέγγισης του ανθρώπινου σώματος: το βιολογικό, τον ψυχολογικό και τον κοινωνικό. Αναφορικά με την κοινωνική προσέγγιση που μας αφορά ιδιαίτερα εδώ η κεντρική έννοια την οποία σχολιάζει είναι η μίμηση (Mauss, 2004 :81). Υποστηρίζει ότι η έκθεση του σώματος σε δημόσιο χώρο προϋποθέτει μίμηση των σωματικών πρακτικών των άλλων, αλλά και παράγει μίμηση, διαιωνίζοντας την ίσως ως τον κατεξοχήν μηχανισμό της κοινωνικής αναπαράστασης. Ο Mauss ενέταξε την έννοια της «έξις» (habitus) συστηματικά στην περιγραφή των σωματικών πρακτικών. Θεώρησε ότι όταν μια συγκεκριμένη σωματική πρακτική εντοπίζεται σε άτομα ή περιστάσεις εγνωσμένου κύρους τότε ο συντελεστής της μίμησης είναι πολύ δυνατός, εξακτινώνεται σε μεγάλα σύνολα πληθυσμού, και με μονιμότερα αποτελέσματα. Όταν η ανθρώπινη σωματικότητα δρα επομένως σε χώρους όπως το Στάδιο, το σώμα ταυτόχρονα παράγει και διδάσκεται συμπεριφορές. Το σώμα στο Στάδιο μπορεί να έχει δύο κύριους ρόλους: του αθλητή και του θεατή. Και από τη στιγμή που είναι διακριτή μία κατάταξη ξεκινά κατά τον Foucault η άσκηση της βιοεξουσίας μέσα από κατανομές και διαιρετότητες και δυνατότητες ανακατάταξης που καθιστούν ευκολότερο το έργο ελέγχου και παρέμβασης της εξουσίας (Foucault, 1978 :190-196). Στη μελέτη μας διαπιστώσαμε ότι ήδη από τα πρώτα βήματα απόδοσης λειτουργικότητας στο Στάδιο ήταν η κατασκευή διακριτών θώκων στη σφενδόνη του Σταδίου για τις θέσεις των «επισήμων». Αυτό δεν προέκυψε καθόλου από τα ανασκαφικά δεδομένα, αλλά στο πλαίσιο της εξουσίας μιας εποχής σε μια κοινωνία που διαθέτει ανάκτορα, βασιλιά, διαδόχους και μάλιστα με το Διάδοχο του θρόνου να τελεί και πρόεδρος της ΕΟΕ η διάκριση ελάχιστων από τις καθ' όλα όμοιες κερκίδες αποτελεί σαφή προέκταση της κοσμικής πολιτικής εξουσίας στο χώρο του Σταδίου, είτε αυτό φιλοξενεί αθλητικό γεγονός, είτε ευρύτερα ένα κοινωνικό. Αντιστοίχως όταν το 1904 δίνεται εντολή από την ελληνική ΕΟΕ για κατασκευή δύο μαρμάρινων θρόνων στο μέσον της νότιας μακριάς πλευράς του Σταδίου για τη θέση του βασιλικού ζεύγους το μήνυμα για σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε άρχοντες και αρχομένους στο Στάδιο δείχνει να επιτείνεται. Σκιαγραφείται εμμέσως πλην σαφώς η εικόνα του κοινού, αδιαφοροποίητου, ομοιογενούς κοινού - λαού από τη μία και του φέροντα την εξουσία από διακριτή και σε προνομιούχα θέση βασιλέα από την άλλη.

Στη συσχέτισμό θεατή - αθλητή υπό το φάσμα της βιοεξουσίας θα μπορούσε να επισημάνει κανείς να οδηγηθεί σε αντίστοιχες σκέψεις. Ο αθλητής που είναι αυτός που παράγει το κατεξοχήν θέαμα με τη σωματική του δράση είναι οι κοινωνικές αυτές μονάδες ή

θεσμοί σε μία κοινωνία που παράγουν μέγιστο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό έργο καθορίζοντας τις εξελίξεις ως πρωταγωνιστές. Προέκταση αυτού είναι, ειδικά στην εποχή την οποία εξετάζουμε, το ιδεολόγημα ότι πίσω από τον πρωταθλητή βρίσκεται και ο ετοιμοπόλεμος άνδρας, ικανός και πρόθυμος ακόμη και σε επιστράτευση να μάχεται για τα εθνικά ιδανικά εξασφαλίζοντας τη νίκη και την εθνική υπεροχή. Όταν το 1936 ο Μεταξάς στην πρώτη του παρουσία ως αρχηγός του κράτους στο Στάδιο δίνει εντολή τρεις χιλιάδες αστυνομικοί να καταλάβουν τις κερκίδες περιφερειακά στο Στάδιο για να δίνεται η εντύπωση ενός πλήρους Σταδίου, άρα και ενός καθεστώτος με ευρεία λαϊκή αποδοχή, αυτό στη γλώσσα της βιοεξουσίας σημαίνει πώς ό,τι δε συμβαίνει αυτοπροαιρέτως σε αυτό το καθεστώς θα επιβάλλεται ή θα εκβιάζεται με την επίδειξη ή /και την άσκηση πολιτικής- αστυνομικής βίας.

Μέχρι λίγο πριν το 1896 όμως, στο χώρο τότε των ενσώματων αθλητικών πρακτικών στην Ελλάδα συνυφαινόταν η αρχαία παράδοση της γυμναστικής, με τους σωματικούς άθλους και τις επιδεξιότητες της υπαίθρου που επιδεικνύονταν σε πανηγύρια, γιορτές και λαϊκές συναθροίσεις επιδιώκοντας οικονομικό όφελος, και η στρατιωτικοποιημένη γυμναστική της εκπαίδευσης μετακενωμένη στην ελληνική πραγματικότητα από την Ευρώπη (Κουλούρη, 2015:24-25). Έως το 1896 στην ελληνική πραγματικότητα είναι ακόμη υπό διαμόρφωση κανονιστικά πλαίσια γυμναστικής και θεωρητικά υπόβαθρα για τους στόχους που καλείται να ικανοποιήσει η γυμναστική. Τότε συνενυρέθηκαν στην Αθήνα αθλητές -πέρα από τους Έλληνες ερασιτέχνες- από τρεις ηπείρους¹³⁰ (Ευρώπη, Αμερική και Αυστραλία) για να συμμετέχουν σε έναν θεσμό που τότε πρωτοκαθιερώθηκε. Και αν υπήρχε μία διεθνής εμπειρία που είχε αρχίσει κάπως να αποκρυσταλλώνει κανονιστικά πλαίσια αγώνων, να εδραιώνει τυπικές αθλητικές συμπεριφορές και να κάνει κοινώς αποδεκτά κάποια πρότυπα τους, αυτό δε μπορεί να ίσχυε στο Στάδιο του 1896 με τις 169 ελληνικές συμμετοχές χωρίς καμία τέτοια εμπειρία στο ενεργητικό τους και ειδικά στο αγώνισμα του Μαραθωνίου που τότε καθιερώθηκε για πρώτη φορά. Επομένως στο επίπεδο της εδραίωσης ενός αθλητικού πολιτισμού του σώματος η συμβολή της διοργάνωσης των ολυμπιακών Αγώνων του 1896 στο Στάδιο εκτιμάται πολύτιμη και είναι, πέρα από τους στόχους της εκπλήρωσης του εθνικού φαντασιακού για μια εθνική αναγέννηση και υπεροχή, από τις θετικότερες απόρροies που προέκυψαν με το πέρας των Αγώνων του 1896.

¹³⁰https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%98%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CE%AF_%CE%9F%CE%BB%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%AF_%CE%91%CE%B3%CF%8E%CE%BD%CE%B5%CF%82_1896

Αναφορικά με το ρόλο του θεατή στο Στάδιο έχει να παρατηρηθεί το εξής. Το ελληνικό κοινό του 1896 παρά τις προηγούμενες Ζάππειες Ολυμπιάδες για πρώτη φορά παρίσταται ως κοινό απέναντι σε ένα θέαμα το οποίο τυγχάνει παγκόσμιου ενδιαφέροντος και σημαντικής κάλυψης από τον Τύπο της εποχής. Στις κερκίδες συγκεντρώθηκαν όλα τα μέλη της βασιλικής αυλής, μέλη του ελληνικού κοινοβουλίου η Διεθνής και η Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή, μέλη της αστικής τάξης της Αθήνας, απλοί πολίτες φτωχοί και πλούσιοι, εν ολίγοις ένα μωσαϊκό κοινωνικοπολιτικής προέλευσης από τα πιο ποικιλόμορφα. Η στάση του σώματός τους – καθήμενοι όλοι σε ομοειδείς κερκίδες -εξουδετερώνει ίσως προς στιγμήν την ταξικότητα και τους μεταβάλλει σε απλά σώματα που περιμένει κανείς να δει και να τους κρίνει από την ποιητική των σωμάτων τους. Και επειδή αυτό που πρέπει να προβληθεί και να μείνει το απόλυτο θέαμα είναι τα διαδραματιζόμενα στην κονίστρα, τα σώματα στην κερκίδα πειθαρχούν, ησυχάζουν, αδρανοποιούνται σχεδόν. Δεδομένου ότι αυτή η εικόνα αφορά ένα πλήθος πολλών δεκάδων χιλιάδων όλα γίνονται με μία κοσμιότητα και με μία ζηλευτή μίμηση γιατί καμία ατομικότητα δεν κάνει να προβληθεί.

Αυτό αμέσως είναι και ένα πολιτικό μάθημα που προτεραιοποιεί την αξία της πειθαρχίας προκειμένου για συγκέντρωση μεγάλων συνόλων. Η παρατήρηση και η εμπειρία εργαλειοποιούνται για να καταδείξουν στις αρχές πως διευθύνονται, ελέγχονται, ησυχάζουν οι πλατιές μάζες. Άρα πρόκειται για τακτικές βιοεξουσίας όταν αυτό μεθοδευτεί. Και με όλες αυτές τις παρατηρήσεις η εποχή εισέρχεται στη νεωτερικότητα που και με τη βοήθεια του Τύπου ο οποίος καταγράφει συμπεριφορές και τις διαδίδει θα ανάγει σε αναγκαιότητα και επιστήμη τον έλεγχο των μαζών για όλο τον υπόλοιπο εικοστό και εικοστό πρώτο αιώνα.

Στο χώρο των έμφυλων ταυτοτήτων και πρακτικών το φαινόμενο της πλήρωσης ενός τόσο μεγάλου δημόσιου χώρου μέσα σε προκαθορισμένα *a priori* πλαίσια κάθε φορά εκ των πραγμάτων παράγει τις δικές του σημασιοδοτήσεις. Θα συμφωνήσουμε ότι στην αστικών δομών Αθήνα των τελών του 19^{ου} αιώνα - αρχών εικοστού έχει αρχίσει να αρθρώνεται και ο φεμινιστικός λόγος. Η «Εφημερίς των Κυριών»¹³¹ εκδίδεται ήδη στην Αθήνα από το 1887 έχοντας ρίξει το σπόρο του προβληματισμού γύρω από τις έμφυλες σχέσεις. Ωστόσο παρακολουθώντας τα δημοσιεύματα της εν λόγω εφημερίδας σχετικά με τους Ολυμπιακούς του 1896 η ρητορική γύρω από το ρόλο και την παρουσία των γυναικών στο Στάδιο όχι μόνο είναι φτωχή η αμελητέα, αλλά όπου εντοπίζεται εξαντλείται σε στερεότυπα απλής αναφοράς

¹³¹Εκδότρια ήταν η πρώτη Ελληνίδα φεμινίστρια Καλλιρρόη Παρρέν και το έντυπο αυτό συντασσόταν αποκλειστικά από γυναίκες και απευθυνόταν κυρίως στις γυναίκες της Αθήνας και του Πειραιά με στόχο την αφύπνιση της γυναικείας συνείδησης γύρω από φεμινιστικά ζητήματα κατά τις ευρωπαϊκές πρακτικές.

της γυναικείας παρουσίας και εκθειασμού της πολύχρωμης περιβολής τους. «*Τα χρώματα των ενδυμασιών και ιδία των γυναικείων προσδίδουν εις το αμφιθεατρικόν του Σταδίου πλαίσιον τύπον μωσαϊκού θαυμάσιον*»¹³² καταγράφεται σε άρθρο μετά το πέρας των Αγώνων υπό τον τίτλον: «*Εντυπώσεις εκ των Ολυμπιακών Αγώνων*». Σε άλλο σημείο όπου η συντάκτρια του άρθρου σχολιάζει την είσοδο της βασιλικής οικογένειας στο Στάδιο στέκεται λίγο παραπάνω στην περιγραφή της βασίλισσας από ό,τι στην αντίστοιχη του βασιλιά και την εκθειάζει με χρήση υπερθετικού βαθμού επιθέτων. Αλλά και πάλι επιμένει στους παραδοσιακούς ρόλους της ως γυναίκας που απλά ως βασίλισσα έχει και πρόσβαση σε παραπάνω αγαθά. Την προβάλλει ως το κατεξοχήν πρότυπο μητέρας με ρόλο και αποστολή εκείνου της γεννήτορος άξιου άρρενος διαδόχου(!). Εγκωμιάζει την εξάίσια περιβολή της και εν γένει την εμφάνισή της θεωρώντας πως πρέπει οπωσδήποτε η παρουσία της να εκπληρώσει το λαϊκό φαντασιακό του γεμάτου χαρισματική αύρα θηλυκού. Και πάλι όμως τηρούνται οι κοσμικές ιεραρχίες. Η βασίλισσα δημοσιογραφικά παρουσιάζεται μετά τον βασιλιά και βέβαια στο πλάι του και όχι με την δυναμική της ξεχωριστής και αυθύπαρκτης, αλλά αυτής που αντλεί κύρος από το αρσενικό. Η ύπαρξη και η ανωτερότητά της προσδιορίζεται μόνο μέσω των άρρενων συζύγου και Διαδόχου και εξαντλείται εκεί. Τα υπόλοιπα χαρίσματα είναι προκύπτοντα και δορυφορικά¹³³. «*Παρά το πλευρόν του βασιλέως μας η Βασίλισσα μας. [...] Η βασίλισσα πάντοτε υπήρξε γοητευτική του καλού νύμφη, κατά την στιγμήν όμως ταύτην είναι είπερ ποτέ αιθερία, είπερ ποτέ ιδεώδης βασίλισσα. Με την πάλλευκον, την χιονώδη ενδυμασίαν της με το μεγαλοπρεπέστατον ηγεμονικόν παράστημά της, με το γλυκύ μειδίαμα, το οποίον πάντοτε επανθεί επί των χειλέων της, με το μαγνητίζον βλέμμα της, με την έκπαγλον παντα καλλονήν της βασιλεύει, υπερέχει όλων των άλλων γυναικείων φυσιογνωμιών είναι ο κόσμος, το χάρμα, η γυναικεία θεότης του Σταδίου. Κατά την υπέρτατην αυτήν στιγμήν δεν είναι μόνον Βασίλισσα είναι υπέροχος είναι μήτηρ μεγάλη. Δεν είναι μόνον η εστεμμένη του Γεωργίου σύζυγος, είναι η υπερήφανος μήτηρ του Κωνσταντίνου. [...] Αγνή, ευσεβής, καλή, μετέβαλεν τον βασιλικό οίκον της εις ιερόν, και τους γίγαντας υιούς της εις υπηρέτας αφοσιωμένους της εν αυτώ βασιλευούσης εν θαυμασίω συνδυασμώ μεγάλης ιδέας της προς τον Θεόν και την Πατρίδα αγάπης*».

Σε άλλα σημεία των δημοσιευμάτων σχετικά με το Στάδιον και του Ολυμπιακούς του 1896 παρότι τα δημοσιεύματα είναι πολύ εκτεταμένα συγκριτικά με άλλα αθηναϊκά έντυπα, όχι μόνο δε δράττεται καθόλου η ευκαιρία για να αρθρωθεί λόγος φεμινιστικός, αλλά και οι

¹³² Εφημερίς των Κυριών, αρ. φύλλου 438, 7 Απριλίου 1896. Ανακτήθηκε από: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=39822&seg=7040

¹³³ Ο.π.

γυναίκες συντάκτριες που παρευρέθηκαν σε αυτόν τον χώρο δείχνουν απολύτως να αναπαράγουν το ανδρικό πρότυπο του «ωραίου του μεγάλου και του αληθινού», γοητευμένες και δεσποζόμενες από το κυρίαρχο πρότυπο της ανδρικής υπεροχής και ρώμης. «*Το Στάδιον αυτό, φίλη μου, του οποίου μόνο η θέα σε επαναφέρει εις το τόσον μέγα παρελθόν μας εγκαινιασθέν εδέχθη ήδη εις τους κόλπους του τους αθλητάς μας! Ναι! Σοι το επαναλαμβάνω Έλληνας αθλητάς! Νεανίας αμύστακας έτι, κατά το πλείστον με ωραίας φυσιογνωμίας, με σώματα εύκαμπτα και ρωμαλέα, με γραμμάς τορνευτάς, με μυς και τένοντας χαλυβδίνους*»¹³⁴. Στον αντίποδα η αρθρογράφος σχολιάζοντας την ισχνή συμμετοχή μόνο δύο γυναικών στους Ολυμπιακούς και συγκεκριμένα στο αγώνισμα του Μαραθωνίου αντί για λόγια τιμητικά προς τις συμμετέχουσες, αντί να τις καταστήσει ίνδαλμα, να προβάλλει την πράξη τους, να προάγει την ιδέα της ευρείας και ισότιμης συμμετοχής των γυναικών σε όλους τους χώρους του αθλητισμού αναλώνεται σε μειωτικούς χαρακτηρισμούς της άσχημης εξωτερικής τους εμφάνισης και στα ταπεινά ελατήρια της Ελληνίδας αθλήτριας, τα αφορούντα οικονομικό όφελος, ενώ ποτέ κανένα δημοσίευμα και σε καμία εφημερίδα δεν ασχολήθηκε με τα κίνητρα των εκατοντάδων ανδρικών συμμετοχών. Έπιδοκιμάζει την ενασχόληση των γυναικών με τον αθλητισμό αρκεί αυτό να μη βλάπτει την εμφάνισή της. Αναφερόμενη στην ελληνίδα μαραθωνοδόρο λέει: «*Μη φαντασθής την Ελληνίδα ηρωίδα τινά των νεωτέρων χρόνων, εύκαμπρον, κομψήν δυναμένην να διαγωνισθή προς τε την χάριν και το κάλλος και την ωκυποδιάν προς την μυθολογουμένην Αταλάντην ή τουλάχιστον Χλωρίδα, την πρώτην νικήτρια του δρόμου των τελουμένων εν τη αρχαία Ολυμπία γυναικείων αγώνων εις τιμήν της Ήρας. Είναι απλούστατα γυνή του όχλου, άσχημος, χωρίς και εκφραστικής φυσιογνωμίας, χωρίς ελατήριον την φιλοδοξίαν να διακριθή και τιμηθή συναγωνιζομένη παρά το πλευρόν ανδρών. Απλούστατα εξήτησε να μετάσχη των αγώνων με την ελπίδαν αμοιβής χρηματικής δι' ης ήθελεν απακαταστήσει την κόρην της. Εννοώ πόσον αι γραμμαί ταύται θα ψυχράνουν τον ενθουσιασμόν σου, αλλά είναι ανάγκη να έχης υπόψιν σου, ότι αι γυναίκες μας του λαού στερούνται, κατά το πολύ, και την δια στοιχειώδη ανθρωπισμόν απαιτουμένην μόρφωσιν και ότι δεν δύναται τις να έχη απαιτήσεις ευγενών και υψηλών αισθημάτων ιδία επί ζητημάτων ως το εν λόγω*». Είναι εντυπωσιακό πως σε ένα έντυπο ευρείας κυκλοφορίας στην Αθήνα και τον Πειραιά η συντάκτρια για να αφυπνίσει το πλήθος των γυναικών γύρω από τη διεκδίκηση περισσότερων δικαιωμάτων και ισότιμης με τους άνδρες μεταχείρισης υποσκάπτει, περιθωριοποιεί, λασπολογεί σχεδόν το ένα και μοναδικό δείγμα ελληνικής γυναικείας συμμετοχής στους

¹³⁴Ο.π. αρ. φύλλου 436, 24 Μαρτίου 1896.

αγώνες. Θύμα η ίδια του έμφυλου σκοταδισμού της εποχής απεκδύει την ομόφυλή της από την υψηλή ηθική, κοινωνική, πολιτική αξία της πράξης της και την κρίνει βάσει στερεότυπων κοινωνικών παραμέτρων όπως η θηλυκότητα, η μόρφωση και η κοινωνική τάξη.

Η παράσταση ενός γυναικείου σώματος να τρέχει στους Ολυμπιακούς αγώνες του 1896 ήταν από μόνη της πράξη πολιτικά επαναστατική, ένα μανιφέστο κατά του εγκαθιδρυμένου κατεστημένου, μια διακήρυξη της γυναικείας χειραφέτησης. Μόνο από την άποψη της σωματικότητας, αν το δούμε, είναι μια καθαρή εισβολή στο χώρο των αμιγώς έμφυλων ανδρικών πρακτικών, που μπορεί εκείνη την ώρα να προκαλέσει και να επιφέρει ανασημάνσεις και ανασηματοδοτήσεις (Αθανασίου, 2007:2). Η πραγματικότητα αυτή συνταιριάζεται απόλυτα με τη νεωτερική εικόνα του Σταδίου που δεν περιμένει απλά κανείς μόνο να μεταλαμπαδεύσει απαρασάλευτες αρχαίες, ιερές αξίες, αλλά με τη σειρά του να ανασηματοδοτήσει τόσο το χώρο, όσο και τη χώρα και την εποχή. Στο πλαίσιο της νεωτερικότητας στην αρχιτεκτονική, στους θεσμούς, στις αθλητικές παραδόσεις, στον επαναπροσδιορισμό της εθνικής φυλής που εγκαινίαζε το Στάδιο το 1896 θα χωρούσε ίσως και μία επανασήμανση της γυναικείας ταυτότητας στο δημόσιο βίο. Οι γυναίκες μαραθωνοδρόμοι με τη συμμετοχή τους σπάσαν το διαχωρισμό μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου και προέταξαν τη σωματικότητά τους έναντι της κοινωνικής τους θέσης. Ο αγώνας προϋπέθετε αρτιμέλεια και από τη στιγμή που την πληρούσαν έσπευσαν για τη συμμετοχή. Για αυτή τη συμμετοχή το μόνο που χρειαζόταν ήταν η πρώτη ύλη, το σώμα. Και από τη στιγμή που στους Αγώνες στο Στάδιο το 1896 καταργούνται στεγανά γλώσσας, φυλής εθνικότητας, θρησκείας, ταξικής θέσης, όλα όσα ορίζουν δηλαδή επιμέρους ειδικές ταυτότητες και προτάσσεται η σωματικότητα, που η επιτελεστικότητα¹³⁵ της πιο άξιας ορίζεται να κερδίσει, γιατί να αποκλειστεί η σωματικότητα/υλικότητα του γυναικείου σώματος; Στη θεωρία της Butler για την επιτελεστικότητα, επηρεασμένη από το Νίτσε, ενδιαφέρει η πράξη πίσω από το πρόσωπο και όχι ποιος την επιτελεί¹³⁶. Έτσι η συγκυρία της έμφυλης αντιπαράθεσης μέσω της πρόταξης της σωματικότητας σε έναν αγώνα στο Στάδιο του 1896 υποβιβάστηκε σε μία ατυχή, έως άστοχη παρόρμηση και δε γονιμοποίησε καμία σχετική ρητορική ή δε διεκδίκησε καμία πολιτική προβολή ή θεσμική κατοχύρωση των γυναικείων δικαιωμάτων διαιώνίζοντας έτσι το πλέγμα της ανδρικής κυριαρχίας πάνω στις κοινωνικές πρακτικές (Αθανασίου, 2007: 220).

¹³⁵ Περαιτέρω διερεύνηση του όρου στο <http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%95%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1>

¹³⁶ Ο.π.

Σε κάποιο σημείο¹³⁷ υπό τον τίτλο « Γνώμαι του κ. HuguesleRoux¹³⁸ περί των Ελληνίδων» η αρθρογράφος καταγράφει τις απόψεις του συναδέλφου της Γάλλου δημοσιογράφου για τις Ελληνίδες και το επίπεδο της κριτικής που τους ασκεί εξαντλείται πάλι στα κοινωνικά στερεότυπα της ομορφιάς της θηλυκότητας και της ευγένειας. Ως εντυπωσιακό όμως, επισημαίνεται ότι τα χαρίσματα αυτά στις Ελληνίδες είναι διαταξικά και υπερταξικά, ενώ στους άλλους λαούς φέρονται μόνο από τις ανώτερες τάξεις των γυναικών. *«Η άποψις του Σταδίου υπό τα χρώματα και τα σχήματα των γυναικείων ενδυμασιών υπήρξεν απαρραμίλλως αρμονική. Το προνόμιον όπερ εις όλους τους τόπους έχουν μόνον αι καλαί τάξεις εδώ το έχει και η γυνή του λαού. Ουδεμία σύγκρισις δύναται να γείνη μεταξύ των Ελληνίδων και των άλλων γυναικών των μεσημβρινών χωρών, ως της Ιταλίας και της Ισπανίας. Αι Ελληνίδες είναι αριστοκρατικότεραι»*. Η ελληνική αρθρογραφία της εποχής αναφορικά με το Στάδιο και τα τεκταινόμενά του αφιερώνει μια αναφορά – κατάθεση θαυμασμού στη «μης Μπέτλερ»,¹³⁹ την Αμερικανίδα δημοσιογράφο και συγγραφέα, ανταποκρίτρια των Αγώνων που είχε στείλει εφημερίδα της Βοστώνης. Και πάλι η πραγματικότητα η ύπαρξη γυναίκας ανταποκρίτριας να καλύπτει τους Αγώνες για ένα τόσο σπουδαίο έντυπο-δεν κινητοποιεί την Ελληνίδα αρθρογράφο πέρα από την απλή κατάθεση θαυμασμού να γράψει παρωθητικά προς το γυναικείο φύλο. Μεταφέρει τη σύγκριση γρήγορα από το έμφυλο στοιχείο στο εθνικό - ξαφνικά το σημαντικό είναι η αμερικανική καταγωγή της μης Μπέτλερ και όχι το φύλο της- και στο φυλετικό μεταξύ Αμερικανών και Ευρωπαίων, έτσι που η γραφή ως προς τη στοχοθεσία των έμφυλων σωματικών πρακτικών να παραμένει απρόσφορη.

Τις επόμενες δεκαετίες και με κάθε αφορμή παρουσιάζει χορούς στο Στάδιο το Λύκειον Ελληνίδων ενδεδυμένο πάντα με εθνικές φορεσιές από όλα τα μέρη της Ελλάδας, ακόμη και από τις περιοχές του αλύτρωτου Ελληνισμού ή εκπρόσωποί του φωτογραφίζονται εκεί σε στάση πάντα που να αναδεικνύεται η φορεσιά, αλλά και να υποδηλώνεται με σαφήνεια ότι το σκηνικό λήψης της φωτογραφίας είναι το Στάδιο. Τα πρόσωπα είναι πάντα γυναικεία και πρόκειται για μια σημαντική και συστηματική παρέμβαση και παρουσία της γυναίκας σε έναν δημόσιο χώρο που φέρει ήδη πολλές σημάνσεις και συνεχίζει ως ζων οργανισμός να δέχεται περαιτέρω ανασηματοδοτήσεις ανάλογα με τη χρήση που του γίνεται. Εδώ η γυναικεία παρουσία μέσα από το φερόμενο ένδυμα, ταυτίζεται με το «εθνικόν» και αφού αυτό είναι μια

¹³⁷ Εφημερίς των Κυρίων, 3/4/1896, αρ, φύλλου 440, σελ.2. Ανακτήθηκε από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

¹³⁸ Γάλλος συγγραφέας και δημοσιογράφος της εποχής. Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Hugues_Le_Roux

¹³⁹ Ο.π. αρ. φύλλου 439

έννοια αδιαπραγμάτευτης υπεροχής και αξίας η «γυναίκα» δανείζεται από αυτό αξία ούσα ικανή να αντιπροσωπεύει ένα μέρος του τόσο με το ένδυμα, με την περήφανη στάση της -την απογυμνωμένη από στοιχεία της σεξουαλικότητάς της- όσο και με τον πραγματικό και συμβολικό χώρο του Σταδίου από όπου όλο αυτό το εγχείρημα αντλεί κύρος.

Συμπερασματικά στην κοινωνική όψη του Σταδίου από το 1896-1936 επικυρώθηκαν οι επιτελεστικές πρακτικές των φύλων και δόθηκαν εχέγγυα στη βιοεξουσία ότι οι έμφυλες συμπεριφορές παραμένουν απαρασάλευτες, προβλέψιμες, άρα ελέγξιμες, αδύναμες απολύτως να σπάσουν τα στερεοτυπικά στεγανά τους και να εισέλθουν σε μια εποχή νεωτερικότητας παρά τη δυναμική που έφερε όλη η ποιητική του Σταδίου από την αποκατάστασή του στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Αντιστοίχως, όπως διαφάνηκε, και στο χώρο της άσκησης πολιτικής εξουσίας οι χωροθετήσεις, οι ρόλοι, η διάταξη των πραγμάτων και των ανθρώπων στο Στάδιο υποδείκνυαν κάθε φορά στους συμμετέχοντες στα δρώμενα ποια όφειλε να είναι η θέση και η δύναμη της κοσμικής πολιτικής εξουσίας και σε τι σχέση ποιοτική, αλλά και αριθμητική βρίσκεται η εξουσία με τους εξουσιαζόμενους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο παρόν πόνημα επιχειρήθηκε η διερεύνηση των ποικίλων διεργασιών σχηματοποίησης του Σταδίου σε ένα πολιτισμικά προσδιορισμένο πεδίο, κοινωνικά εξαρτημένο και ιστορικά διαμεσολαβημένο, που με τη σειρά του επένδυσε, σε συμβολικό και αξιακό επίπεδο, τις δημόσιες εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν σε αυτό από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως και το 1936. Η εργασία αξιοποιεί, ως ερευνητικό υλικό, μια σειρά ιστορικών πρωτογενών πηγών επιχειρώντας να αναδείξει τα κυρίαρχα νοήματα και τις αφηγήσεις που επιστρατεύονται στη διαδικασία νοηματοδότησης, του Παναθηναϊκού σταδίου. Στο πλαίσιο αυτό οι διαφορετικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στο χώρο, κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, και οι χωρικές πρακτικές που ακολουθούνται φαίνεται ότι συνδέονται με διαδικασίες συμβολοποίησης του.

Αυτό που κυρίως ανέδειξε η παρούσα μελέτη είναι ένα πλέγμα σχέσεων, συχνά αντιφατικών και εν πολλοίς ανταγωνιστικών ή υποστηρικτικών, ως ιδεολογικό πλαίσιο που

παράγονται σε σχέση με το Στάδιο και τις αξίες με τις οποίες κάθε φορά επενδύεται. Αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο φέρει διακριτά τα σημάδια της εκάστοτε σχέσης του παρελθόντος με την κοινωνικοπολιτική συνθήκη της εποχής που το διαχειρίζεται.

Το Παναθηναϊκό στάδιο θα μπορούσε να ενταχθεί, ίσως σε παγκόσμιο επίπεδο, στα πιο πρώιμα παραδείγματα αναστήλωσης και επανάχρησης ενός αρχαιολογικού χώρου. Μάλιστα, κατά την επιλεγμένη περίοδο μελέτης, φαίνεται να αντανακλά τις ιδεολογικές, τις πολιτικές αλλά και τις πολιτισμικές επιλογές ενός ευρύτερου δημόσιου χώρου. Η ιδεολογική διαχείριση του παρελθόντος του και η σύνδεσή του με τις επιλεγμένες πρακτικές χρήσης του, στην εκάστοτε συγκυρία, φαίνεται, από τη μελέτη, ότι επιχείρησαν να συμβάλουν στην ανάδειξη του «εθνικού μεγαλείου», στην ενίσχυση της δημόσιας εικόνας των πολιτικών και κοινωνικών διαχειριστών του αλλά και στην προβολή της κοινωνικής και αθλητικής προόδου της χώρας ως στοιχεία μιας επιλεγμένης νέας ταυτότητας.

Εντέλει, αυτές οι ιδεολογικές διεργασίες διαμόρφωσαν ένα χώρο πιο σύνθετο και πυκνό σε νοήματα από τον ηγεμονικό-παιδαγωγικό αθλητικό χώρο. Ουσιαστικά διαμορφώθηκε ένα πολιτισμικό είδος αστικού χώρου με νέες κοινωνικές προσλήψεις και αξιολογήσεις. Η εικόνα και η ταυτότητα του Σταδίου, όπως διαμορφώθηκε για τους αγώνες του 1896, καθώς και οι συμβολισμοί με τους οποίους αυτό επενδύθηκε λειτούργησαν καταλυτικά στο να αποτελέσει, αμέσως μετά την ολοκλήρωση των Ολυμπιακών αγώνων, ένα σύγχρονο εθνικό μνημείο. Αυτό στην πράξη οδήγησε στο να θεωρείται, πλέον το Στάδιο, όχι απλά ένας χώρος επιτέλεσης γυμναστικών και αθλητικών εκδηλώσεων αλλά, κυρίως, ένας χώρος επιτέλεσης της «ελληνικότητας». Για το λόγο αυτό είδαμε ότι, στη συνέχεια, ο χώρος επιλέχτηκε συστηματικά για τη διεξαγωγή αθλητικών και όχι μόνο, γεγονότων τα οποία εγγράφονταν στο πλαίσιο άσκησης εσωτερικής πολιτικής αλλά και διεθνούς πολιτιστικής διπλωματίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αβδελά, Ε. (1995). «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή». *Τα Ιστορικά*, τ. 22/1995: 173-204
- Αθανασίου Α. (2007). *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές
- Foucault, M. (2011). *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Ι: Η βούληση για γνώση*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Besnier, N. & Brownell, S. (2012). “Sport, Modernity, and the Body”. *Annual Review of Anthropology*, V. 41: 443-459.
- Δημαράς Κ.Θ. (1978) Θέματα Νεοελληνικής ιστορίας, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 1978
- Κόκκινος, Γ. (2004). «Ελληνική διανόηση και Ολυμπιακοί αγώνες (1896, 1906)». Στο Χ. Κουλούρη (επιμ.). *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών αγώνων (1896-1906)*. (σσ. 125-185). Αθήνα: Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, σσ. 139-185.
- Κουλούρη, Χ. (1997). *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*. Αθήνα: ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε..
- Κουλούρη, Χ. (1998). «Η ώρα του σώματος: Αθλητισμός, άσκηση και ψυχαγωγία στο ελληνικό κράτος (1870-1922)». Στο *Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σσ. 273-286.
- Κουλούρη, Χ. (2004). «Η ώρα της αναβίωσης και η τέλεση των σύγχρονων Ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα». Στο Α. Σολωμού-Πατρικίου και Ι. Βογιατζή (επιμ.). *Η Αθήνα στα τέλη του 19ου αιώνα και οι Πρώτοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*. Αθήνα: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, σσ. 45-77.
- Κουλούρη, Χ. (2015). «Η ιστορία του ελληνικού αθλητισμού: Σπορ, φυσική αγωγή και Ολυμπιακοί αγώνες». Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ε. Φουρναράκη (επιμ.). *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 43-87.
- Κρίστενσεν Παπανικολάου Αριστέα (2003). *Το παναθηναϊκό στάδιο*, Αθήνα 2003.

- Λέκκας, Π. (2011). *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2011.
- Μάντογλου Άννα (2002). *Μνήμη κοινωνική λήθη*, Αθήνα, 2002
- Παπαγεωργίου Βενετάς, (2000). Ο Leonon Klenze στην Ελλάδα, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 2000
- Παπαδάκης Νικόλαος, (2017) Ελευθέριος Βενιζέλος, τομ.Β, Εστία, Αθήνα 2017.
- Παυσανίου Αττικά, 19,6, Ελληνοεκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1989.
- Πολυχρονιάδη Αικατερίνη, (2006). Μνήμη της καθημερινής εμπειρίας της πόλης. Σκηνοθέτιση της μυθοπλασίας του δομημένου περιβάλλοντος. Στο συλλογικό τόμο Μνήμη και Εμπειρία του χώρου, Αλέξανδρεια, 2006.
- Προυστ Μαρσελ, (2014). *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1994
- Ρουσάκ Χέρμαν Χανς (1997). *Αρχιτέκτονες της Νεοκλασικής Αθήνας*, εκδ Γκοβοστή, Αθήνα, 1997.
- Σβορώνος Νικός, (1976). Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1976
- Σκιαδάς, Ε. (2004). «Ολυμπιακές διαδρομές. Ο εθνικός ευεργέτης Γεώργιος Αβέρωφ», ηλεκτρονική εφημερίδα του Μουσείου της πόλεως των Αθηνών-Ιδρύματος Βούρου Ευταξία , " Ο Μικρός Ρωμηός".
- Σταυρίδης Σταύρος, (2006). Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη. Στο συλλογικό τόμο μνήμη και Εμπειρία του χώρου, Αλέξανδρεια, 2006.
- Τσούμας Θ., *Η γυμναστική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Από τις σωμασκήρες στη σωματική αγωγή (1834-1936)*, *Opportuna*, Πάτρα 2016.
- Τραυλός Ι., *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*. Εκδ Μέλισσα, Αθήνα 1993
- Φιλίππιδης Δημήτρης, (1984). Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Μέλισσα, Αθήνα 1984.
- Foucault M. (2011), *Επιτήρηση και τιμωρία*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault M. (2013), *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 2. Η χρήση των ηδονών*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault M. (2013), *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 3. Η επιμέλεια εαυτού*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Φουρναράκη, Ε. (2010). «Γυναικεία σωματική κουλτούρα και επινόηση εθνικών παραδόσεων: συμβολές της Ενώσεως των Ελληνίδων και του Λυκείου Ελληνίδων (1897-1940). Στο Έφη Αβδελά (επιμ.). *Το Λύκειο Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Αθήνα: ΠΙΟΠ. (σ. 365-403).
- Φωκιανός Ιωάννης, *Εγχειρίδιον γυμναστικής*, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις, 1883, σ. α' - δ'.

- Φωτεινός, Δ. (2015). «Σμιλεύοντας πειθαρχημένα σώματα – η διαμόρφωση του πολιτικού εαυτού: το μάθημα της γυμναστικής ως μία πολιτικοϊδεολογική συνιστώσα του αναλυτικού προγράμματος». Στο Μ. Πουρκός (επιμ.). *Η Απούσα Παρουσία του Σώματος και του Βιώματος στις Διαδικασίες Εκπαίδευσης, Μάθησης και Ανάπτυξης*. Αθήνα: Τόπος, σσ. 325-345.
- Χειρόγραφα Fauvel, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, MSS 133 L. Beschi, “Nuovidisegnidi L.S. Fauvel nellacollezionedi Thomas Hope”, *Geografiastoricadella Grecia antica. Tradizioneie problemi*, Roma/Bari 1991, s. 25-26
- Ψυχάρης Ιωάννης, (1971). *Το ταξίδι μου*, Εστία, Αθήνα, 1971
- Ziller Ernst, (1978). *Αναμνήσεις*. Αθήνα, 1978.

Από το διαδίκτυο

(διαθέσιμα όλα έως 17 /6/2022)

<https://www.mixanitouxronou.gr/san-simera15-04-i-tragodia-tou-chilsmporo-96-filathli-tis-liverpoul-pethanan-ston-imiteliko-tou-1989-gia-to-kipello-anglias-i-pektes-sto-gipedo->

<https://www.youtube.com/watch?v=VGz6ay6B8jg>

<https://m.naftemporiki.gr/story/1851488/brabeutike-o-ananeomenos-fotismos-tou-panathinaikou-stadiou-se-diethni-diagonismo> epezan-bala-ke-i-filathli-pethenan-stin-kerkida/

<https://www.onsports.gr/afieromata/story/531775/xeizel-h-mayri-epeteios-toy-telikoy-tis-ntropis-photos-video>.

<https://www.tanea.gr/2022/02/08/sports/football/i-tragodia-tis-thyras-7-martyries-apo-ta-krisima-lepta-tou-dystyximatos/>

<https://www.mixanitouxronou.gr/i-episkepsi-tou-gkempels-stin-athina-to-1936-ke-i-dilosis>

<https://www.mixanitouxronou.gr/i-episkepsi-tou-gkempels-stin-athina-to-1936-ke-i-dilosis-tou-enas-apofasismenos-kommounistis-axizi-deka-anapofasistous-astous/>

<https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf>

<https://workfun.openabekt.gr/files/items/8636435/B1554.pdf>

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B1%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CE%BB%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF_%CE%91%CE%B3%CF%8E%CE%BD%CE%B5%CF%82_%CE%A3%CF%84%CE%AF%CE%B2%CE%BF%CF%85_1929

https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

<https://www.law-archaeology.gr/index.php/el/nomoi>

<https://www.mixanitouxronou.gr/sta-teli-tou-19ou-eona-dieschizan-to-lekanopedio-700-chimarri-potamia-ke-riakia-i-odos-stadiou-itan-potami-ke-bazothike-mazi-me-ton-archeo-iliso-iridano-ke-kikloforo-apo-tote-sinechia-vouliazou/>

<https://www.nomismatiki.gr/%CF%83%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%B5%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1/%CE%BA%CE%B1%CF%81%CF%84-%CF%80%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%AC%CE%BB/athens-1907-vittorio-emanuele-04822>

<https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2020/04/vittorio-emanuele-iii-1907.html>

<https://www.taathinaika.gr/i-gefyra-tou-panathinaikou-stadiou-kai-to-adokso-telos-tis/>

<https://www.kathimerini.gr/society/190217/athina-1896-toso-palia-toso-sygchroni/>

<http://www.madeincretta.gr/el/article/%CE%BA%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%AD%CF%81%CE%B3%CE%B7%CF%82-%CE%B7-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CE%B5%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B9%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%AD%CE%BC%CE%B7>

<http://eliaserver.elia.org.gr:8080/lselia/rec.aspx?id=512670>

<http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=41560>

<https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/u-3437>

<https://www.tovima.gr/2021/08/04/culture/diktatoria-4is-avgoustou-poio-itan-to-metaksiko-kathestos/>

https://www.academia.edu/22172217/%CE%97_%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%87%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B5%CE%BB%CE%B8%CF%8C%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%82_%CE%B1%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%BF_%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%84%CF%8E%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_4%CE%B7%CF%82_%CE%91%CF%85%CE%B3%CE%BF%CF%8D%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%85

<http://ikee.lib.auth.gr/record/76927/files/gri-2007-655.pdf>

<https://workfun.openabekt.gr/files/items/8636435/B1554.pdf>

<https://www.tilestwra.com/istoriki-odos-stadiou-mesa-apo-ton-fako-tou-parelthontos/>

<https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC>

https://www.academia.edu/22172217/%CE%97_%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%87%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B5%CE%BB%CE%B8%CF%8C%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%82_%CE%B1%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%BF_%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%84%CF%8E%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_4%CE%B7%CF%82_%CE%91%CF%85%CE%B3%CE%BF%CF%8D%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%85

https://en.wikipedia.org/wiki/Hugues_Le_Roux

<http://ikee.lib.auth.gr/record/128251/files/farmaki.pdf>

<https://akea2011.com/2014/04/15/mnimitopiolavrio/>

<https://archive.ert.gr/6876/>

https://ioannismetaxas.gr/Periodiko_Neolaia.html

<https://www.sportime.gr/tops/specials/otan-o-spiros-louis-filoxenithike-apo-ton-chitler/> .

<https://itravelpoetry.com/2021/10/28/giorgosseferis-heirografos41/>

https://hellenicdiaspora.com/wp-content/uploads/2015/05/averof_final_may_2015.pdf

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/the-nazi-olympics-berlin-1936>

Εφημερίδες

Αντλημένες από

<https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC>

Διαθέσιμα όλα τα φύλλα έως 16/6/2022

Εφημερίς Αθήναι αρ. Φύλλου 160, 30 Μαρτίου 1907

Εφημερίς Αθήναι, αρ. Φύλλου 161, 31 Μαρτίου 1907

Εφημερίδα Σκριπ, Μάιος 1915

Εφημερίδα Πατρίς, αρ. φύλλου 249, 13 Σεπτεμβρίου 1920

Εφημερίδα Πατρίς, 14 Σεπτεμβρίου 1920, αρ. φύλλου 250

Εφημερίδα Αθήναι, Μάιος 1915.

Εφημερίδα «Σκρίπ», 30/9/1929 και 2/10/1929

Εφημερίδα «Εμπρός» 7/10/1929, αρ. φύλλου 12063

Εφημερίδα Βραδυνή, 28/9/1936, αρ. φύλλου 5089

Εφημερίς Ακρόπολις, αρ φύλλου 4644, 14 Ιανουαρίου 1895- 5 Μαΐου 1896

Εφημερίδα Ακρόπολις, 2 Αυγούστου 1936, αρ. φύλλου 2697

Εφημερίς των Κυριών, 24 Μαρτίου 1896, αρ. φύλλου 436

Εφημερίς των Κυριών, 31 Μαρτίου 1896, αρ. φύλλου 437

Εφημερίς των Κυριών, 7 Απριλίου 1896 αρ. φύλλου 438

Εφημερίς των Κυριών, 14 Απριλίου 1896 αρ. φύλλου 439

Εφημερίς των Κυριών, 21 Απριλίου 1896 αρ. φύλλου 440

Εφημερίς των Κυριών, 28 Απριλίου 1896 αρ. φύλλου 441

The Sunday Times, 6th April 1896, αντλημένο από το

<https://www.thetimes.co.uk/tto/archive/article/1896-04-06/6/1.html#start%3D1896-01-01%26end%3D1897-01-01%26terms%3DPanathenaic%20Stadion%26back%3D/tto/archive/find/Panathenaic+Stadion/w:1896-01-01%7E1897-01-01/1%26prev%3D/tto/archive/frame/goto/Panathenaic+Stadion/w:1896-01-01%7E1897-01-01/2>

The Sunday Times, 2nd May 1896, ο.π.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Αποσπάσματα από τους Sundays Times

Άρθρο 1ο

“THE OLYMPIC GAMES AT ATHENS¹⁴⁰

i. THE REVIVAL OF THE FESTIVAL
(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

ATHENS, MARCH 31.

For the inaugural meeting what more suitable site could be chosen than the soil of Greece ? The selection of Mr. Bikelas, the distinguished Greek man of letters, as president of the committee intrusted with the consideration of this question gave evidence of the prevailing feeling that the restoration of the Olympic games should be carried out under Greek supervision; and, at his suggestion, Athens was fixed upon as the scene of the opening festival. This decision was arrived at unanimously, notwithstanding the desire expressed in Hungary that Budapest should be selected on account of the International Exhibition which will be opened in that city next June. The idea of associating each a peculiarly modern institution with the celebration of an Olympic contest need not shock the classical purist. The fundamental conception of the ancient festival was, of course, essentially religious; but in the enormous crowd which journeyed from every part of the Hellenic world to the Elean plain there were many perhaps, indeed, the majority—who were mainly intent on the transaction of mundane business. Hither came the merchant to display his wares, the athletic trainer to find new pupils, the painter and the sculptor to show their works of art, the poet and the rhetorician to recite their latest compositions. The vast camp surrounding the sacred grove became, in fact, a fair, and as such it was the prototype of the modern exhibition. It is, of course, to be regretted that

---

¹⁴⁰ Αποσπάσμα από δημοσίευμα των SundayTimes, 26/4/1896. Ανακτήθηκε από: <https://www.thetimes.co.uk/tto/archive/article/1896-04-06/6/1.html#start%3D1896-04-06%26end%3D1896-05-08%26terms%3DStadion%26back%3D/tto/archive/find/Stadion/w:1896-04-06%7E1896-05-08/1%26prev%3D/tto/archive/frame/goto/Stadion/w:1896-04-06%7E1896-05-08/2%26next%3D/tto/archive/frame/goto/Stadion/w:1896-04-06%7E1896-05-08/4>

the revival of the festival could not have been celebrated at Olympia, among the monuments of ancient grandeur so admirably brought to light by German archaeologists. Unhappily this classic spot is now a scene of desolation, and there is no town in the neighborhood capable of affording lodging to a crowd of visitors. Even the keenest of modern enthusiasts could hardly be expected to imitate the example of the ancients, who were content to bivouac in the fields adjoining the sacred grove, or to seek shelter for the night beneath the porticos of the adjacent temples. The other sites of the classic contests the Nemean valley, the Kirrhaean plain, and the isthmus of Corinth all suffer from like disadvantages. If Greece was to be the scene of the Olympic revival Athens alone could supply the comforts demanded by modern requirements. From another point of view there could be no more desirable choice than the city of Pericles and Phidias, where all that was greatest and best in Hellenic civilization attained the highest degree of perfection, and where to this day, intact in its essential features, the ancient stadion exists, looking across the waters of Ilissus to the venerable ruins of the Parthenon and the stupendous columns of Olympian Zeus. The International Congress before its duration also passed a resolution excluding the professional element from the proposed athletic competitions. This decision was justified not only by modern experience, but by the teaching of the past, for it was owing to the growth of a professional class, the consequence of overspecialization in athletic training, that the ancient festival declined in reputation and renown. The proposal of M. Bikelas as that the games should be held at Athens had been made without previous consultation with the Greek Government and nothing was known of it in Greece till the news arrived that the congress had decided on Athens as the scene of the inaugural festival. The announcement was at first received with a feeling akin to dismay. The country lay plunged in financial difficulties and the attention of the Government was at the time absorbed by negotiations with the national creditors. Naturally enough, M. Tricoupi and his colleagues shrank from lending encouragement to a project which threatened to make a further drain on the resources of the State. They felt that the moment had not arrived when Greece could with dignity play the part of hostess at an international gathering, and that the festival, unless carried out with becoming magnificence, would hardly redound to her prestige. Their views were shared by many influential persons, and so it came about that Pierre de Coubertin and Bikelas, on their arrival at Athens in the autumn of 1894, found much to discourage them from the design which they had at heart. [...] Fortunately in time of need Greece can depend on the patriotism and liberality of her children in all part of the world. Handsome subscriptions

begunto flow in from London, Paris, and other foreign cities where wealthy Greeks reside, the first tonation announced being that of Al. Manos, a young Greek student at Oxford, who has laboured energetically to popularize English athletic sports among his countrymen at home. Contributions were received from the Greek municipalities, from the tradesmen and artisans of Athens, whose patriotic ardour was by no means damped by the prospect of a large influx of strangers, and from private individuals of every class. It was felt, however, that the festival could not be worthily celebrated at Athens without a renovation of the ancient stadion, and the funds obtained by subscription were wholly inadequate for such a purpose. Considerable anxiety prevailed, until a telegram arrived from Alexandria announcing that Mr. Averoff, a wealthy Greek of that city, was prepared to defray the cost of this gigantic undertaking. [...]

”In the circumstances of Greece, the moment is not one for lavish display. Of all the capitals of Europe, Athens is the least in need of meretricious embellishments, which the appreciative visitor would not only find superfluous, but even detrimental to the enjoyment of her unique charms. The preparation of "monster attractions" may be left to larger and wealthier cities. The Parthenon is more beautiful than the Eiffel Tower, more interesting than the Gigantic Wheel; the Acropolis could hardly be improved by a tasteful arrangement of bunting, and the starlit sky of Attica may dispense with showers of variegated rockets. If novelty be required, the renovation of the Panathenaic Stadion furnishes an object of interest which is at the same time new and old. In another letter I shall attempt a description of this remarkable work”.

Άρθρο 2^ο

“THE OLYMPIC GAMES AT ATHENS¹⁴¹

ii. THE RESTORATION OF THE STADION

Athens, April, 14, 1896

The restoration of the ancient Panathenaic Stadion ranks among the most remarkable architectural achievements of modern times. When the interest and enthusiasm aroused by the

---

¹⁴¹ Απόσπασμα από την εφημερίδα: TheSundayTimes, 2 Μαΐου 1896. Ανακτήθηκε από: <https://www.thetimes.co.uk/tto/archive/article/1896-05-02/18/1.html#start%3D1896-04-06%26end%3D1896-05-08%26terms%3D%20Panathenaic%20Stadion%26back%3D/tto/archive/find/+Panathenaic+Stadion/w:1896-04-06%7E1896-05-08/1%26next%3D/tto/archive/frame/goto/+Panathenaic+Stadion/w:1896-04-06%7E1896-05-08/2>

revival of the Olympic Games have died away, the great structure by the bank of the Ilissos will remain a permanent monument of an historic celebration and a visible proof, if proof be needed, of latter-day Greek patriotism and magnificence. Few cities owe more to the generosity of private individuals than Athens. The National Museum, the Academy of Arts, the polytechnic Institute, and a dozen other handsome and imposing buildings have been erected at the expense of public spirited Greeks and offered by them as a free gift to their country. To these instances of noble liberality, which are all the more striking and remarkable as the donors, for the most part, have been persons resident in foreign lands, is now to be added the splendid offer of M. Averoff, a rich Greek merchant of Alexandria, who has undertaken to renovate the vast Panathenaic Stadion at his own expense.

The oldest Stadion in Greece was probably that at Olympia, the dimensions of which have been accurately ascertained by the German archaeologists who excavated that world-famed spot. It was an oblong space terminated by a circular end, and it appears to have been originally intended for the foot race only, but the other contests which from time to time were added to the Olympic Games were also held on its arena. The total length of the Stadion at Olympia was, according to Boetticher, 192,27 metres. The Panathenaic Stadion is slightly longer, measuring 206,30 metres; but the length of the course for the foot race was apparently identical with that at Olympia, which became a standard of measurement for itinerary distances among the ancient Greeks. [...]. When however, in the autumn of 1894 the proposal that Athens should become the scene of the revived Olympic Games was definitely accepted, the Stadion woke up from the long sleep of centuries, and once more became a centre of life and animation. It was felt that here, and here alone could the festival be celebrated in a manner worthy of the traditions of the past. There seemed however to be little hope of obtaining the funds requisite for even a partial restoration of the original structure, and so it was decided to attempt nothing more than the preparation of the arena for the sports and the fitting up of seats at the circular end for the Royal Family and visitors of distinction. The other spectators might accommodate themselves with more or less comfort on the sloping embankments on either side.

No better arrangement was possible in the circumstances until it was announced that M. Averoff had offered 600.000 drachmae. It was now decided to attempt a renovation of the entire Stadion; but as there was neither time nor money sufficient for the completion of the work before the date fixed for the Olympic Games, it was arranged to erect the tiers of seats in

the σφενδόνη, or circular end, in Pentelic marble up to the διάζωμα, or central passage, which separates the upper from the lower tiers [...] “the games are now in progress, and practical proof has been afforded that the Stadion answers admirably to the purposes of a modern athletic festival. The question arises, What is to become of this vast structure when the games are over, when the crowds have dispersed, and when Athens relapses into its normal tranquillity?. Will M. Averoff or some other wealthy Greek furnish the funds for the completion of the entire auditorium in Pentelic marble – a work which, together with the restoration of propylaea and the portico surmounting the semicircle, will cost at least 4.000.000 drachmae? The answer largely depends on the decision which may be arrived at regarding the future celebrations of the Olympic festival. Should it be decided to interenlate an athletic meeting at Athens between those which the International Committee has resolved to hold in other capitals and to allow it to form part of the Olympic series, there can be little doubt that the patriotism of the Greeks will find the means for a complete restoration of the Stadion in marble. It would be of primary importance, however, that the Athenian Games should be allowed to bear the title of “Olympic”. The committee, it is to be hoped, will deal with the wishes of the Greeks in a large -minded spirit, recognizing the great efforts and sacrifices they have made to insure the success of the inaugural festival.”.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Η αποκατάσταση του Σταδίου 1895-1900 με όρους σύγχρονης διαχείρισης των μνημείων

Στο παρόν παράρτημα ξεδιπλώνεται η προσπάθεια αποκατάστασης και αναμάρμαρωσης του Παναθηναϊκού Σταδίου στα τέλη 19^{ου} αιώνα – αρχές 20^{ου} τόσο από τις αρχαιολογικές αρχές, όσο και από τον αρχιτέκτονα Ανδρέα Μεταξά. Παράλληλα με εργαλείο τα σύγχρονα πρωτόκολλα και διεθνείς Χάρτες για τη θεμιτή αποκατάσταση ενός μνημείου επιδιώκεται να τεκμηριωθεί ότι η αποκατάσταση του Σταδίου και η καθολική -σε όλη την έκτασή του- αναμάρμαρωση σήμερα δε θα ήταν επιτρεπτή και επιστημονικά θεμιτή. Αλλά αυτό που προείχε τότε ήταν η πλήρης επανάχρησή του με όρους του αρχαίου του παρελθόντος. Παρότι μπορεί να φαίνεται αυθαίρετο και αναχρονιστικό να ελέγχεται μια επιστημονική εργασία με όρους άλλης εποχής η σύγκριση παρέχει χρήσιμα στοιχεία τα οποία ως πορίσματα αξιοποιεί η εργασία μας στο κύριο σώμα της ακριβώς για να καταδείξει τόσο την ανάγκη όσο και το βαθμό και το σκοπό της πολιτικής εργαλειοποίησης του Σταδίου στα χρόνια που ερευνάμε.

Όταν το 1895 η Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή αποφασίζει την τέλεση των αγώνων στο Παναθηναϊκό Στάδιο η αμέσως επόμενη κίνηση είναι μία κατά δύναμιν αποκατάστασή του για τη δυνατότητα φιλοξενίας των αγώνων. Παρότι η Επιτροπή συγκέντρωσε το ποσό των 336.000 δραχμών από εράνους και το ελληνικό δημόσιο πρόσφερε το ποσό των 400.000 δραχμών δεν ήταν δυνατό το ποσό αυτό να καλύψει το κόστος μιας τέτοιας διοργάνωσης καθότι η Αθήνα υστερούσε παντελώς σε υποδομές. Το μόνο δημόσιο κτήριο που μπορούσε να αξιοποιηθεί για το γεγονός ήταν ασφαλώς το Ζάππειο Μέγαρο, όπως ασφαλώς είχεπραχθεί και στις προϋούσες Ζάππειες Ολυμπιάδες. Αναμφισβήτητα το ποσό αυτό δεν αφορούσε καν τα όποια έργα της προετοιμασίας του Σταδίου. Προς το σκοπό αυτό συντάχθηκε από τον γραμματέα της Επιτροπής Τιμολέοντα Φιλήμωνα επιστολή προς τον Γ. Αβέρωφ και οι εξελίξεις δείχνουν πως ο μεγάλος άνδρας ανταποκρίθηκε θερμά. Όταν εξασφαλίστηκε το αρχικό ποσό και η αντίστοιχη δέσμευση ξεκίνησε η αναμάρμαρωση του κάτω διαζώματος του μνημείου με πεντελικό μάρμαρο. Την επιστημονική ευθύνη και επιμέλεια την είχε ο αρχιτέκτονας Ανδρέας Μεταξάς. Ως έργο αυτό, ανεξάρτητα από τις όποιες άμεσες σκοπιμότητες ανήκει στη διαχείριση και αποκατάσταση μνημείων που στην Ελλάδα επί της ουσίας άρχισε πολύ νωρίς αμέσως μετά το 1821 όταν και επιδιώχθηκε να «αποκαθαρθεί» η

Ακρόπολη με την απομάκρυνση των μουσουλμανικών στοιχείων, αλλά και μεταγενέστερων κατάλοιπων που δεν εκπροσωπούσαν την κλασσική περίοδο της αρχιτεκτονικής. Οποιοδήποτε έργο τέτοιας κλίμακας τότε δεν ενέπιπτε σε καμία αρχή συντήρησης, ανάδειξης, αναστήλωσης έστω, καθώς όλα τα νομικά πλαίσια άρχισαν να συστήνονται μισό περίπου αιώνα αργότερα αρχής γενομένης με το «Χάρτη της Βενετίας» του 1964. Και ήταν η καταστροφική λαίλαπα των μνημείων και των ιστορικών κέντρων των πόλεων, απόρροια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και της ανάγκης για εκτεταμένη ανοικοδόμηση στον αστικό ιστό της Ευρώπης αυτό που δημιούργησε την ανάγκη της συγκρότησης θεμελιωδών αρχών και αξόνων, ως ενός πλαισίου αναφοράς για τις επεμβάσεις που επιχειρούνται. Είναι αξιοσημείωτο επίσης να αναφερθεί πως η «Χάρτα της Βενετίας», Venice Charter 1964, έχει διεθνές κύρος και αποδοχή, δεν έχει έκτοτε υποστεί καμία αναθεώρηση στις αρχές της και συστάθηκε στο πλαίσιο του Β' Διεθνούς συνεδρίου αρχιτεκτόνων¹⁴² με καμία παρουσία ή συμβολή αρχαιολόγων, για αυτό και σε όσα σημεία δεν καλύπτει σήμερα τις ανάγκες της διαχείρισης συμπληρώνεται με επακόλουθες διεθνείς συμφωνίες όπως η «Σύμβαση της Βαλέττας»¹⁴³ του 1992 καθώς και με εθνικές νομοθεσίες, όπως ο ελληνικός Ν. 3028/2002¹⁴⁴.

Τα άρθρα 9-13 της Χάρτας αφορούν αποκλειστικά την αποκατάσταση και αναστήλωση μνημείων, εργασίες δηλαδή που είναι οι ίδιες με αυτές που απαντήθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο το 1895-1896. Συγκεκριμένα: Το άρθρο 2¹⁴⁵ της Χάρτας υπαγορεύει ότι η αποκατάσταση και η αναστήλωση είναι ένα έργο διεπιστημονικό που επιτελείται με τη συνέργεια πολλών επιστημόνων, αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, συντηρητών, πιθανόν ζωγράφων, κοινωνιολόγων κλπ. Στην αναμαρμάρωση του Σταδίου, παρότι προφανώς έχουν προηγηθεί ανασκαφές που υπέδειξαν ακριβώς τις διαστάσεις και τις θέσεις του δεν απαντάται ούτε και η συμβολή της αρχαιολογικής υπηρεσίας της εποχής. Σήμερα η πολυεπιστημονική και διεπιστημονική σύνθεση επιτροπής για την ανάληψη και την ευόδωση ενός τέτοιου έργου θεωρείται απολύτως απαραίτητη προϋπόθεση.

¹⁴²https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%92%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%84%CE%AF%CE%B1%CF%82

¹⁴³ <https://ecopress.gr/mnimeia-politistikis-klironomias/>

¹⁴⁴ ΦΕΚ Α 153 / 28.06.2002, στο <https://www.law-archaeology.gr/index.php/el/nomoi>

¹⁴⁵ Άρθρο 2. Η συντήρηση και η αποκατάσταση των μνημείων, αποτελεί έναν επιστημονικό κλάδο ο οποίος πρέπει να αποτελείται στη συνεργασία όλων των επιστημών και όλων των τεχνών που μπορούν να συνεισφέρουν στη μελέτη και τη διάσωση της μνημειακής κληρονομιάς.

Τα άρθρα 2¹⁴⁶ και 11¹⁴⁷ κάνουν λόγω στην ιστορική και γενικότερα επιστημονική αξία των μνημείων με την ανάγκη διάσωσης κάθε ιστορικού τεκμηρίου και την ανάγκη διατήρησης όλων των αξιόλογων ιστορικών προσθηκών στο μνημείο. Στην ιστορική πραγματικότητα του μνημείου που οφείλει να διασωθεί είναι και η επανάχρησή του στην αρχαιότητα, ως και οι αλλοιώσεις και οι βανδαλισμοί που ενδεχομένως υπέστη. Δεν είναι θεμιτό ζητούμενο η ακέραια επαναφορά του στην πιο ένδοξη φάση του μνημείου. Ειδικά οι μεγάλοι χώροι είναι παλίμψηστα ιστορικών μαρτυριών και καταγραφών και αυτό όπου δύναται οφείλει να διασωθεί. Στο Παναθηναϊκό Στάδιο αυτό που συνέβη είναι ότι ειδώθηκε ως ένα κοινωνικό αγαθό μόνο μέσω της επανάχρησής του και της μνήμης που φέρει χωρίς όμως αυτή η μνήμη να τεκμηριώνεται αρχιτεκτονικά, μορφολογικά. Σβήστηκαν όλα τα αρχαία ίχνη καθώς επάνω τους κάθισε σαρωτικά και με μη αναστρέψιμο τρόπο η επένδυση του με νέο μάρμαρο. Έτσι επί της ουσίας το 1896 παράχθηκε ένα ολωσδιόλου νέο μνημείο με πλήρη σχεδόν απώλεια της τεκμηριωτικής του ικανότητάς της ιστορικότητας. Στη στη θέση αυτού όμως ανέκτησε ένα ρόλο ως κοινωνικό αγαθό γιατί η έλλειψη ενδιαφέροντος για διατήρηση παλιών ιχνών επέτρεψε τη σχεδόν άνευ όρων επανάχρησή του, αρά αποδόθηκε στο κοινό ως ένα σπουδαίο κοινωνικό αγαθό. Το ίδιο συνέβη στα ελληνικά δεδομένα και με τη σκηνή του Ωδείου του Ηρώδου του Αττικού. Το άρθρο 5¹⁴⁸ του Χάρτη αναφέρεται συγκεκριμένα στη χρηστική αξία και απόδοσή του για λόγους ευρείας κοινωνικής ωφέλειας. Έως τη σύσταση της «Χάρτας» με τον όρο «αποκατάσταση» του μνημείου θεωρούσαν αυτή που γινόταν με όρους απολύτου συμπλήρωσης του υλικού που έλειπε για να οδηγηθεί το μνημείο σε κάποιο σημείο

---

¹⁴⁶Ο.π.

¹⁴⁷Άρθρο 11. Οι αξιόλογες προσθήκες όλων των εποχών στη σημερινή υπόσταση ενός μνημείου πρέπει να γίνουν σεβαστές, γιατί σκοπός της αποκαταστάσεως του δεν είναι η ενότητα του αρχικού του ρυθμού. Όταν ένα κτίριο φέρνει υπερκείμενες φάσεις διαφόρων εποχών, η επαναφορά στην αρχική του κατάσταση δεν δικαιολογείται παρά μόνο κατ' εξαίρεση. Αν, δηλαδή, τα στοιχεία που θα αφαιρεθούν έχουν πολύ μικρή σημασία και η σύνθεση που θα αποκαλυφθεί είναι μεγάλης ιστορικής, αρχαιολογικής ή αισθητικής αξίας κι ακόμη αν η κατάσταση της διατηρήσεως του μνημείου κριθεί αρκετά ικανοποιητική. Η κρίση σχετικά με την αξιολόγηση των μεταγενέστερων στοιχείων και η απόφαση για την απάλειψή τους, δεν θα πρέπει να εξαρτώνται μόνο από το άτομο που ανέλαβε την μελέτη του έργου.

¹⁴⁸Άρθρο 5. Η συντήρηση των μνημείων ευνοείται πάντοτε από την καταλληλότητα τους να χρησιμοποιηθούν για κάποιο σκοπό ωφέλιμο στην κοινωνία. Μια τέτοια χρησιμοποίηση είναι βέβαια επιθυμητή, αλλά δεν πρέπει να αλλάζουν την διάρθρωση ή την διακόσμηση των κτιρίων. Οι διαρρυθμίσεις που επιβάλλει η αλλαγή της λειτουργίας τους (από νέες χρήσεις) πρέπει να αντιμετωπίζονται και ενδεχομένως να επιτρέπονται μέσα σ' αυτά τα όρια.

επανάχρησης. Με τα άρθρα 9¹⁴⁹ και 15¹⁵⁰ διευκρινίζεται ότι δε μπορεί να γίνει συμπλήρωση του υλικού σε σημεία που η ποσόστωση του επίθετου νεότερου υλικού υπερβαίνει αυτή του αρχαίου, αλλά και όταν το αρχαίο μνημείο δε μας δίνει όλες τις απαραίτητες μορφικές λεπτομέρειες για τον επανασχεδιασμό του. Η αναστήλωση προχωρά μόνο μετά την εξακρίβωση της απόδοσης όλων των λεπτομερειών. Η αλήθεια είναι ότι στη σημείο αυτό το Στάδιο έχει ένα μεγάλο πλεονέκτημα. Σίγουρα το σύγχρονο οικοδομικό υλικό είναι το μοναδικό που υπάρχει και δεσπόζει στο χώρο, αλλά από τη στιγμή που θα μπορούσε να βρεθεί έστω και αποσπασματικά σωζόμενο μέρος αρχαίας μαρμάρινης κερκίδας τότε θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ηθικά και διδακτικά η αναπαράγωγή του συνόλου τους καθότι μορφικά πρόκειται για υλικό που είναι γεωμετρικώς καθορισμένο και επαναλαμβανόμενο σε ευρεία κλίμακα. Και βέβαια με το άρθρο 15¹⁵¹ ορίζεται η αναγκαιότητα για διακριτότητα του νέου υλικού πλάι στο αυθεντικό σωζόμενο. Για όλα αυτά οπωσδήποτε προβλέπεται φωτογραφική, κινηματογραφική και σχεδιαστική τους τεκμηρίωση κατά την πρόοδο των εργασιών. Ο Αναστάσιος Μεταξάς κατά τις εργασίες του στο Στάδιο δεν είχε ως σημείο αναφοράς ούτε θεσμικά θεωρητικά πλαίσια ούτε καταγεγραμμένες αντίστοιχες τέτοιες προσπάθειες στην ελληνική ή την ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική. Για τον ίδιο πολύ λίγα είναι γνωστά¹⁵². Ο Περικλής Γιαννόπουλος (1869-1910) διανοούμενος και λόγιος της εποχής που μάλιστα είχε γράψει και

¹⁴⁹ Άρθρο 9. Η διαδικασία της αποκαταστάσεως είναι μια επέμβαση υψηλής εξειδίκευσης που επιβάλλεται να γίνεται κατ' εξαίρεση. Έχει σαν στόχο να διατηρήσει και να αποκαλύψει τις ιστορικές και αισθητικές αξίες του μνημείου και βασίζεται στον σεβασμό προς την αρχική του υπόσταση και τα αυθεντικά του στοιχεία. Σταματάει στο σημείο που αρχίζουν να υπάρχουν υποθέσεις. Πέρα από αυτό το σημείο, οποιαδήποτε εργασία που ενδεχομένως θα θεωρηθεί απαραίτητη για τεχνικούς ή αισθητικούς λόγους, θα πρέπει να διαχωρίζεται από την αρχική αρχιτεκτονική σύνθεση και να φέρνει την σφραγίδα της εποχής μας. Σε όλες τις περιπτώσεις η αρχαιολογική μελέτη θα προηγείται της αποκατάστασης και θα την ακολουθεί.

¹⁵⁰ Άρθρο 15. Οι ανασκαφές πρέπει να γίνονται σύμφωνα με τους επιστημονικούς κανόνες και καθώς ορίζουν οι "συστάσεις για τους διεθνείς όρους που πρέπει να εφαρμόζονται στις αρχαιολογικές ανασκαφές" τις οποίες υιοθέτησε η UNESCO το 1956. Επιβάλλεται να γίνεται διευθέτηση των ερειπίων και να λαμβάνονται τα αναγκαία μέτρα για την συντήρηση και την μόνιμη προστασία των αρχιτεκτονικών στοιχείων και των ευρημάτων. Εξάλλου, θα είναι ευπρόσδεκτη κάθε πρωτοβουλία που θα διευκολύνει την κατανόηση του μνημείου χωρίς να παραμορφώνει την σημασία του. Ωστόσο, κάθε εργασία ανακατασκευής θα πρέπει να αποκλείεται εκ των προτέρων. Μόνο η αναστήλωση μπορεί να αντιμετωπισθεί, δηλαδή η ανασύνθεση μελών που σώθηκαν αλλά έχουν μετακινηθεί. Οι συμπληρώσεις όμως θα είναι πάντα αναγνωρίσιμες και θα αντιπροσωπεύουν το ελάχιστο που απαιτείται για να εξασφαλιστούν οι συνθήκες συντηρήσεως του μνημείου και να αποκατασταθεί η μορφολογική του συνέχεια.

¹⁵¹ Ο.π.

¹⁵² Ο Κ. Μπίρης αναφέρει ότι παρακολούθησε ελεύθερα μαθήματα αρχιτεκτονικής στην Καρλσρούη και και το Παρίσι και όχι συστηματικές σπουδές. Φαίνεται ότι ασχολήθηκε και με την πολιτική καθώς φέρεται βουλευτής Αττικοβοιωτίας τα έτη 1929-1935. Ως τα πιο επιφανή του έργα του φέρονται η έπαυλη Κ. Μέρλιν, σημερινή Γαλλική Πρεσβεία, Βας. Σοφίας και Ακαδημίας, το Μουσείο Μπενάκη, Βας Σοφίας και Κουμπάρη, το Εμπορικό Βιομηχανικό Επιμελητήριο, Αμερικής 8, η Ιωνική και Λαϊκή Τράπεζα Πεσμαζόγλου και Πανεπιστημίου (1928), ενώ για αρκετές άλλες ιδιωτικές επαύλεις στη Βας Σοφίας δεν υπάρχει βεβαιότητα. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς, τομ.9, σελ. 1040.

μια πραγματεία περί αρχιτεκτονικής την οποία όπως και πολλά άλλα έργα του κατέστρεψε αποτιμώντας την αρχιτεκτονική των τελών του 19^{ου} αιώνα και ανακαλύπτοντας την πολύχρωμη λαϊκή αρχιτεκτονική την αντιπαραβάλλει με τη λευκή μνημειώδη που την εχθρεύεται και φτάνει στο σημείο να χαρακτηρίζει «το Ζάππειον βαρύτερον δέκα βουνών, το Στάδιον λευκόν σάβανον» και τα διάφορα αγάλματα της πέριξ περιοχής «αλευρωμένα», θέλοντας να κηλιδώσει την παντοδυναμία της ευρωπαϊκής αισθητικής των ημερών του (Γιαννόπουλος, Αθήνα 1981: 149). Ωστόσο, ο ίδιος ο Μεταξάς καθόρισε αυστηρές αρχές στην εκτέλεση του τεράστιου έργου του. Έλαβε υπόψιν τα ελάχιστα αρχαία κατάλοιπα, διατήρησε μια υψηλή καθαρότητα της μορφής του και επέμεινε σε απλές γεωμετρικές λύσεις αποφεύγοντας τα ξένα στοιχεία του κλασικισμού της εποχής (Φιλιππίδης 1984: 130) και αποδίδοντας έτσι έναν πιο ελληνικό κλασικισμό. Και αυτό έγινε απολύτως εσκεμμένα λαμβάνοντας υπόψιν τη χρηστικότητα και την όλη ταυτότητα παρελθούσα και μέλλουσα του έργου καθώς η προσωπική του αρχιτεκτονική σφραγίδα όπως φαίνεται από τις πολλές ιδιωτικές επαύλεις που τον ίδιο καιρό κατασκεύαζε στην Αθήνα έτεινε προς το γαλλικό μαρόκ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ', ΕΙΚΟΝΕΣ

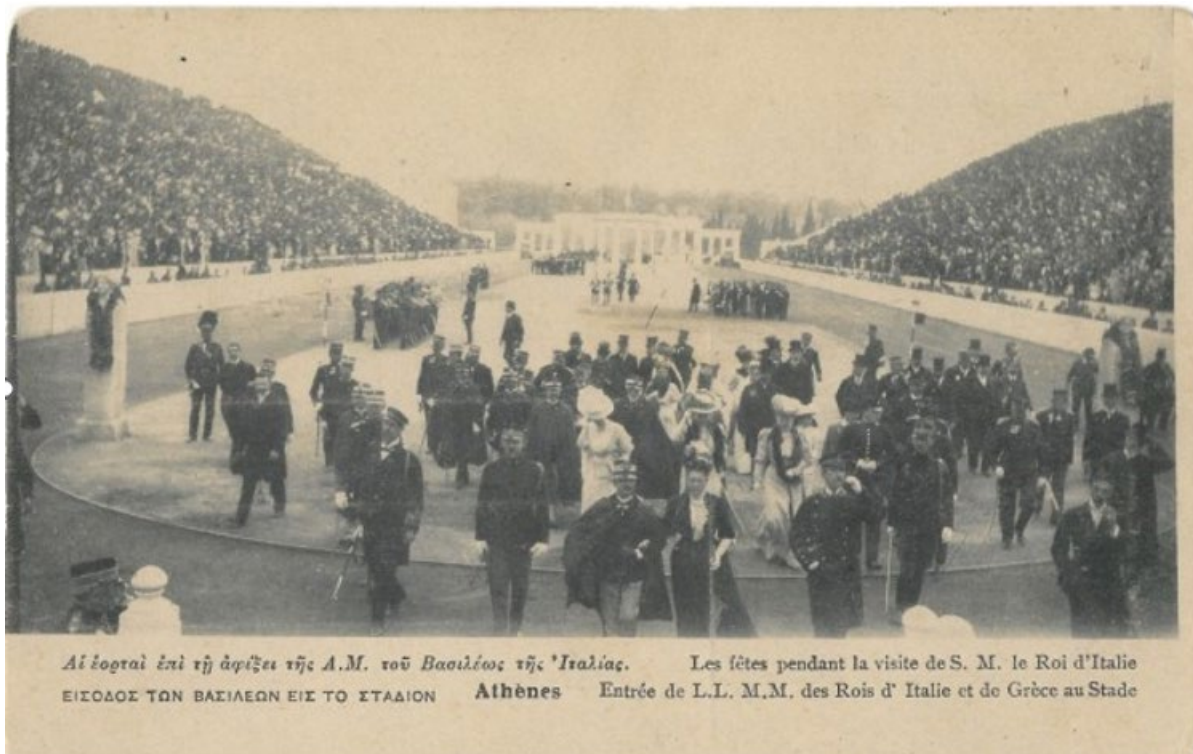

Εικόνα 4. Στιγμιότυπο από τη Μεσολυμπιάδα του 1906. Πηγή: <http://www.elia.org.gr/>

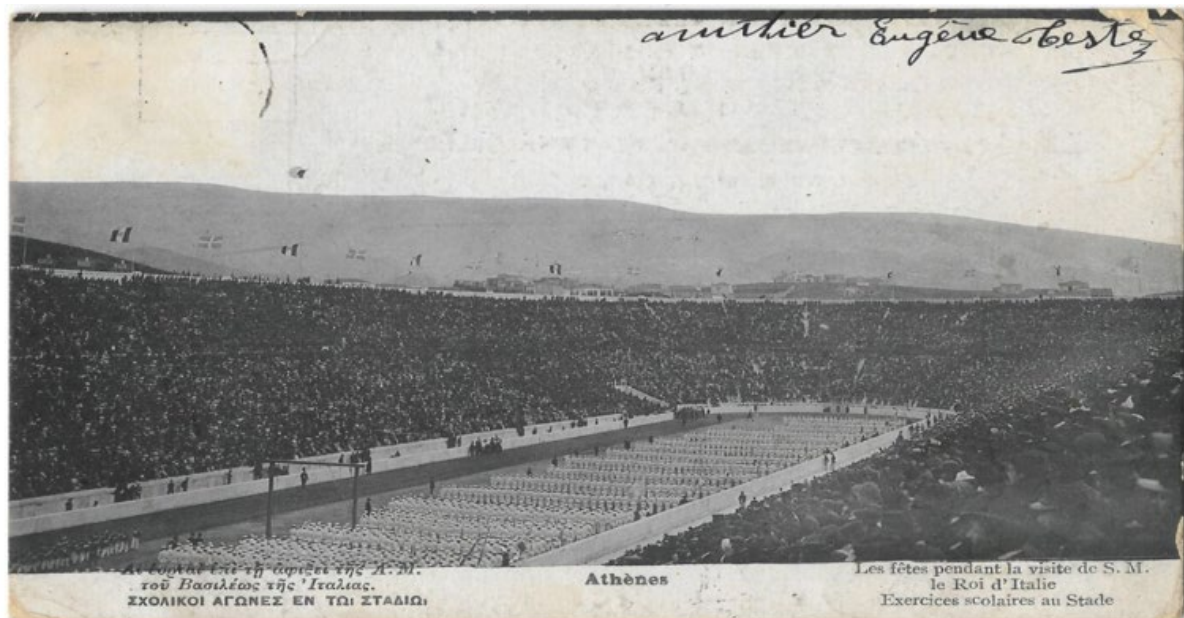

Εικόνα 5. Αφίσα για τους Βαλκανικούς Αγώνες του 1929, Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B1%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CE%BB%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF_%CE%91%CE%B3%CF%8E%CE%BD%CE%B5%CF%82_%CE%A3%CF%84%CE%AF%CE%B2%CE%BF%CF%85_1929

Εικόνα 6

Εικόνα 3, 7. Το Στάδιο στους εορτασμούς για την υποδοχή του βασιλιά της Ιταλίας Vittorio Emanuele.

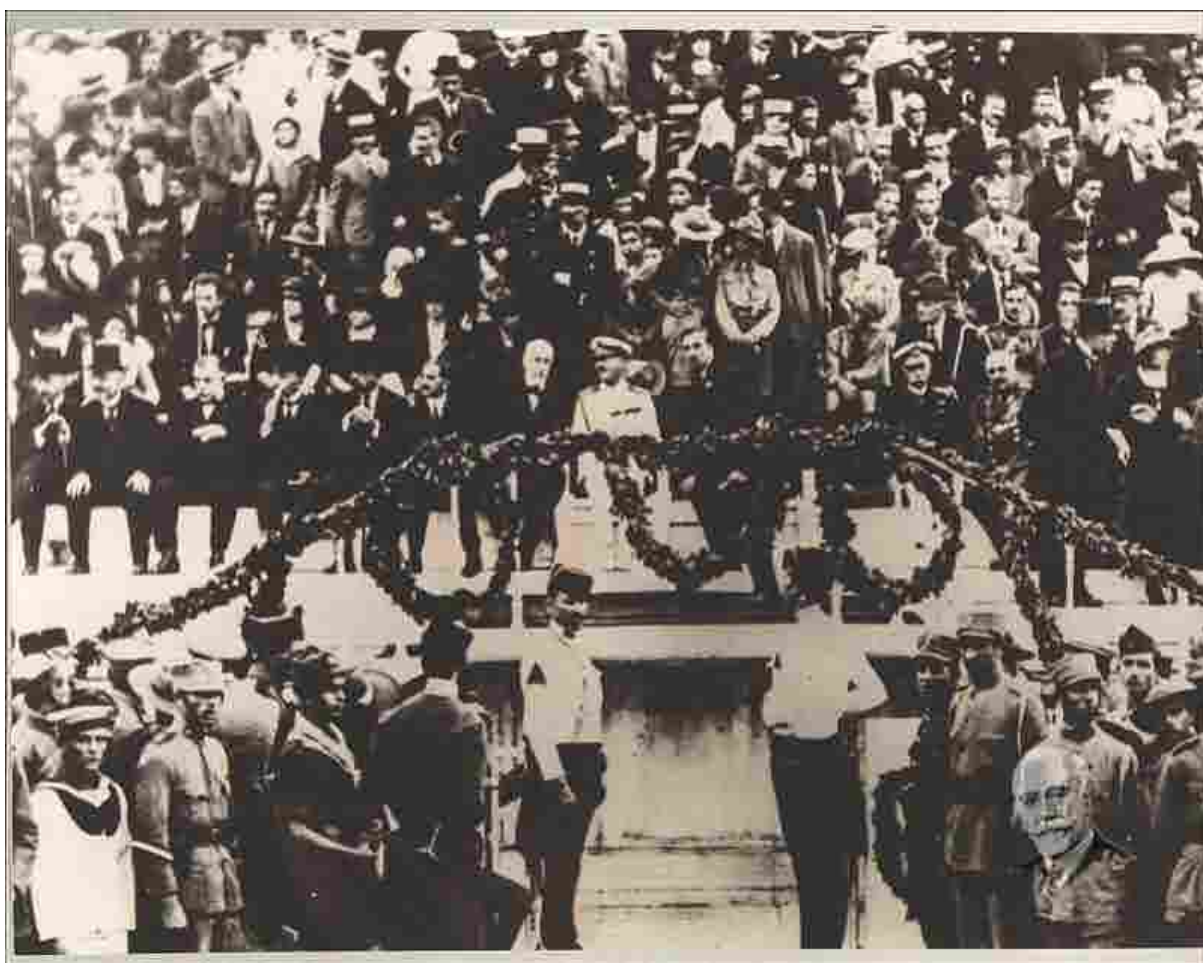
Πηγή: <https://www.nomismatiki.gr/%CF%83%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%B5%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%A>

C%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1/%CE%BA%CE%B1%CF%81%CF%84-%CF%80%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%AC%CE%BB/athens-1907-vittorio-emanuele-04822

Εικόνα 8. Ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος και ο Βασιλιάς Αλέξανδρος στο Στάδιο κατά τους εορτασμούς για τη συνθήκη των Σεβρών το 1920. Πηγή: <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=41560>

Εικόνα 9. Ο,π. Διακρίνονται ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης, Στρατηγός Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, Θεμιστοκλής Σοφούλης.

Εικόνα 10. Ομιλία του Βενιζέλου στο Στάδιο κατά τους εορτασμούς για τη Συνθήκη των Σεβρών. Πηγή: <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=41560>

Εικόνα 11 Το Εξώφυλλο της Εφημερίδας Αστὴρ της 15ης Σεπτεμβρίου 1920 για τους εορτασμούς της Συνθήκης των Σεβρών.
Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των

Ελλήνων https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=41060&seg=22663

Εικόνα 12. Εορτασμοί της 4ης Αυγούστου. : γυναίκες και άνδρες με παραδοσιακές ενδυμασίες της Αράχωβας χορεύουν στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Πηγή: <http://www.elia.org.gr/>

Εικόνα 13. Εορτασμοί της 4ης Αυγούστου: γυναίκες με παραδοσιακές ενδυμασίες. 1937. Πηγή: <http://www.elia.org.gr/>

Εικόνα 14. Εορτασμοί της 4ης Αυγούστου: άνδρες με παραδοσιακές ενδυμασίες της Στερεάς Ελλάδας στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Πηγή: <http://www.elia.org.gr/>

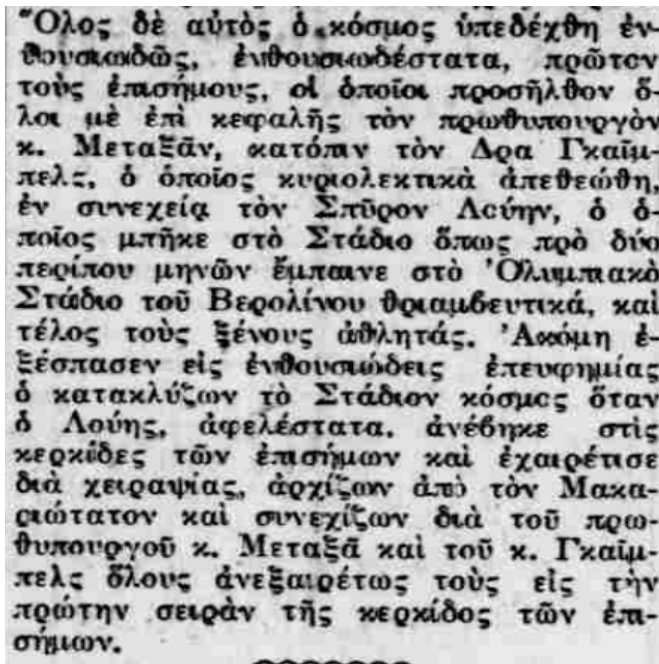

Εικόνα 15. Ο Γκαίμπελς μετά της συζύγου του και του Ι. Μεταξά εισέρχεται στο Στάδιο χαϊρετώντας τα πλήθη. Δημοσίευμα από τη Βραδυνή της 28/9/1936.

Εικόνα 16. Ο πρώτος Μαραθωνοδρόμος Σπύρος Λούης εισέρχεται στο Στάδιο το 1936 κατά την επίσκεψη του Γκαίμπελς. Λίγες μέρες πριν είχαν προηγηθεί οι Ολυμπιακοί Αγώνες του Βερολίνου όπου είχε παραστεί τιμητικά. Από δημοσίευμα της Βραδυνής 28/9/1936.

Εικόνα 17. Απόσπασμα από δημοσίευμα της εποχής που σχολιάζει την ατμόσφαιρα στο Στάδιο με την υποδοχή του Γκαίμπελς το 1936 και τη συμπεριφορά του Σπύρου Λούη. Βραδυνή, 28/9/1936

